

[SiC] itur ad astra

69
(2020)

*A kötet megjelenését
az ELTE BTK HÖK Tudományos Bizottsága
támogatta*

SIC ITUR AD ASTRA

ALAPÍTÁS ÉVE: 1987

Alapító szerkesztők

Kreutzer Andrea, Morenth Péter, Nyáry Mihály
Sahin-Tóth Péter †, Szilágyi Márton

A Sic Itur ad Astra Műhely vezetője
Czoch Gábor

A kötetet a Korall Társadalomtörténeti Egyesület adja ki.

Szerkesztőség

Balogh János Mátyás, Bolgár Dániel, Csunderlik Péter, Gyökös Eleonóra
Illés Gábor, Koloh Gábor, Kovács Janka, Lászlófi Viola, Marsai Viktor
Papp Gábor, Rózsa Márton, Szokol Réka, Tarafás Imre, Tolmár Bálint
Tóth Kelemen, Veress Dániel, Vida Bence, Virág Csilla

A szerkesztőség címe

SIC ITUR AD ASTRA Műhely
1364 Budapest, Pf. 107. vagy 1088 Budapest, Múzeum krt. 6–8.
e-mail: siciturfolyoirat@gmail.com
honlap: sicitur.elte.hu

A számot Vida Bence és Z. Karvalics László szerkesztette.

A borító Papp Gábor munkája.

A borítón található kép forrása: Unsplash/Mae Mu

Az embléma Gellén Sára munkája.

Nyomdai előkészítés: Gembela Zsolt

Nyomdai kivitelezés:
Robinco Kft.
Felelős vezető: Kecskeméthy Péter

ISSN 0238-4779

Tartalom

- 5 **A hálózat mint metafora és modell: kibővült a társadalomtudományok eszköztára**
Beszélgetés Abonyi János és Lengyel Balázs hálózatkutatókkal a hálózat-elmélet aktuális trendjeiről
- 15 **Mark A. Pachucki – Ronald L. Breiger**
A relationalitáson túl: a kulturális rések elmélete

Tanulmányok

HÁLÓZATOK A TÖRTÉNELEMTUDOMÁNYBAN

- 53 **Nagy Andor**
Brassói peregrinusok kapcsolathálója a kora újkori alkalmi nyomtatványok alapján (1650–1750)
- 69 **Vida Bence**
Hálózatosság és töredezettség: problémafelvetések Bethlen Miklós kancellár kapcsolati hálójának rekonstrukciója kapcsán
- 91 **Kacziba Péter**
Centrum és periféria a diplomáciai viszonyokban

AZ INFORMÁCIÓTÖRTÉNELEM FORRÁSAI

- 111 **Kriston Dorottya**
Magyarországgal kapcsolatos hírek a Velence, Ferrara, Róma és Mantova közötti diplomáciai levelezésben (1490)
- 133 **W. Somogyi Judit**
Rejtjelező csoportok a késő középkori és kora újkori Itáliában
- 145 **Molnár Péter**
Rokoni kötelékek: a hírek útja V. Károly, I. Ferdinánd és Ausztriai Margit személyes levelezésében 1526 közepétől 1528 elejéig
- 155 **Fábián Borbála**
Egy magyar város közvilágítási hálózata a 19. század második felében
- 175 **Varga Lujza**
„Modern idők vértelen viadala” Az érdekérvényesítés lehetőségei a Népszövetség központjában

- 195 **Csák Krisztina Csilla**
Az utolsó ember, aki mindent tudott
Athanasius Kircher: The Last Man Who Knew Everything. Ed.: Paula Findlen. New York–London, Routledge, 2004.
- 201 **Sz. Kovács Dóra**
Journal of Historical Network Research. 2. (2018)
- 209 **Kriston Dorottya**
Katalin Prajda: Network and Migration in Early Renaissance Florence, 1378–1433. Friends of Friends in the Kingdom of Hungary. Amsterdam, Amsterdam University Press, 2018.
- 213 **Szabó Levente**
Stratégiaiák, taktikák és technológiák a Japán Birodalmi Haditengerészetben
David C. Evans – Mark R. Peattie: Kaigun: Strategy, Tactics, and Technology in the Imperial Japanese Navy, 1887–1941. Annapolis, MD, Naval Institute Press, 2012.
-
- 219 **English abstracts**
-
- 223 **Szerzőink**

A hálózat mint metafora és modell: kibővült a társadalomtudományok eszköztára

Beszélgetés Abonyi János és Lengyel Balázs hálózatkutatókkal a hálózatelmélet aktuális trendjeiről

Először arra lennének kíváncsiak, mi vezette Önöket arra, hogy hálózatelemzéssel kezdjenek foglalkozni?

Lengyel Balázs: Végzettségem szerint közgazdász vagyok, doktori tanulmányaim során fordultam a gazdaságföldrajz felé.¹ Eleinte inkább a *business economics* irányából kezdett érdekelni a tudás jelenléte, a vállalatokon belüli és közti kommunikáció, valamint ezen kapcsolatok jellemzése. Ez automatikusan vonta magával azt, hogy hálózatokkal kezdjek el foglalkozni; a szociológia és társadalomtudományok területei felől közelítve rengeteg hasonló témával találkoztam az egyetemen. A Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpontban helyezkedtem el, ahol lehetőségem nyílt arra, hogy a tudás és innováció terjedésével, regionális viszonyaival foglalkozzam. Jelenleg az *Agglomeráció és Társadalmi Kapcsolathálózatok* Lendület-kutatócsoport vezetője vagyok,² és most alapítottunk egy új kutatócsoportot a Budapesti Corvinus Egyetemen, amely szintén hasonló kérdésekkel foglalkozik.

Kitérne néhány szóban a jelenleg futó Lendület-kutatás keretei közt indított projektekre?

Lengyel Balázs: Úgy szoktam összefoglalni, hogy három nagy témakörbe csoportosítható az érdeklődésünk. Vizsgáljuk, hogy mi határozza meg azt a regionalitás szempontjából, hogy két szereplő – legyen az cég, vagy személy – kapcsolatba kerülnek egymással. Amennyiben sikeresen kiépítettek egy kapcsolatot,

¹ LENGYEL, 2010.

² Agglomeration and Social Networks Research Lab: <https://anet.krtk.mta.hu/> (Utolsó letöltés: 2020. július 27.)

együttműködnek, akkor az így kirajzolódó hálózat szerkezete is érdekes, azaz, hogy milyen módon áll kapcsolatban ezzel a városok, régiók technológiai fejlődése. A harmadik vizsgált terület az, hogy a hálózaton zajló dinamikus folyamatok, például az innováció terjedése, hogyan írható le – szintén a regionalitás összefüggésében.³

Abonyi Jánost szintén arról kérdezzük, milyen szerepet játszanak a hálózatok kutatásaiban?

Abonyi János: Eredeti végzettségem szerint vegyészmérnök vagyok, azon belül is folyamatmérnök, gyártási folyamatok fejlesztésével, optimalizálásával, irányításával foglalkozom. Innen fordultam a rendszeridentifikáció, a modellezés szakiránya felé. Ennek egy eszköztára lett a hálózatelmélet, részben annak köszönhetően, hogy a termelőrendszerek és a folyamatok összekapcsolt egységek, és érdemes ezeket így tekinteni. Fontos szempont az is, hogy a modern informatikai rendszerek lehetővé teszik adatok minden korábban láttottnál nagyobb mértékben történő összekapcsolását, ennek köszönhetően a vizsgálható problémák halmaza is folyamatosan bővül. Balázshoz hasonlóan én is egy Lendület-kutatócsoportot vezetek, amelynek a neve *Komplex rendszerek figyelemmel kísérése a negyedik ipari forradalomban*.⁴ Itt az előbb említett folyamatfejlesztés és termelőrendszerek témakörében folytatunk kutatást, igyekszünk minél szélesebb spektrumot lefedve keresni olyan témaköröket, amelyek hálózatelmélettel kapcsolatos kutatásainkhoz is illeszkednek. Most zártunk egy projektet az ENSZ megbízásából, ahol azt vizsgáltuk, hogy a fenntarthatósági célok milyen összefüggésben teljesülnek az arab országok esetében, illetve milyen beavatkozási lehetőségek vannak, hogy a fenntarthatóság kilátásait javítsuk.⁵

³ A kutatócsoport 30 futó, illetve lezárt projekttel foglalkozik, honlapjukon az alábbi témakörökre nyerhetünk bepillantást. Az első ismertetett kutatás a filmgyártás kreatív folyamatai során megvalósuló tudásmegosztó tevékenységen keresztül mutatja be, hogy a centrális és periférikus elhelyezkedésű alkotók közti kapcsolatok kialakításán dolgozó közvetítők, brókerek miként hatnak a szakmai elismerés mértékére. (<http://anet.krtk.mta.hu/projects/1-networks-and-performance/> – Utolsó letöltés: 2020. július 27.) A projektek egy másik csoportja hasonlóképpen a tudásmegosztást vizsgálja, viszont ebben az esetben a munkaerő regionális mobilitásának a munkahelyekre, munkakörnyezetekre, tágabb értelemben a gazdasági régiókra gyakorolt hatása kerül előtérbe. (<http://anet.krtk.mta.hu/projects/esgagag/> – Utolsó letöltés: 2020. július 27.) A munkaerő áramlása mellett az innovációk, újfajta technológiai megoldások terjedésével, sikerességével foglalkozik a *Spatial Diffusion of Innovation* projekt, amely online közösségi oldalról gyűjtött adatok elemzésén keresztül mutatja be a tudásmegosztás földrajzát. (<http://anet.krtk.mta.hu/projects/3-spatial-diffusion/> – Utolsó letöltés: 2020. július 27.) A negyedik projekt az európai szabadalmakon keresztül vizsgálja az Európai Unióban megvalósuló tudományos együttműködések hálózatát, hatékonyságát, egy másik kutatás pedig a városok közti tudományos együttműködések vizsgálata világszinten. (<http://anet.krtk.mta.hu/projects/4-innovative-collaboration/> – Utolsó letöltés 2020. július 27.)

⁴ Lásd: <https://mk.uni-pannon.hu/index.php/cimlap/hirek-es-esemenyek/1294-mta-lendulelet-kutato-csoport> (Utolsó letöltés: 2020. július 27.)

⁵ DÖRGÖ–SEBESTYÉN–ABONYI, 2018.

Jól értjük, hogy a kutatás elsősorban ipari fejlesztésekre irányul?

Abonyi János: Valóban az ipar áll a középpontban, de a hálózatelemzés eszköztárának fejlesztése kapcsán az ember örül, ha más területről is megismerhetők problémák. Vizsgáltunk például céghálózatokat is, az egyik doktoranduszunk most fejezi be a kutatását a szervezeteken belüli kapcsolatok témakörében.⁶ Foglalkozunk szövegekkel is: azt elemezzük, miként kapcsolódnak össze témakörök szövegkörnyezetben belül; számos esetben tapasztaltuk, hogy milyen sokoldalúan hasznosítható ez a módszertan. Hiszek az *open science*-ben, a kutatási eredményeinket igyekszünk első kézből mindenki számára elérhetővé tenni.⁷

Az egyik Önök által fejlesztett eszköz ebből a hálózatelméleti eszköztárból a Fuzzy Clustering Toolbox nevet viseli. Mesélne erről példaképpen?

Abonyi János: Ez egy évekkkel ezelőtti projektünk, amely során egy, az adatokban rejtett struktúrák feltárására alkalmas szoftvert fejlesztettünk. A MATLAB nyelven készült programcsomagot bárki letöltheti, módosíthatja és alkalmazhatja adatokban csoportok azonosítására. A letöltések eddigi száma alapján a programnak több mint tízezer felhasználója lehet. Az alkalmazásához kapcsolódó publikációk száma alapján az eszközre most is van igény, jó lenne frissíteni.⁸

Mit gondolnak a hálózatelmélet és az interdiszciplinaritás kérdéséről? A fenti példák is bizonyítják, hogy a hálózatelméleti elemzések területére sokfelől lehet érkezni, de mik a korlátai a tudományterületek közti párbeszédnek?

Lengyel Balázs: Én abszolút az előnyeit élem meg, különösen szeretem, hogy a közös munka során földrajztudóssal, közgazdással, szociológussal, fizikussal működhetünk együtt. Mindig is az olyan területeket kerestem, amelyek mentesek a diszciplinaritás kötöttségeitől, és ez teljes mértékben ilyen területnek számít. Tapasztalom a tudományterületek közti párbeszéd nehézségeit is: egy fizikus professzor például egészen más szemlélettel közelít egy problémához, mint egy társadalomtudós, de az együttműködés tanulható, tanítható. Vannak olyan kutatási területek, amelyek képviselői könnyebben szót értenek egymással. Van egy határvonal a matematika-fizika-informatika, valamint a társadalomtudományok-humán tudományok területei között. Érződik, hogy mit hoz magával az ember; az adatkezelés minősége, a pontosság kritériumai eltérőek lehetnek. A belépés a hálózat-elemzés terepére nem kíván magas szintű matematikai ismereteket, emiatt könnyen hozzáférhető, megérthető. Ezzel együtt kicsi még az átjárás, de a területek közti közeledést jelzi, hogy az inkább matematika-természettudomány terepének számító Network Science konferencia, valamint a Sunbelt társadalomtudományokkal

⁶ GADÁNYI-ABONYI, 2019.

⁷ <https://www.abonyilab.com/> (Utolsó letöltés: 2020. július 27.)

⁸ Az alábbi linken elérhető a szoftver, amelynek a segítségével az összegyűjtött adatokat csoportokra, *clusterekre* bonthatunk. A szoftver többféle adattípus, kvalitatív és kvantitatív, valamint hibrid adathalmazok csoportosítására, validációjára és vizualizációjára is alkalmas: <https://www.abonyilab.com/fclusttoolbox> (Utolsó letöltés: 2020. július 27.)

foglalkozó, hálózatelméleti előadásokat váró konferencia a következő alkalommal egy helyen, egyszerre lesz megrendezve.⁹

Abonyi János: Úgy gondolom, hogy a hálózat egyfajta metaforaként is értelmezhető, egyfajta modellezési keretrendszerként alkalmazható, amelyben a modellező elsődleges feladata annak a meghatározása, hogy milyen típusú objektumok között milyen típusú kapcsolatok azonosíthatók. Amennyiben valaki egyszerű elemzéseket akar készíteni, ez a terület valóban nagyon demokratizált, már egy csomó tudományterületre beépült, a hálózatelmélet kvázi multidiszciplinárisnak mondható. Az igazán izgalmas kérdések ott kezdődnek, ahol fejleszteni próbáljuk az eszköztárat. A klasszikus hálózatelméleti kérdésekre, miszerint melyek a centrális elemek, közösségek, azaz vannak-e szorosán összekapcsolódó részhalmazai a vizsgált hálózatnak, és milyen statisztikai jellemzői vannak a kapcsolatoknak, már könnyen választ adhatunk az interneten térítésmentesen elérhető eszközök egyszerű alkalmazásával. Az izgalmasabb és összetettebb problémák már az eszközök fejlesztését is megkövetelik. Jelentkezik egy problémagazda egy adott szakterületről, és az ő igényeire figyelve szükséges módosítani az ismert módszertani eszközöket, tiszteletben tartva szakmai nézőpontját, a problémának otthont adó diszciplína sajátosságait. A legnagyobb veszélyt abban látom, ha valaki nem tudja felmérni, mivel jár más tudományterületén tevékenykedni. Szintén hibát követ el az, aki olyan probléma megoldására használja a hálózatelméletet, amelyre van egyszerűbb, kipróbáltabb módszer.

Lengyel Balázs: A hálózatelemzés további előnye az erős vizualitás. Kis befektetéssel gyönyörű hálózatokat lehet rajzolni, ebből lehet a szerkezetre vonatkozóan újabb ötleteket meríteni. Mindehhez néhány órányi előzetes ismeretszerzés elegendő. Miután ez megvan, jöhet a vizsgálat kibontása, az adatok strukturálása, a megfelelő elemzőszoftver kiválasztása, és utána csakhamar az első sikerélmény, a látható hálózat megalkotása. Az ábra információt sűrít, valamint az elemzés kiindulási pontjaként szolgál. Különösen interdiszciplináris cikkek esetében fontosak nagyon az ábrák, szakcikknél inkább az elemzési metóduson van a hangsúly.

Múló divat-e a hálózatelmélet eredményeinek alkalmazása más tudományterületeken?

Lengyel Balázs: Úgy vélem, hogy a hálózat elsősorban módszertan, egy új szintje annak, hogy miként kezeljük az adatokat. Olyan, mint a statisztika, egy eszköztár, amely kvantitatív módon engedi egy kérdés megválaszolását. A megfigyeléseken és az adatgyűjtés során felépített adatbázisokon túl az elemek közti kapcsolatokat is tudjuk elemezni, ezen módszertani forradalom újításai velünk maradnak, és minden diszciplína eszköztárába be fognak épülni. Tény, hogy most valóban nagy divatja van, sok az erre irányuló képzés, még az elején vagyunk ennek az intézményesülési folyamatnak is, de évtizedes távlatban is fontos lesz ismerni és alkalmazni ezt a tudományos eszköztárat.

⁹ A Sunbelt konferenciáról a legfrissebb információk itt olvashatók: <https://www.insna.org/events/sunbelt-virtual-conference> (Utolsó letöltés: 2020. július 27.)

Abonyi János: A klasszikus Gartner-féle hype görbét éljük, szerintem a tetőzésen már kicsit túlléptünk. Egyetértek Balázssal abban, hogy hosszabb távon is megke-
rülhetetlen lesz a hálózatelemzés. A beépülést és a fejlődést segíti, hogy több számí-
tástechnikai terület fejlődése hat előnyösen a *network science*-re, az *Internet of Things*,¹⁰
a *linked data*,¹¹ a mesterséges intelligencia és a gépi tanulás¹² még csak most vannak
kibontakozóban, mindegyikre inspirálóan hat a hálózatokban gondolkodás.

*Melyek a hálózatelmélet kurrens trendjei, a felfutó területek, ahová sok figyelem irányul
szakmai körökben?*

Abonyi János: A közelmúltban nagy népszerűségnek örvendett a *community detec-
tion* területe, azaz annak a kérdésnek a vizsgálata, hogy miként lehet kapcsolatokat
jellemezni a környezetük által, és a statisztikailag vártnál szorosabb kapcsolatrend-
szerek alapján miként lehet közösségeket azonosítani.¹³ Most a többrétegű hálózato-
k (*multilayer network*ök) témaköre éli virágkorát, ugyanis ez a modell megengedi,
hogy az objektumoknak (csomópontoknak) és a kapcsolatnak is többféle tulajdon-
sága legyen.¹⁴ Ez izgalmas kérdéskör; a hálózatra nemcsak statikusan tekintünk,
hanem azt is nézzük, hogyan formálódik, milyen dinamikus folyamatok zajlanak
le. Erre példa a most különös aktualitással bíró fertőzésterjedés. Szintén izgalmas
kérdéskör, hiszen a hálózatra nemcsak statikusan tekintünk, hanem nézzük, ho-
gyan formálódik, milyen dinamikus folyamatok zajlanak le. Erre példa a most kü-
lönös aktualitással bíró fertőzésterjedés. Az utolsó említendő terület a *linked data*,
ugyanis a gráfadatbázisoknak köszönhetően a hálózatelmélet hatékony eszközévé

¹⁰ A dolgok internete egy olyan világhálót jelent, amely különféle elektronikai eszközöket kapcsol
össze az óráktól a drónokon és hűtőszekrényeken át a hőszabályozó rendszerekig. A tárgyak ké-
pesek kommunikálni egymással, akár direkt emberi beavatkozás nélkül is. Szenzoraikon keresz-
tül adatokat gyűjtenek, az előállított információkat pedig megosztják.

¹¹ A *linked data* egy újfajta webes szabványnak köszönhetően létrejövő online adattárolási típus,
amely lehetővé teszi, hogy a tárolt információk a tároló platformtól függetlenül egységesen
olvashatók, összekapcsolhatók legyenek, és olvashatóvá váljanak mind az ember, mind egy
algoritmus számára. Ilyen formán egy minden eddiginél univerzálisabb, összekapcsoltabb
adattárolási metódus jön létre. Az egyik legnagyobb projekt ezen a téren a Wikipédiára épülő
Wikidata, amelyről a következő oldalon lehet bővebben tájékozódni: [https://commons.
wikimedia.org/wiki/Category:A_Gentle_Introduction_for_Complete_Beginners](https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:A_Gentle_Introduction_for_Complete_Beginners) (Utolsó letöltés:
2020. július 27.)

¹² A *deep learning* eljárás a gépi tanulási módszerek közé tartozik, ami tapasztalat útján fejlődő
algoritmusként hoz létre. A tapasztalatszerzés rendszerint egy úgynevezett *training data* minta-
adatbázison történik, feldolgozása során az algoritmus képessé válik előrejelzések készítésére,
döntések meghozatalára. A *deep learning* eljárás során az elemzés tárgyát az algoritmus rétegekre
bontva ismeri meg és térképezi föl, a rétegek absztrakciós szinteknek feleltethetők meg, a megis-
merés technikája pedig hasonlít az emberi agy neuronhálózatának működési elvéhez.

¹³ A hálózatelmélet alapvető módszertani készletéhez tartozik a hálózatban belüli triádok, diádok,
két-három entitás összekapcsolódásával létrejövő alapegységek azonosítása. Jelen módszer na-
gyobb méretű, egyben szabálytalanabb alakú csoportok azonosítására is képes azáltal, hogy a há-
lózatot alkotó csúcspontok közt viszonylagosan sűrűbb kapcsolódásokat választ ki a modularitás
segítségével.

¹⁴ *Multilayer network* alatt olyan hálózatot értünk, amelyben az összekapcsolt entitások többféle
típusúak (például egy hálózatban kapcsoljuk össze a cégeket és dolgozóikat), illetve a hálózatban
belüli kapcsolatok típusai is lehetnek különbözők (például rokoni és üzleti viszonyok).

válí az adattudománynak. Itt kapcsolódik a *network science* a mesterséges intelligenciához és a *deep learning* technológiájához; mind az adatok struktúrája, mind az adatok felhasználása, döntések támogatása fontos, újszerű kérdések.

Lengyel Balázs: Azt látom, hogy nagy az igény társadalmi és gazdasági jelenségek megértésére hálózati logikával, akár korrupciót, akár gazdasági fejlődést, akár valamilyen politikai jelenség magyarázatát akarjuk megkapni. Ilyen típusú alkalmazott kutatásoknál mindig jönnek újabb és újabb kérdések. Ezen a tavaszon a vírus-terjedés valóban nagyon felkapott terület, ahol már sokan jó előrejelzéseket tudnak csinálni a terjedéstről, jó minőségű adatbázisokkal tudnak prognózist mondani. A 2016-os amerikai választások után a *fake news* volt hasonló slágertéma, a *Science*-ben számos fontos publikáció jelent meg az álhírek terjedéséről.¹⁵ Technikai oldalról közelítve a hálózatok időbelisége az egyik fontos irány, amikor nem statikusnak tekintünk egy *network*-öt, hiszen a kapcsolataink nem tartanak örökké, létrejönnek, szünetelnek, megújulnak stb. Ezen folyamatokat be kell építeni a szerkezet leírásába. Nem érdektelen, hogy mindez hogyan szabályozza például az információ-terjedést, vagy éppen egy betegség terjedését. A másik kurrens irány – egyetérték Jánossal – az adattudomány és a mesterséges intelligencia erős fúziója a hálózattudománnyal, itt a neurális hálók technikája bővíti az eszközkészletet. A rendszerek tanulása e szerint a modell szerint szintén hálózatos formában, szervezeti egységek összekapcsoltságában képzelhető el, a szervezeti struktúra pedig az emberi agy működésével is rokonítható.

Az adattudomány és hálózatelmélet kapcsolata különösen izgalmas a humán tudományok szempontjából. A viszonylag új irányzatnak számító digitális bölcsészet is kihasználja a linked data, a szemantikus web nyújtotta lehetőségeket. A digitális filológia újfajta szövegelemzési metódusokat dolgoz ki, szövegkiadások, eddig ismeretlen forráselemzési lehetőségek jönnek létre. Hogyan látják történelem és hálózatelmélet kapcsolatát?

Abonyi János: A történelemtudományt könnyen lehetne forradalmasítani, amennyiben helyes ontológiai struktúrákba rendezett adatbázisokhoz tudunk jutni. A fent említett temporális hálózatelemzés irányzata érzékeny arra, hogy különféle időmetszetekben mely entitások milyen kapcsolatban vannak egymással. A *DBpedia* projekt is hasonló,¹⁶ de Lengyel Balázsék projektje is említést érdemel, ahol települések kulturális beágyazottságát, valamint a kulturális meghatározottság tudományra gyakorolt hatását mérik. A tudományos élet formalizálása is releváns lehet tágabb összefüggésben, erre jó példa a Microsoft Academic Knowledge Graph, amely több mint kétszázmillió tudományos publikációról tárol mindenki számára hozzáférhető adatokat, amelyekhez kapcsolódóan szerzők, intézmények, idézetek és hivatkozások, valamint konferenciák, kutatási területek is kereshetők, elemezhetők.¹⁷

¹⁵ LAZER ET AL., 2018; GRINBERG ET AL., 2019.

¹⁶ A *DBpedia* a már említett *linkdata*-hoz kapcsolódó adatbázisprojekt, amelyhez bárki hozzájárulhat. Lásd: <https://wiki.dbpedia.org/> (Utolsó letöltés: 2020. július 27.)

¹⁷ <http://ma-graph.org/> (Utolsó letöltés: 2020. július 27.)

Lengyel Balázs: A hálózatelméleten belül a már említett módon erősen jelen van a társadalomtudományi hatás. Egyre nagyobb érdeklődés övezi azt a kérdést, hogy egy hálózat fejlődése milyen mértékben függ annak korábbi helyzetétől. Ez egy dinamikára érzékeny szemlélet, amely feltételezi, hogy hálózataink szervesen épülnek ki, kapcsolataink hatással vannak későbbi időpontban létrejövő interakcióinkra. A személyi szintnél magasabban elhelyezkedő, bonyolultabb hálózati elemek is hatással vannak az egyén későbbi kapcsolataira, az ezt vizsgáló módszertan érett, kidolgozott, több példát mondhatunk itthon és külföldön is arra, hogy a hálózatok fejlődésének történeti távlatát vizsgálják kutatócsoportok. A teljesség igénye nélkül a konstanzi egyetemen folyamatban van egy archeológiai projekt,¹⁸ a társadalomtudományi kutatóközpontban pedig a Kádár-kor elitjének együttműködését kutatják,¹⁹ de Fiume történetét is vizsgálja egy pécsi kutatás a családi kapcsolatrendszereken, kereskedelmi és rokoni hálózatok modellezésén keresztül.²⁰ Itt említeném a Padgett-féle Medici-kutatást is, amely a mai napig a történeti relevanciájú hálózatelméleti kutatás legtöbbször hivatkozott publikációja.²¹ A gazdasági földrajz területén belül az iparágak kölcsönhatásai, a bankrendszer fejlődése tartogatnak új eredményeket akár történeti szempontból is, elemzésre érdemesek a nagy időtávra vonatkozó kvantitatív adatsorok. A lényeg minden esetben a megfelelő minőségű adatbázis létrehozása. Ha az adatbázis készen van, indulhat a hálózat modellezése, a hálózati centralitást például igen hamar meg lehet határozni.

Az interjú végén egy aktuális kérdés. Mit mond a hálózatelmélet a járványhelyzetről, mik a lecsengés utáni hosszú távú kilátások?

Lengyel Balázs: A vírus terjedésének modellezése maga is hálózatelméleti probléma. Már régóta léteznek igen pontos modellek, amelyeknek a segítségével jó közelítéssel írható le egy kórokozó terjedése. Kurrens téma a mobilitási korlátozások hatása, többek között a Boston Network Science Institute most ilyen kutatásokat folytat,²² valamint az ELTE komplex rendszerek fizikája tanszéken, a Rényi Intézetben és Szegeden is folynak kutatások. Amit mi próbálunk megvalósítani, arra fókuszál, hogy a vírusnak milyen hatása lesz a gazdaságra, milyen a kialakulóban lévő válság természete. A 2008-as válság során a likviditási sokkok hálózaton való terjedését kutató cikkek jelentek meg, ott a pénzintézetek közt továbbított válságjelek terjedtek át a globális pénzügyi hálózatra, most viszont más a helyzet. Ezúttal teljes gyárak, ipari szektorok állnak le, és kérdés, megéri-e a személyes érintkezés csökkentésének a szempontjából, hogy ilyen drasztikus lépéseket teszünk. A lakóhelyek izolációja mellett figyelembe kell venni azt, hogy a gyárbezárások valóban csökkentik-e a terjedést, máshonnan megközelítve, miként hat

¹⁸ A projektről bővebben: <https://kops.uni-konstanz.de/handle/123456789/404162020.07.27>. (Utolsó letöltés: 2020. július 27.)

¹⁹ A *Korall Társadalomtörténeti Folyóirat*ban jelent meg cikk a témában: BOZSONYI-HORVÁTH-KMETTY, 2012.

²⁰ Lásd például: PELLÉS, 2018; PELLÉS, 2019; PELLÉS-ZSIGMOND, 2018; PELLÉS-ZSIGMOND, 2019.

²¹ PADGETT-ANSELL, 1993.

²² A projektről bővebben lásd: <https://www.networkscienceinstitute.org/covid-19> (Utolsó letöltés: 2020. július 27.)

mindez a gyártási láncokra, a logisztikai hálózatra, hatékony-e ilyen módon a lakosság elszigetelése. A globalizáció specializációs folyamata visszafordíthatatlan, a gyártás világszinten szétszórta egységeit nem fogják újraszervezni. Valószínűbb, hogy olyan puffer-rendszerek jönnek majd létre, amelyek csökkentik egy, a jelenlegihez hasonló válság direkt hatásai nyomán keletkező veszteséget. A nemzetgazdaságok tehát nem fognak bezárkózni, viszont országos szinten választ kell találni a drasztikusan emelkedő munkanélküliség, a meredeken zuhanó vásárlóerő, a leálló szektorok nyomán keletkező, szimultán több gazdasági szektort is megbénító hirtelen fékeződések okozta kihívások kivédésére. Jósolni kár lenne, hiszen még a folyamat elején vagyunk, éppen csak elindultunk a válság kibontakozása felé vezető úton. Biztos, hogy a hálózatelméleti elemzések sok fontos tanulsággal szolgálnak majd a gazdaság újraindításán dolgozó döntéshozók számára.

*Az interjút Vida Bence és Z. Karvalics László készítette
Budapesten, 2020 tavaszán*

Felhasznált irodalom és rövidítések

BOZSONYI-HORVÁTH-KMETTY

- 2012 BOZSONYI Károly – HORVÁTH Zsolt – KMETTY Zoltán: A hatalom hálója. A Kádárkori hatalmi elit hálózati struktúrája az együttvadásási szokások alapján. *Korall Társadalomtörténeti Folyóirat*, 13. (2012) 47. sz. 157–184.

DÖRGŐ-SEBESTYÉN-ABONYI

- 2018 DÖRGŐ Gyula – SEBESTYÉN Viktor – ABONYI János: Development Goals on the Causality Analysis of Sustainability Indicators. *Sustainability*, 10. (2018) 10. sz. 3766–3792.
DOI: 10.3390/su10103766

GADÁR-ABONYI

- 2019 GADÁR László-ABONYI János: Frequent pattern mining in multidimensional organizational networks. *Scientific Reports*, 9. (2019)
DOI: <https://doi.org/10.1038/s41598-019-39705-1>

GRINBERG ET AL.

- 2019 GRINBERG, Nir – JOSEPH, Kenneth – FRIEDLAND, Lisa – SWIRE-THOMPSON, Briony – LAZER, David: Fake news on Twitter during the 2016 U.S. presidential election. *Science*, 363. (2019. január 25.) 6425. sz. 374–378.
DOI: <http://doi.org/10.1126/science.aau2706>

LAZER ET AL.

- 2018 LAZER, David M. J. – BAUM, Matthew A. – BENKLER, Yochai – BERINSKY, Adam J. – GREENHILL, Kelly M. – MENCZER, Filippo – METZGER, Mirjam J. – NYHAN, Brendan – PENNYCOOK, Gordon – ROTSCCHILD, David – SCHUDSON, Michael – SLOMAN, Steven

A. – SUNSTEIN, Cass R. – THORSON, Emily A. – WATTS, Duncan J. – ZITTRAIN, Jonathan: The Science of Fake News. *Science*, 359. (2018. március 9.) 6380. sz. 1094–1096.
DOI: <http://doi.org/10.1126/science.aao2998>

LENGYEL

2010 LENGYEL Balázs: *A tudás-alapú gazdaság területi vizsgálatai Magyarországon – regionális innovációs rendszerek és tudásbázis*. PhD disszertáció. Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, 2010.

PADGETT–ANSELL

1993 PADGETT, John F. – ANSELL, Christopher K.: Robust Action and the Rise of the Medici, 1400–1434. *The Journal of American Sociology*, 98. (1993) 6. sz. 1259–1319.

PELLES

2018 PELLÉS Márton: A fiumei kikötő szerepe Magyarország agrár-külkereskedelmében (1896–1914). *Agrártörténeti Szemle*, 59. (2018) 1–4. sz. 119–130.

2019 PELLÉS Márton: A Fiumei Hitelbank Rt. története és vállalkozásgeneráló szerepe 1887–1907 között. *Köztes-Európa*, 11. (2019) 2. sz. 5–15.

PELLES–ZSIGMOND

2018 PELLÉS Márton – ZSIGMOND Gábor: *A fiumei magyar kereskedelmi tengerészet története (1868–1918)*. Pécs, Pannónia, 2018.

2019 PELLÉS Márton – ZSIGMOND Gábor: Egy sikeres magyar közlekedés- és gazdaságfejlesztési beruházás. A fiumei magyar kereskedelmi tengerészet eredményei (1868–1913). *Közlekedés- és Technikatörténeti Szemle*, 2. (2019) 1. sz. 74–95.

SHARMAN–KISHORE–RAMESH (EDS.)

2007 SHARMAN, Raj – KISHORE, Rajiv – RAMESH, Ram (eds.): *Ontologies. A Handbook of Principles, Concepts and Applications in Information Systems*. New York, NY, Springer, 2007.

DOI: <https://doi.org/10.1007/978-0-387-37022-4>

Mark A. Pachucki – Ronald L. Breiger

A relationalitáson túl: a kulturális rések elmélete*

Az 1970-es évek oly sokszor emlegetett áttörése, amely a társadalmi kapcsolatháló-elemzést a struktúraelemzés szilárd alapjává tette,¹ a kultúrával szemben határozta meg önmagát. Az 1970-es években a „kultúra” kifejezés egyértelműen a nemzeti karaktert vagy a társadalom alapvető értékeit implikálta, míg napjainkban sokkal inkább vonatkoztatható lokális gyakorlatokra, jelentésekre és repertoárookra. Habár ma már egyre gyakoribb, hogy a csoportokon belül vagy azok között létrejövő társadalmi kötelékek elemzésekor figyelmet, sőt, elismerést szentelünk bizonyos, a kultúra által kínált lehetőségeknek és árnyalatoknak, mindent azonban az 1970-es években uralkodó erőteljes strukturalizmus nyíltan aligha tette volna lehetővé. E korai időszakban egy meglehetősen nagyhatású tanulmányban Harrison White és munkatársai módszerükre reflektálva a következőket nyilvánították ki: „a kapcsolatok társadalmi és pszichológiai vetületeit jórészt figyelmen kívül hagyjuk... Ehelyett inkább a kapcsolattípusok mintázatainak interpretációjára fókuszálunk.”² Peter Blau ezt egyszerűbben megfogalmazva arra a következtetésre

* A tanulmányban bemutatott elméleteket a két szerző egymástól függetlenül dolgozta ki (Ronald L. Breiger az Amerikai Szociológiai Társaság meghívott előadójaként tartott prezentációjában a kultúraszociológiáról és diszciplináris változásokról szóló szekcióban 2007-ben, Mark A. Pachucki pedig egy szintén 2007-ben megjelent tanulmányban). A két megközelítés közötti hasonlóság együttműködésre sarkallta a szerzőket. E tanulmány korábbi változatait bemutatták a Harvard Egyetemen (Culture Workshop) és a kaliforniai egyetemen (Social Network Group). Hálások vagyunk a kollégáinknak a prezentációkhoz fűzött megjegyzéseikért, és különösen Lyn Spillmannak javaslatért a szöveg megjelentetésére az *Annual Review*-ban. Hálások vagyunk Damon Centola, Nicholas Christakis, Jan Fuhse, Frédéric Godart, Eugene Johnsen, Michèle Lamont, Erin Leahey, Peter Marsden, Sophie Mützelt és Harrison White részletes megjegyzéseikért. Közönnettel tartozunk továbbá Roger Friedlandnak, aki javaslatára beépítettük tanulmányunkba az intézményi logikák inkompenzurábilításának gondolatát, amelyre korábban nem gondoltunk.

A tanulmány eredeti címe és megjelenési helye: Mark A. Pachucki – Ronald L. Breiger: „Cultural Roles: Beyond Relationality in Social Networks and Culture” *Annual Review of Sociology*, 36. (2010) 205–224.

¹ SCOTT, 2000. 33–37.

² WHITE ET AL., 1976. 734.

jutott, hogy „a társadalmi struktúra nem kultúra”.³ Ezen vélemények sokáig éreztették hatásukat, és a történeti útfüggőség, valamint a „kultúra kontra struktúra” kontraproduktív és felszínes dichotómiája ellehetetlenítették a tiszta fogalmi keretek kidolgozását.

Ebben az áttekintésben amellet érvelünk, hogy a kortárs kultúrakutatás, amit alapvetően a jelentések, lokális gyakorlatok, diskurzusok, repertoárok és normák iránti érdeklődés határoz meg, valamint a társadalmi hálózatok kutatása, amely során a diadikus kapcsolatokra, a homofíliára, a csomópontok, a személyek és csoportok kettős hálózataira, illetve a társadalmi pozíciókra kerül a hangsúly, haszonnal szemlélhetők kölcsönösen konstitutívként és egymás mellett fejlődőként. Közös gyökereik pedig a relationalitásban keresendők. Mégis, az empirikus vizsgálatok jelentős része ezeket a területeket inkább tekintette különállónak, mint egybetartozónak. Valóban, néhány kivételtől eltekintve, egészen a legutóbbi évtizedekig a kultúraszociológia által propagált szemléletmód mellé, amely a kultúrát a jelentéslétrehozás dinamikus folyamataként látta, nem társultak olyan empirikus kapcsolatháló-elemzési kísérletek, amelyek megmutatnák e dinamika kölcsönhatásait a társadalmi kapcsolatokkal, akár egocentrikusan, akár a teljes hálózat szintjén. Hasonlóképp a kapcsolatháló-elemzéssel foglalkozók által gyakran preferált relacionális perspektíva, amely előnyben részesíti a konnektivitás és társadalmi pozíció dimenzióit, gyakran nem veszi figyelembe azon társadalmi jelenségeket, amelyek mentén az egyének értelmezik és konstruálják a saját világukat, és ugyanígy mindazokat a tárgyakat, erőforrásokat és gondolatokat sem, amelyek e kapcsolatokon keresztül áramlanak.

Nem mi vagyunk az elsők, akik rámutatnak a kultúra és a társadalmi hálózatok lehetséges kapcsolódási és elválni pontjaira, ám mind ez idáig nem született átfogó tanulmány a témában.⁴ Bár jelen írással az elsődleges célunk, hogy egy széleskörű áttekintést nyújtsunk, szükségszerűen azokra a szociológiai kutatásokra kell korlátoznunk a vizsgálódásainkat, amelyek átvágják a kultúra és a hálózatelemzés dimenziói közötti határokat. Ennek megfelelően a tanulmány fókuszát azon kutatásokra szűkítjük, amelyek alkalmazzák a hálózatelemzés módszereit, vagy pedig az ebből származó adatokat, valamint azokra az elemzésekre, amelyek a kultúra vizsgálatából kiindulva faggatnak hálózatelemzési problémákat. Néhány kivételtől eltekintve figyelmen kívül hagyjuk azokat a kutatásokat is, amelyek csupán beépítik a *network*-attribúciós szemléletet, hálózati hatást vagy hasonló paramétereket a regressziós modellezési keretbe.

³ BLAU, 1977a. 245.

⁴ A kapcsolatok vonatkozásában Durkheim *A társadalmi munkamegosztásról* első fejezetében világosan kifejti, hogy a baráti kapcsolatok gyakran ívelnek át kulturális kategóriákon és kötnek minket olyanokhoz, „akik nem hasonlítanak hozzánk”. DURKHEIM, 2001. 70. Nemrégiben Demerath amellet érvelt, hogy „kapcsolat van a hálózati struktúra és a kultúra között... és hogy a strukturálisan ekvivalens hálózati pozíciók hasonló fokon osztoznak a gyakoriságban, stabilitásban és a hálózati jelentésre gyakorolt hatásban”. DEMERATH, 2002. 222. McLean pedig nyíltan felteszi a kérdést: „hol van a kultúra a hálózatokban?” McLEAN, 2008. 6. Hasonlóképpen Ikegami is, amikor arra keresi a választ, hogy „hol és milyen módon fedik át egymást a kultúra és társadalom hálózatai?” IKEGAMI, 2005. 45. A kulturális és hálózati megközelítések különbözőségeit a későbbiekben a következők alapján tárgyaljuk: FINE–KLEINMANN, 1983; BRINT, 1992; EMIRBAYER–GOODWIN, 1994.

Az újabb kutatások áttekintése után pedig bevezetést nyújtunk a kulturális rések heurisztikájába. Ezt akár a „strukturális rések”⁵ koncepciójának párjaként is értelmezhetjük, amely szerint a lokális mediáció bizonyos típusai a hálózati struktúrában különböző módokon közvetíthetnek információkat. E fogalom bevezetése kettős célt szolgál. Egyrészt elmagyarázzuk, hogy az egyes tematikus területek átfedései hogyan szolgálhatnak hídként a tudományos kutatások szubkulturái között, azaz, hogy a gyakorlatban hogyan hidálhatnak át egy diszciplínák közötti strukturális rést. Másrészt azonban kitérünk arra is, hogy a hálózaton belüli egységek közti hídképzés – mint már létező hálózatelméleti jelenség – miként értékelhető újra kulturális befolyás alatt álló jelenségeként. Továbbá olyan újkeletű kutatásokat igyekszünk bemutatni, amelyek rávilágítanak arra, hogy a kultúra miként ösztönöz, hív elő és hoz létre társadalmi hálózatokat, amelyek új elemzési módszerek segítségével képzelhetők el és modellezhetők. Végezetül pedig annak megvitatásával zárjuk áttekintésünket, hogy e szemléletmód hogyan járulhat hozzá haszonnal a kutatók által korábban megoldatlan kérdések megválaszolásához.

A határ áthidalása a hálózatok és a kultúra között

A kultúra és a hálózatosság perspektíváit támogató tábor szembeállítása egy hamis dichotómia létrehozását jelentené, és ezt a tévedést szeretnénk elkerülni. A szociológusok a kultúrát mindig is a társadalmi élettel szoros összefüggésben vizsgálták. Ez a trend az elméletek széles skáláján követhető nyomon, kezdve például Georg Simmel a társadalmi jelentéssel, reciprocitással és interakcióval foglalkozó vizsgálataival,⁶ folytatva a sort Gabriel Tarde homofíliával, társadalmi hatással és diffúzióval kapcsolatos elméleteivel, vagy Leopold Von Wiese a cselekvést a hálózati kapcsolatok kontextusában vizsgáló kutatásaival.⁷ De ide tartoznak Blau megállapításai a társadalmi körök közti átjárhatóságról,⁸ Norbert Elias folyamatszociológiája,⁹ Paul DiMaggio a műfajokra és a strukturális ekvivalenciára vonatkozó kutatásai,¹⁰ valamint Pierre Bourdieu mezőelmélete.¹¹ Ám egészen az elmúlt évtizedekig nem voltak nagyobb számban olyan hálózatelmélettel foglalkozó kutatók és kultúraszociológusok, akik ráhangolódtak és félenken birkózni kezdtek volna az egymás területén végzett empirikus elemzésekkel. Ezeket a fejleményeket további vizsgálatra érdemesnek tartjuk.

A hálózatelmélet felől érkező magyarázatokat a kulturális diskurzusok perspektívájából nyíltan kritizálók olyan gondolatokra és fogalmakra hívták fel a figyelmet, amelyeket a hálózatelemzés gyakran elfed vagy leegyszerűsít. Gary A. Fine és Sherry Kleinmann¹² például azt emelték ki, hogy a diffúziós folyamatokat vizsgáló

⁵ BURT, 1992.

⁶ SIMMEL, 1971.

⁷ VON WIESE-BECKER, 1932.

⁸ BLAU, 1977b. A Blau-tér leírásához lásd: McPHERSON-RANGER-MOORE, 1991.

⁹ ELIAS, 1978.

¹⁰ DiMAGGIO, 1987.

¹¹ BOURDIEU, 1993.

¹² FINE-KLEINMANN, 1979.

hálózatelemzőknek figyelembe kellene venniük a jelentést és a szimbolikus interakciót olyan, számukra ismert fogalmak felhasználásával, mint a több csoport-hoz tartozás, gyenge kapcsolatok, strukturális rések és médiadiffúzió, valamint annak magyarázatával kapcsolatban, hogy ezek miként működnek a kulturális érintkezés során. Steven G. Brint¹³ szintén a kulturális magyarázatok minimalizálása ellen foglal állást, élve a kritikával, miszerint a korai, a strukturalizmus által erősen meghatározott hálózati gondolkodás annak érdekében, hogy a társadalmi struktúrák az elemzés céljainak jobban megfeleltethetők legyenek, a kultúrának lényegesen kisebb jelentőséget tulajdonított. A kultúra ily módon való eljelentéktelenítésével pedig Brint érvelése szerint a hálózatelemzők megfosztják saját magukat a lehetőségtől, hogy következtetéseket vonjanak le a tisztán strukturalista magyarázatokból.¹⁴

A diskurzus szerepére fektetett hangsúly a hálózatelemzésben is egyre inkább felértékelődik. Ennek egyik magyarázata, hogy a társadalmi hálózatok alapvetően diszkurzívak, és ebből következően esszenciálisan kulturális termékek, amelyek elemzése során a jelentéskonstrukcióra is tekintettel kell lennünk.¹⁵ Mustafa Emirbayer és Jeff Goodwin¹⁶ azt a folyamatot írják le, ahogyan a kulturális diskurzusok hozzájárulnak a kapcsolatok közötti hálózatok létrehozásához, és vitába szállnak azzal az állítással, miszerint a hálózati gondolkodás hajlamos figyelmen kívül hagyni a cselekvők identitásának, cselekvőképességének és élettörténetének szerepét a változás megragadása során. Meglátásuk szerint a diskurzus és az események dinamikájának mikroszintű megismerése elengedhetetlen ahhoz, hogy a makroszint struktúráját értelmezni tudjuk, hiszen a kulturális diskurzusok a társadalmi kapcsolatok hálózati mintáiba ágyazódnak. Emirbayer¹⁷ bővebben is kifejti az igényt a jóval pontosabban meghatározott kapcsolati módszerek kidolgozására, és felszólítja a kutatókat a határok, hálózati dinamikák és az oksági viszonyok figyelembevételére. Tanulmányunk címével részben mi magunk is párbeszédet szeretnénk kezdeményezni Emirbayer problémakijelölő felhívásával.

Bizonyos kultúrakutatók a hálózati gondolkodás strukturalizmus által inspirált kritikái közepette is egyre céltudatosabban jelölték ki a két terület közti összefüggéseket. Néhányan a kultúraelméletekbe is elkezdték beépíteni a hálózat-kutatás módszereit. A jelentéslétrehozás folyamatának magyarázata során Fine és Kleinmann¹⁸ például amellet érvelnek, hogy a hálózati perspektíva, amelyet kevéssé terhel az erőteljes strukturalizmus, osztozik a szimbolikus interakcionizmus által kínált kapcsolati perspektívával. Ezt az összefüggést is beépítve arra hívják fel a figyelmet, hogy az oksági magyarázatok során a cselekvés sokkal pontosabban meghatározható, ha a többféle jelentést, elvárást és időbeli változást is figyelembe vesszük. „A cselekvők szándékainak megértése alapvető fontosságú a társadalmi struktúra bármely irányultságú elemzése során. A kutatóknak meg kell vizsgálniuk a válaszadók által

¹³ BRINT, 1992.

¹⁴ BRINT, 1992. 199–200.

¹⁵ SOMERS, 1994; MISCHÉ, 2003; SPILLMAN, 2005.

¹⁶ EMIRBAYER–GOODWIN, 1994.

¹⁷ EMIRBAYER, 1997.

¹⁸ FINE–KLEINMANN, 1983.

kifejezett jelentéseket és azokat a hálózatokat, amelyeknek részei.”¹⁹ DiMaggio a klasszifikációról és a jelentéslétrehozásról szóló, a kultúrakutatás számára alapvető szövegében a strukturális ekvivalencia hálózati logikáját vezeti be azon folyamatok magyarázatára, „amelyek létrehozzák, ritualizálják és elkoptatják a műfajok közötti különbségeket, és amelyek során az ízlés mint a társadalmi csoportok értelmező és határkijelölő tevékenysége létrejön”.²⁰ A két szövegben tükröződik tehát a hajlandóság az együttműködés formáinak gyakorlatba való átültetésére.

Ugyanebben az évtizedben a hálózatkutatáson belül kialakuló anomáliák arra sarkallták a kutatókat, hogy figyelembe vegyék az olyan kérdéseket, mint az ízlés, a gondolkodás és az identitás, amiket a korábbi strukturalista megközelítés elhanyagolt. Kathleen M. Carley-t²¹ ez vezette arra, hogy kialakítsa a „konstrukturalista” modellt a szimbólumok és kulturális jelentőségük vizsgálatára. Az ezt követő fejlemények pedig hozzájárultak ahhoz, hogy jobban megérthessük a kapcsolatot a hasonló ízlés és a csoportképződés között.²² A hálózati gondolkodás és a kultúra közti összefüggésekre Harrison White először 1992-ben megjelent *Identity and Control*²³ című nagyhatású műve mutatott rá, amelyben a „feje tetejére állította” és újrafogalmazta a hálózatelméletet. Az 1970-es évek strukturalizmusával szembenemve White az identitásképződés és a narratíva mechanizmusainak felhasználásával magyarázza el, hogy a cselekvők miként tartanak fenn társadalmi kapcsolatokat és mozognak azok között a társadalmi térben. Azt is hangsúlyozza, hogy a kutatóknak számba kell venniük azt, hogy az egyének milyen interakciókba bocsátkoznak a különböző közegekben, és szorgalmazza, hogy a cselekvést a hálózatok hálózatában (*network domain, netdom*) figyeljék meg. Szemben korábbi, az üresedési láncokra (*vacancy chains*) és strukturális ekvivalenciára irányuló kutatásaival, White ebben a munkájában amellet foglalt állást, hogy cselekvőképesség „adja a hálózatok dinamikáját” és „a történetek jellemzik a kapcsolatokat”, valamint, hogy a „társadalmi hálózat egyben jelentéshálózat is”.²⁴ Azon kritikák ellenére, amelyek szerint White megközelítése értelmében a kultúra helyett a társadalmi struktúra az, amely gyakran „elsőnek bizonyul az egyenlők között”,²⁵ a kötet White és munkatársai számára új lendületet adott az elméletalkotásnak a kultúrakutatás és a hálózatelmélet területeinek keresztmetszetében.²⁶

A megközelítés számos eleme inspirálónak bizonyult más kutatások számára. Sokat profitált White munkásságából például Stephen Fuchs²⁷ interakcióelmélete, amely a hálózatokat a körülöttünk levő világ megkonstruálásának előmozdítójaként írja le, Daniel McFarland és Heili Pals²⁸ szociálpszichológiai elemzései a hálózati

¹⁹ FINE–KLEINMANN, 1983. 106.

²⁰ DiMAGGIO, 1987. 441.

²¹ CARLEY, 1986.

²² MARK, 1998; MARK, 2003; McPHERSON ET AL., 2001.

²³ WHITE, 1992; WHITE, 2003.

²⁴ WHITE, 1992. 65; 67; 245; 315.

²⁵ EMIRBAYER, 2004. 8.

²⁶ WHITE, 2007; WHITE–GODART, 2007; MOHR–WHITE, 2008; WHITE ET AL., 2007; WHITE ET AL., 2008.

²⁷ FUCHS, 2001.

²⁸ MCFARLAND–PALS, 2005.

hatás és az identitásváltozás összefüggéseiről, vagy pedig Randall Collins²⁹ elméletei a hálózatokon belül végbemenő interakciók a lokális mikrokultúrákba való beágyazottságáról. Tekintettel a célkitűzéseinkre, fontos megjegyeznünk, hogy White és Frédéric Godart nyíltan elutasítják, hogy a struktúrát és a kultúrát „kölcsonösen egymásra utalt, mégis autonóm” egységekként fogjuk fel, és sokkal inkább preferálják azt a megközelítést, amely szerint a struktúra és a kultúra, valamint a társadalmi hálózatok és a diszkurzív formák másodrendű folyamatok, amelyek megmagyarázhatják az identitás és a kontroll dinamikáit a hálózatok hálózatán belül. Az interakció, a lokális jelentés és a hálózatok összefüggéseinek egy eltérő elmélete fogalmazódik meg a csoportstílusokkal foglalkozó, részben goffmani perspektívákat is beépítő megközelítésben,³⁰ és a Blau-féle értelmezést továbbgondoló elemzésekben.³¹

A kultúra és a hálózatok összefüggéseit előtérbe helyező kutatások számára komoly előrelépést jelentett a „jelentés és mérés” kérdéseivel foglalkozó kutatócsoport megalakulása az Amerikai Szociológiai Társaság Szociológia és Kultúra szekcióján belül, amely egy jelentős tanulmánykötet megszületését is elősegítette.³² E kötet nyomán számos olyan konceptuális és módszertani kérdésekkel foglalkozó elemzés látott napvilágot, amely a kultúra és a gyakorlatok kérdéseinek kettősségét boncolgatta.³³ Bár a szervezetet kétségtelenül a hálózatkutatók dominálják, a kapcsolatháló-elemzők nemzetközi társasága (INSNA) szintén termékeny talajt biztosított az elméletek átszűrődése számára.³⁴ A hálózati gondolkodás tehát a szociológia szélesebb értelemben vett terepét is egyre inkább áthatja.³⁵

A relationalitáson túl

Láttuk tehát, hogy egyre szélesebb azoknak az elemzéseknek a köre, amelyek tanulmányunk alapfelvetését is alátámasztják, miszerint a hálózatok és a kultúra kölcsönösen konstitutívak, és ennek megfelelően e két terület összefüggései elmélyültebb vizsgálódásokat igényelnek. A továbbiakban a szociológia területén éppen formálódó tématerületek újabb eredményeinek áttekintésére vállalkozunk (narratív hálózatok és szöveganalízis, civil szféra, a kapcsolathálózati alapú szerveződés elvei, mező- és cselekvőhálózatok, ízlés). Bár arra törekszünk, hogy felvázoljuk a legjelentősebb kutatások nyomán kirajzolódó főbb irányokat, egyetlen ilyen jellegű vállalkozás sem lehet teljeskörű. Valóban, a kapcsolati megközelítésre fókuszáló legújabb elméleti szintézisek is kiemelik a kultúra és a társadalmi

²⁹ COLLINS, 2003; COLLINS, 2004.

³⁰ ELIASOPH–LICHTERMANN, 2002.

³¹ ENTWISTLE ET AL., 2007.

³² DiMAGGIO, 1994.

³³ MOHR–DUQUENNE, 1997; MOHR, 1998; BREIGER–MOHR, 204; MOHR–WHITE 2008.

³⁴ Rövid történetéhez lásd: WELLMANN, 2000.

³⁵ Lásd a következő áttekintéseket: a társadalmi értékítélethez: GARTELL, 1987; a korporatív hatalomhoz: SCOTT, 1991; a szervezetekhez: PODOLNY–PAGE, 1998; a státuszjelzéshez: LIN, 1999; az interdiszciplináris hálózatkutatáshoz: WATTS, 2004; BORGATTI ET AL., 2009; az egészséghez: SMITH–CHRISTAKIS, 2008.

hálózatok összefüggéseit különböző aspektusokból vizsgáló kutatások időszerezését, legyen szó akár intézmények és szervezetek modellezéséről,³⁶ akár a jelentésstruktúráról.³⁷

Narratív hálózatok és szöveganalízis

A kulturális diskurzus elemzése a hálózati koncepciók és kapcsolati módszerek segítségével a két terület közti összefüggések gyümölcsöző terepe lehet. Ez a megközelítés a történeteket, a szöveges beszámolókat és a párbeszédet kulturálisan és történetileg beágyazottnak tekinti. E terület kutatói elsősorban annak megragadására töreksenek, hogy a narratívák milyen módokon képesek leírni, konstruálni és alakítani a kapcsolatok hálózatát. Roberto Franzosi³⁸ például kifejti, hogy egy olyan elmozdulás a narratív gondolkodás irányába, amelynek résztvevői cselekvők, cselekmények és időben kibomló események, elrugaszkodást jelenthet a jóval hagyományosabb struktúraelemzési módszerektől. Különös gondot fordít arra, hogy láttassa, a különbség nem pusztán módszertani, hanem egyúttal episztomológiai is, és mindez szoros összefüggést mutat az emberi cselekvőképességgel is. „A társadalmi realitás ilyesfajta nézete elmozdulást jelent a változóktól a cselekvők, a regresszióalapú statisztikai modellektől a hálózatok és az oksági viszonyok változóalapú koncepcióitól a narratív sorozatok felé.”³⁹

Azok, akik szövegek (például történetek, narratívák, levelezések) elemzésével foglalkoznak, sok szempontból hasonló megközelítést alkalmaznak, mint a diskurzív kommunikációval és párbeszéd vizsgálatával foglalkozók. Margaret R. Somers munkássága például, amely kiváló szintézisét nyújtja ezeknek az elképzeléseknek, nem csupán a hálózati megközelítésből merít, hanem egy egészen új elemzési irányt vázol fel a hálózatok kutatás és más kapcsolati módszerek bevonásával. Egy 1993-ban megjelent tanulmányában, amelyben az angol munkásközösségek állampolgári gyakorlatait vázolja fel, a nyilvános szféráik közötti kapcsolatok, közösségi-egyesületi életük és a politikai kultúrájukban kirajzolódó mintázatok szociológiájának leírására törekszik. Meglátása szerint a társadalmi kapcsolathálóelemzés mint módszer adott e kérdések megragadásához. Máshol arra hívja fel a figyelmet, hogy a narrativitás egy kapcsolati koncepció: „A kapcsolati elrendezés az intézmények közötti kötelek, nyilvános narratívák és társadalmi gyakorlatok egy lehetséges mintázata. Mint ilyen, kapcsolati mátrixként, társadalmi hálózatként értelmezendő.”⁴⁰

³⁶ MOHR-WHITE, 2008.

³⁷ FUHSE, 2009. A kollaboratív internetes blogokon kibontakozó diskurzus jó példája e téma kimeríthetlenségének. Mint a tudástermelés egy kifejezetten kapcsolati formája, a blogok a kultúra és a hálózatok keresztesződéseiben jönnek létre, és évek óta aktívan formálják társadalomtudományos kutatások kérdésseltevéseit. E helyen talán szokatlannak tűnhet elismerni az ezeken az oldalakon végbemenő párbeszéd változékonyságát (lásd például: <http://orgtheory.net> és <http://scatter.wordpress.com> - Utolsó letöltés: 2020. július 5.), e források állandósága ugyanis nagyban különbözik a nyomtatott médiáétól. Támogatói azonban rámutatnak arra, hogy e blogok legalább olyan jelentőségelteljesen hozzájárulnak a tudáslétrehozás gyakorlataihoz, mint más tudományos fórumok.

³⁸ FRANZOSI, 1998.

³⁹ FRANZOSI, 1998. 527.

⁴⁰ SOMERS, 1994. 626.

A narratívák egyes elemei azonban nem ugyanazzal a súllyal esnek latba, az oksági következmények szempontjából eltérőek lehetnek. Peter Bearman és munkatársai⁴¹ olyan falvakban élő kínaiak életúttörténeteit elemezték, akik részt vettek a kommunista forradalomban, és ezek alapján azonosítottak bizonyos, a történeteken átívelő narratív egységeket. A falusiak elbeszéléseiben előforduló elemek időbeli függőségének azonosításával egy meggyőző érvrendszert állítottak fel annak bizonyítására, hogy bizonyos elemek egy adott narratívában nagyobb eséllyel bontják meg az „okási áramlást”; ez vezethet a megfigyelt eredményhez. A narratívák ugyanígy el is rendezik a társadalmi jelentéseket; különösen igaz ez a társadalmi identitásra vonatkozóan. Élettörténetekre koncentráló kutatásaik során Bearman és Katherine Stovel annak a folyamatnak erednek nyomába, amely során az egyének elsajátították a náci identitást.⁴² A hálózatelemzés módszereit felhasználva, a szövegek közötti és a szövegeken belüli kapcsolatok feltárása során elkülönítették a *nácivá válás* folyamatát és ennek végpontját, a *náci identitást*, kiemelve ennek a megkülönböztetésnek a narratív struktúrára gyakorolt hatásait oly módon, hogy elkerülhető legyen a kutató által mesterségesen kreált jelentéstudajdonítás-különbségtétel csapdája.

Robin Smith⁴³ összehasonlító elemzése a történettörédek variabilitásáról horvát és olasz narratív hálózatokon belül azt illusztrálja, hogy a közös isztriai örökség határelemei hogyan képesek átírni kapcsolatokat a jelentések többfélesége révén. Megállapítása szerint, „*mikor másoknak személyes, szervezeti vagy nemzeti történeteinket meséljük, gyakran alkalmazunk olyan narratívákat, amelyek segítségével mi magunk interpretálunk különböző eseményeket és folyamatokat*”.⁴⁴ Ezzel a megközelítéssel tehát arra világít rá, hogy az olaszok kiszolgáltatottságtól való félelme mind struktúráisan, mind értelmezési lehetőségeit tekintve jelentősen eltér attól a horvát percepciótól, ami az etnikumok közötti harmóniában és toleranciában fejeződik ki. Mindezek ellenére Smith arra szintén rámutat, hogy a kétféle narratívában fellelhető közös elemek hidat is képezhetnek.

A kulturális ismeretek tehát előmozdítják a társadalmi kapcsolatok kezdeményezésével és elfogadásával kapcsolatos döntéseinket, amelyek sokfélék lehetnek, és idővel változásnak vannak kitéve. Ezek az ismeretek gyakran megfigyelhetők a diszkurzív mintázatokban is. Paul D. McLean⁴⁵ az olasz reneszánsz időszakából fennmaradt mecénási levelekben elemezte a rokonságot, státuszt, tiszteletet és hűséget övező kulturális koncepciókat. Meglátása szerint az egyének kapcsolataik (és egyúttal kapcsolati hálójuk) közvetítése érdekében egy sor kulturális technikát alkalmaztak. McLean tehát ezeket az interaktív elbeszéléseket használja vizsgáldása kiindulópontjául, s kísérli meg az időben kibomló kulturális gyakorlatokat egy kapcsolatokkal erőteljesen átszőtt közegben elhelyezni. Egyúttal pedig kiegyensúlyozottabb elemzésre invitálja a kutatókat, s emellett érvel, hogy „*a hálózatelemzés gyakran esett áldozatul a hálózatok túltársadalmiasított és statikus koncepciójának, amely*

⁴¹ BEARMAN ET AL., 1999.

⁴² BEARMAN–STOVEL, 2000.

⁴³ SMITH, 2007.

⁴⁴ SMITH, 2007. 24.

⁴⁵ McLEAN, 2007.

csupán a hálózati kapcsolatok identitáskonstituáló szerepét helyezi előtérbe, s figyelmen kívül hagyja ennek mikéntjét és időbeliségét”.⁴⁶

Az élő beszélgetések, viták és interakciók összefüggéseivel foglalkozó kutatások szintén új lendületet adnak a diskurzus tanulmányozásának.⁴⁷ Továbbá időszerű a cselekvők szerepének tudatosítása a diszkurzív hálózatban az ez által implikált következményekkel együtt. David A. Smilde⁴⁸ például az evangélikus hitre áttérőkkel készített életútinterjúkat, és azt vizsgálta, hogy az egyének hogyan értelmezik azt a szerepet, amit a hálózat tagjai játszanak az áttérési folyamatban. A kutatás során dokumentálta, hogy a világos, az egyének között létrejövő jelentéskeret és a kétértelműség hiánya hogyan segíti a venezuelai evangélikusokat a jelentésstruktúráik összhangjának kialakításában. Adatai megkérdőjelezi azokat a nyíltan strukturalista magyarázatokat, amelyek minimalizálják az egyén cselekvőképességét hasonló szituációkban.

A diszkurzív hálózatok időbeli elemzése szintén sajátos kihívások elé állítja a kutatókat. Az üzleti vezetők közötti párbeszéd tanulmányozása során David R. Gibson⁴⁹ a mikrointerakciók dinamikája és a hálózati struktúra közötti kapcsolat problémáját ragadta meg statisztikai módszerek alkalmazásával és a párbeszéd által kirajzolt mintázatokban megfigyelhető részvételi változások elemzésével. Miközben leírja, hogy a társadalmi hatás hogyan működik a találkozások szintjén, rámutat arra is, hogy a diskurzus hogyan módosíthatja a kapcsolatot, és érvelését a következő megállapítással zárja: „az interakciók hálózatra való lefordítása magában hordozhatja, vagy talán magában is kell hordoznia a hálózati kapcsolatok bizonyos fokú leegyszerűsítését vagy eltorzítását.”⁵⁰

Az annak megértésére tett kísérletek, hogy az interakció és a diskurzus a térben hogyan bomlanak ki, tovább bonyolítják a dolgokat. Nick Crossley⁵¹ a társadalmi kapcsolatháló-elemzés módszereit hívja segítségül a manchesteri punk zenei szcéna kialakulásának vizsgálatára az 1970-es években, és egy sor hálózati kapcsolatot térképez fel zenészek, nem-zenészek és a vállalatok képviselői között. Mindez lehetőséget biztosított számára arra, hogy a hálózatképződés vizsgálata során számos olyan interakciós mechanizmust tárjon fel, amelyek felelősek lehettek a punk zene egyre jelentőségteljesebbé válásáért az adott történelmi időpillanatban. Gina Neff 1996 és 2002 közötti társasági eseményekről szóló beszámolókat elemez a New York-i Silicon Alley technológiai szektorából, és emellett érvel, hogy „a társadalmi kapcsolatok gazdagságát párhuzamosan kell tanulmányozni azokkal a struktúrákkal, amelyek az egyes ipari szektorokat működésbe hozzák”.⁵² Neff a társadalmi események mögött rejlő földrajzi változások kapcsolati elemzésével tehát arra mutat rá, hogy miként változik az informális cselekvések szintere.

Bár az itt bemutatott szerzők a narratívák különböző aspektusait kiemelve világítanak rá a kapcsolati elemzés nehézségeire, azt mindenképpen fontos

⁴⁶ McLEAN, 2007. 16.

⁴⁷ Lásd például: BEARMAN-PARIGI, 2004.

⁴⁸ SMILDE, 2005.

⁴⁹ GIBSON, 2005.

⁵⁰ GIBSON, 2005. 1563. (Kiemelés az eredetiben.)

⁵¹ CROSSLEY, 2009.

⁵² NEFF, 2005. 150.

hangsúlyozni, hogy a narratívák önmagukban is egy dinamikus folyamat tökéletlen helyei, amelyek hidat képeznek az olvasó, az író, a történelem és a szöveg között. Erre maga McLean is felhívja a figyelmet a velencei pártfogói levelek kapcsán: „A levelek vagy levélcsoportok, ahogyan a kapcsolatok sem, nem kezelhetők statikus tárgyakként: áramlanak, történetet mesélnek és ellentéteket állítanak fel, azaz dinamikusan konstruálják meg magát a kapcsolatot és a levélíró egyfajta képét.”⁵³ Ugyanezt a gondolatot visszhangozza Patricia Ewick és Susan Silbey⁵⁴ is, amikor azt magyarázzák, hogy „a narratívák mindig egymással átfedésben lévő kapcsolati kontextusok együttműködésének termékei, amelyeket a beszélő és közönsége vagy a szöveg és olvasója közötti interakciók hívnak életre”.⁵⁵

Civil társadalom

A civil társadalom kutatása egy olyan terület, ahol a szociológusok egyre inkább komoly hasznát látják a kapcsolatháló-elemzés módszertani megközelítéseinek. A narratívákkal foglalkozó kutatásokhoz hasonlóan a civil társadalom kapcsán is számos olyan elemzés látott napvilágot, amely a dinamikus kapcsolatokon átívelő kommunikációs mintázatokkal foglalkozik. Ezen a területen azonban sokkal nagyobb hangsúly kerül a lehetséges identitások közötti különbségtételre, a privát és a nyilvános élet közötti interakciókra és a formálódó közösségekre. Egy igen tömör elméleti megfogalmazás szerint ezt elképzelhetjük úgy is, hogy a nyilvánosság egy kommunikatív tér, amely a társadalmi és kognitív hálózatok kapcsolódási pontjai mentén formálódik.⁵⁶ Eiko Ikegami meglehetősen alapos és távoli időkbe visszatekintő tanulmányában az ókori Japán példáján mutatja be azt, hogy a művészeteket övező esztétikai gyakorlatok hogyan tették lehetővé és ösztönözték a társadalmi határokon átívelő kapcsolatok kialakítását. Ezek a kapcsolatok egyúttal kölcsönösen megtermékenyítőleg hathattak az egyes közösségekre és kulturális stílusokra. Ikegami a privát és nyilvános önkéntes társulásokon belüli változásokat követi nyomon a Tokugawa állam felemelkedése körüli időszakban. Arra a megállapításra jut, hogy az egyének mentális térképei közötti interakciók és a hálózati kapcsolatokat összegyűjtő történetek hozzájárulnak a kultúra kialakulásához. Ikegami szerint a szoros kapcsolat a közösségek és identitások, valamint a hálózatok komplexitása és a kulturális gyakorlatok közötti párhuzamos fejlődésben rejlik: a civil társadalom normái, a hagyományokhoz való ragaszkodás és a kulturális gyakorlatokban való önkéntes részvétel mind a közösségi élet átalakulásából fejlődtek ki.

A közösségek létrejötte és hanyatlása mint a hálózati dinamikához és a kulturális felemelkedés kérdéseire szorosan kapcsolódó folyamatok Ann Mische⁵⁷ számára is fontos kutatási problémákat jelentenek. Vizsgálatainak fő fókuszát az

⁵³ McLEAN, 2007. 121.

⁵⁴ EWICK–SILBEY, 2003.

⁵⁵ EWICK–SILBEY, 2003. 1343.

⁵⁶ IKEGAMI, 2000.

⁵⁷ MISCHÉ, 2007. Lásd még Ann Mische és Philippe Pattison elemzését, amelyben egy innovatív háromoldalú Galois-háló segítségével vizsgálják a fiatal aktivisták szervezetei, eseményei és projektei közötti kapcsolatokat: MISCHÉ–PATTISON, 2000.

a kérdés adja, hogy az egyének és a társadalmi mozgalmakhoz köthető csoportok hogyan értelmezik a saját hálózataikat, miközben a társadalom átforgalmazására tesznek kísérletet. A késői 20. századi Brazília példáját vizsgáló kutatásában, amelyben a közösségi civil identitás és a szerveződés partizán formái közötti feszültségeket kutatja, azoknak a hálózati kapcsolatoknak a kialakulására koncentrálna, amelyek között gyakran átfedés mutatkozik a tagság és az ideológia tekintetében. Mische közösségei „*struktúrák közötti terek, amelyekben a szereplők félreteszik az identitásuk bizonyos aspektusait annak érdekében, hogy időlegesen kiegyenlített és szinkronban lévő kapcsolatokat hozhassanak létre*”,⁵⁸ valamint „*olyan kapcsolati csoportok, amelyeket a közös történelmük és elképzeléseik kötnek össze*”.⁵⁹ Ezek a közegek nem kevésbé cselekvésalapúak, mint az Ikegami által leírtak, azonban Mische kortárs környezetbe helyezett kutatásai lehetőséget biztosítanak arra, hogy az interakciók dinamikáját közelebbről is megvizsgálhassuk, és arra is ösztönözheti a kutatókat, hogy végiggondolják azokat a kulturális feltételeket, amelyek elősegíthetik a hálózatokban jelen lévő különféle strukturális pozíciók közti rések áthidalására tett kísérleteket.

A civil társadalom kulturális gyakorlataira irányuló kapcsolati elemzések egy további jó példája az a vizsgálat, amely a kínai városok újévi ünnepségeinek hálózatait veszi górcső alá. Annak érdekében, hogy tesztelni tudják a makrotársadalmi struktúrára vonatkozó hipotéziseket, Yanie Bian és munkatársai megvizsgálták az egyes foglalkoztatási rétegeken belüli és azok közötti, otthoni környezetben tett látogatások dinamikáját.⁶⁰ A Breiger és John W. Mohr által hangsúlyozott mögöttes módszertani megfontolások pedig,⁶¹ amelyek a politikai és gazdasági rétegződés kettős dinamikáját vizsgáló kutatás háttérében állnak, kiterjeszthetők általánosságban a nyilvános szféra hálózati modelljeinek elemzésére is.⁶²

A társadalmi struktúra és a kulturális feltételek közötti kölcsönhatások hangsúlyozása egészíti ki Delia Baldassarri és Mario Diani civil hálózatokkal kapcsolatos, nemrégiben megjelent tanulmányát, amelyben két angliai város civil egyesületeinek példáján keresztül vizsgálták a szervezetek kapcsolatainak struktúráját és összetételét, illetve azt, hogy ezek hierarchikus vagy policentrikus formái érvényesülnek-e inkább a politikai szerveződésekben. Ezt a megközelítést azzal támasztják alá, hogy „*azzal együtt, hogy a hálózatok formális tulajdonságai nagyon is lényegesek, ezek nem érthetők meg teljességükben anélkül, hogy a kapcsolatok tartalmára is reflektálnánk... A civil hálózatok sajátos struktúrája kizárólag úgy érthető meg, ha a forma és a tartalom közötti kölcsönhatásokat is figyelembe vesszük*.”⁶³ A megfigyelt hálózatok és a véletlenszerűen újrarahuzalozott hálózati szimulációk összehasonlításával különbséget tesznek a társadalmi kapcsolatok strukturális hatásai és a véletlen között, és arra a következtetésre jutnak, hogy „*az erős identitáskapcsolatok („társadalmi kapcsolatok”) az asszociációkat az interakció sűrű hálózataiba ágyazzák be, míg a jóval instrumentálisabb, alkalmi kapcsolatok („tranzakciók”) működnek a csoportok között és integrálják*

⁵⁸ MISCHE, 2007. 21.

⁵⁹ MISCHE, 2007. 47.

⁶⁰ BIAN ET AL., 2005.

⁶¹ BREIGER–MOHR, 2004.

⁶² A szimbolikus események és a vallási hálózatok kapcsolatáról lásd még: WALTERS, 2004.

⁶³ BALDASSARRI–DIANI, 2007. 742.

őket tágabb civil hálózatokba.”⁶⁴ Az a paradoxon hívta életre Baldassarri és Bearman 2007-ben publikált kutatását, amelyet a politikai attitűdök feltételezett polarizációja jelent a polarizáció hiányával szemben. Tanulmányukban a preferenciák kialakulását modellezzik úgy, mint a kulturális és politikai dinamikák interakcióját, és azt vizsgálják, hogy a társadalmi hatás hogyan megy végbe különböző ügyeken keresztül.⁶⁵

A kollektív cselekvésre⁶⁶ irányuló vizsgálatok további impulzust adnak a kultúra és a társadalmi kapcsolatháló-elemzés perspektíváinak kölcsönhatásait feltáró kutatásokhoz. Természetesen ebben a kérdésben Charles Tilly a kapcsolati módszereket a civil élet kutatása során következetesen alkalmazó szociológiai munkásságát tekinthetjük úttörőnek.⁶⁷ Tilly⁶⁸ formális hálózati modelleket használ a „versengés hálózatának” és a parlamentorientált társadalom kialakulásának vizsgálatára a 18–19. századi Nagy-Britannia kontextusában. A hálózatokat heurisztikaként használja,⁶⁹ és azt hangsúlyozza, hogy a jelentéslétrehozást általában szükséges lenne figyelembe vennünk a társadalmi kapcsolatok cselekvésre gyakorolt hatását feltáró vizsgálatok során.

Az aktivistahálózatok szintén a kutatás kulcsterületét jelentik. Ami Pedahzur és Arie Perlinger a palesztin öngyilkos merénylőket vizsgáló tanulmányukban⁷⁰ az aktivisták hálózatának nyomon követéséhez a szervezeti tagokról publikált beszámolókra támaszkodnak. Bár elismerik, hogy kizárólag a megfigyelt hálózatot vették figyelembe a kutatás során, amely bizonyos határokat szabott számukra, az általuk kínált perspektíva hozzájárulhat ahhoz, hogy potenciális oksági viszonyokat tárhassunk fel az aktivistaszervezetek stratégiái, illetve a helyi szervezeti és rokonsági struktúra között. Jocelyn Viterna⁷¹ el salvadori gerilla nőaktivisták élettörténetei alapján mutat rá azoknak az utaknak a sokféleségére, amelyek az egyéneket a társadalmi mozgósítás felé terelhetik. Miközben egy jóval stratégikusabb vizsgálatot sürget annak tanulmányozására, hogy milyen kapcsolat figyelhető meg a hálózatok és a részvétel akadályai között, Viterna arra is emlékeztet, hogy „egy megmozdulás során a hálózatok, élettörténetek és kontextusok mind változásnak vannak kitéve. Azok a kutatások, amelyek a mobilizáció felé vezető általános út leírására törekcsenek, a lehetetlenre vállalkoznak.”⁷² Ebben a vonatkozásban hasonlóságok mutatkoznak Mische és Ikegami a közösségek stratégiáit vizsgáló kutatásai és Viterna megközelítése között.

A globális civil társadalomra vonatkozó elemzések a kultúra és a makrostruktúra közötti összefüggéseket világítják meg. A hálózatelemzés kapcsolati módszereit alkalmazza több kutatás is a nemzetközi kereskedelem mintázatainak feltárására.⁷³

⁶⁴ BALDASSARRI–DIANI, 2007. 771.

⁶⁵ Az választási részvétel ágensalapú modelljéhez és a politikai pártváltáshoz: FOWLER–SMIRNOV, 2005.

⁶⁶ Lásd például: DIANI–MCADAM, 2003.

⁶⁷ Áttekintését lásd: DIANI, 2007.

⁶⁸ TILLY, 1997.

⁶⁹ TILLY, 2005.

⁷⁰ PEDAHZUR–PERLIGER, 2006.

⁷¹ VITERNA, 2006.

⁷² VITERNA, 2006. 40.

⁷³ Lásd például: ERIKSON–BEARMAN, 2006; MAHUTGA, 2006.

Hasonlóan a globális világrend keretében létrejött összefonódás kérdéseire mutat rá Arthur Alderson és Jason Beckfield⁷⁴ tanulmánya, amelyben gazdasági adatokat vesznek górcső alá a helyi civil társadalomban betöltött és makrostrukturális pozíciók szerkezeti hasonlóságainak kimutatására a világgazdaság kontextusában.⁷⁵

Kapcsolati szerveződés: mezők és cselekvőhálózatok

Míg vannak, akik a közösségek heurisztikájának szánnak központi szerepet a civil struktúrák elemzésében, mások a mezők szervezőelvéit és a cselekvőhálózatok szerepét hangsúlyozzák a kultúra kapcsolati elemzésének alapjaként. A mezőelmélet újabb kritikusi⁷⁶ bepillantást engednek abba, hogy miként lehetne szintetizálni a jelentéslétrehozó folyamatokat a társadalmi-strukturális magyarázatokkal. A mezőstruktúra topológiai, szervezeti és kapcsolati jelentéseinek elkülönítésével Bourdieu⁷⁷ nagyhatású koncepcióján belül John Levi Martin amellet foglal állást, hogy a mezők e differenciált megközelítése lehetőséget biztosít a kutatók számára a kulturális kontextus beépítésére és az általánosításra. Annak magyarázataként, hogy a mezőpozíció miként mozdtítja elő a cselekvést, Martin emlékeztet arra, hogy a mezőelméletek konceptuálisan egy tengelyen mozognak a pozicionális ekvivalenciát formálisan tanulmányozó társadalmi kapcsolatháló-kutatás által nyújtott perspektívákkal.⁷⁸ Másodsorban pedig a mezőszint és a szituációs szint egyesítésének ötletével Martin közelebb hozza a mezőelméletet ahhoz, hogy a „mező alatti” mikroszinten megvalósuló interakciók feltárásának előnyeiket kihasználhassuk.⁷⁹ Ezzel szemben Gil Eyal a „sűrű határookra” fókuszál a mezőkön belül és azok között, és kitér arra, hogy a mezők közötti tér hogyan funkcionálhat a cselekvés értelmezésének egyik fontos kontextusaként. Érvélese szerint e terek figyelmen kívül hagyásával az interakció fontos aspektusainak szem elől tévesztését kockáztathatjuk.

Az elmúlt időszakban egyre nagyobb figyelem terelődött a mezőelmélet teoretikus kontextusán kívül eső határfolyamatokra;⁸⁰ a kutatások fókuszába a határok társadalmi és szociális aspektusai, valamint az egyenlőtlenségek különböző típusaival való kapcsolatai kerültek. Andreas Wimmer például az egyes svájci kerületek etnikai határait feldolgozó összehasonlító elemzésében mutat rá az e kérdésben rejlő lehetőségekre, és a csoportképződéssel és az identitásfolyamatokkal kapcsolatos elméletek felállításának céljával a hálózatok olyan strukturális jellemzőit mutatja be, mint a kapcsolattípusok, a kapcsolatok kontextusai és a távolság (*társadalmi* kontra *topologikus*).

A tudástermeléssel foglalkozó relációs szociológia szintén felismerte a kulturális és hálózati magyarázatok egymásrataltságát. A tudományos diszciplínák vizsgálatát célzó kutatások rengeteget profitáltak ebből az elemzési módszerből,

⁷⁴ ALDERSON-BECKFIELD, 2004.

⁷⁵ Lásd még: POLILLO-GUILLEN, 2005.

⁷⁶ MARTIN, 2003; EYAL, 2005.

⁷⁷ BOURDIEU, 1993.

⁷⁸ WHITE ET AL., 1976; LIN, 1999.

⁷⁹ COLLINS, 2004.

⁸⁰ Lásd a következő ismertetéseket: LAMONT-MOLNAR, 2000; PACHUCKI ET AL., 2007.

ahogyan ezt a tudományos kapcsolatokkal foglalkozó korai munkák is demonstrálják.⁸¹ Andrew Abbott elmélete szerint a diszciplináris struktúrában végbemenő változások esetében ésszerű feltételezni, hogy a differenciálódás egy endogén fraktálmintázatot követ. Modellje szerint a tudományos diszciplinák egyre inkább közelítenek egymáshoz azzal, hogy a különböző részterületek kutatói új módszerek mentén kezdenek összekapcsolódni. Arra is kitér, hogy bár a szociológia valószínűleg felosztható a kultúra-kontra-struktúra dualizmusára, mindezen elemek tovább differenciálhatók és a kétféle irányultság által alkalmazott módszerek felcserélődhetnek, azaz megvalósulhat a kultúra tanulmányozása a strukturális, és a struktúra tanulmányozása a kulturális megközelítések mentén, és így tovább a végtelenségig. Előbb-utóbb pedig létrejöhet valamilyen átfedés, amikor a kétféle irány szándékosan és a másiktól függetlenül hasonló érvekre talál rá. A társadalomtudományokon belül működő szerzőtárs-hálózatok feltérképezésére irányuló kutatásai során James Mütz⁸² arra mutatott rá, hogy az aldiszciplinák közötti kapcsolati hálók formálódása miként járulhat hozzá a társadalomtudományok szerkezeti változásaihoz.

A cselekvőhálózat-elmélet (*actor-network theory*, ANT) különösen jelentős szerepet játszik a tudományos diszciplinák tanulmányozása során.⁸³ Bruno Latour szerint a cselekvőhálózat-elméletet leginkább az asszociációk (vagy fordítás) szociológiájaként lehet jellemezni, és legnagyobb haszonnal egy tudományterület vagy társadalmi közeg kialakulásának kezdeti szakaszán alkalmazható. Latour amellett foglal állást, hogy az „asszociációk szociológusai” (szemben „a társadalmi szociológusaival”) számára nem szükséges a csoportok pontos elkülönítése és stabilizálása, ennél sokkal lényegesebb a vizsgált univerzumokban rejlő belső ellentmondások kimutatása. Ez a szemléletmód lehetőséget biztosít a cselekvők számára a saját világuk körülhatárolására, szemben a kutatók által önkényesen kialakított renddel. Az elmélet aktívan rámutat a társadalmi élet bizonytalanságaira, a társadalmi kapcsolatok változékonyságára, s ezzel finomítja a cselekvés elméletét. E mikrointerakciókat előtérbe helyező perspektíva alapja az a kutatói attitűd, amely az emberi cselekvők és élettelen tárgyak közötti kapcsolatokat is figyelembe veszi. Latour szerint a nagy társadalmi erők mögé való rejtőzés passzivitásra ösztönöz annak megkérdőjelezésében, hogy a cselekvők leleményessége milyen szerepet játszik a saját világuk működésére adott magyarázatokban. Sophie Mütz⁸⁴ Latour és White elméletei nyomán berlini újságok narratív elemzésével tárta fel a jelentéslétrehozás és tudástermelés folyamataiban beálló változásokat. Azért, hogy a cselekvéseket hálózati cselekvőkként értelmezhesük újra és megcáfolhassuk azt az általános feltevést, miszerint a cselekvők és a kapcsolatok tisztán szétválaszthatók lennének, ez a kutatási irány az őket meghatározó és átfogó kulturális határok és a társadalmi hálózatok radikális újragondolását szorgalmazza. Mütz⁸⁵ 2009-es tanulmányában erre a kérdésre, az ANT és a kapcsolatháló-elemzés kulturális fordulata közötti hasonlóságokra és különbségekre hívja fel a figyelmet.

⁸¹ MULLINS, 1973; COLLINS–RESTIVO, 1983.

⁸² MOODY, 2004.

⁸³ LATOUR–WOOLGAR, 1979; LATOUR, 1987; LATOUR, 2005; STAR–GRIESEMER, 1989; LAW–HASSARD, 1999.

⁸⁴ MÜTZEL, 2002; MÜTZEL, 2007.

⁸⁵ MÜTZEL, 2009.

Ízléspreferenciák

Az ízléspreferenciákkal foglalkozó, egyre kiterjedtebb kutatások azoknak az oksági összefüggéseknek erednek nyomába, amelyeket a kulturális kapcsolatok mintázatai (ezek értelmezhetők fogyasztási szokásokként és személyközi kötelékeként is) és a társadalmi kapcsolati hálók tulajdonságai kirajzolnak. E kutatások gyakori kiindulópontja azoknak a mechanizmusoknak a vizsgálata, amelyek a kulturális tőke áramlását és újratermelését szabályozzák. Például Helmut K. Anheier és munkatársai⁸⁶ Bourdieu elméletének hiányosságára és a kapcsolatok társadalmi pozícióban játszott szerepére mutatnak rá a blokkmodellezés hálózati módszerével, és azt elemzik, hogy a társadalmi, kulturális és szimbolikus tőke megszerzésében megfigyelhető variancia hogyan befolyásolja a társadalmi pozíciót az írók társadalmi hálózatán belül. A kutatások azt is kimutatták, hogy a foglalkoztatási hálózatok milyen befolyást gyakorolnak az egyéni élményre például annak illusztrálásával, hogy a különböző pozíciókban lévőkkel fenntartott kapcsolatok szélesebb kulturális ízlést eredményeznek.⁸⁷ Rámutattak továbbá arra is, hogy az elit körökben mozgó filantrópok közös ízlése és tudása hogyan járul hozzá a kirekesztéshez, és ennek következtében miképpen erősíti a csoportkohéziót,⁸⁸ valamint arra, hogy az embereket nem csupán a zenei ízlés, hanem a választásaik alapján is megkülönböztethetjük.⁸⁹ Sonnett a zenei preferenciahatárok vizsgálata⁹⁰ nyomán arra a következtetésre jutott, hogy az egyének többsége hajlamos arra, hogy bizonytalanul nyilatkozzon az ízléséről, ezért az ízlés formális modellekkel aligha írható le.

Az amerikai General Social Survey (általános társadalmi felmérés) kulturális formára vonatkozó adatainak elemzése alapján a homofília („a hasonló vonzza a hasonlót”) és az esztétikai elkülönülés („a választásaim alapján különböztetem meg saját magam”) egymással versengő mechanizmusai állnak a kulturális formák társadalmi eloszlásának hátterében.⁹¹ Az ízléspreferenciák továbbá helyettesíthetők és átformálhatók társadalmi kapcsolatokká. Omar Lizardo⁹² megállapítása szerint a kifinomult zenei ízlés sűrűbb hálózatokat, míg a populárisabb ízlés magasabb számú, ám gyengébb kapcsolatokat eredményez, azaz „a különböző egyéni ízléspreferenciák segítik a különböző típusú hálózati kapcsolatok létrejöttét és fenntartását”.⁹³ Ez az eredmény nyíltan megkérdőjelezi a hálózatkutatók közhelyes vélekedését, miszerint a hálózatok hozzák létre a kultúrát, nem pedig fordítva.

Az egyelőre kisebb érdeklődés által övezett, de egyre több kutatót vonzó irányzat longitudinálisan vizsgálja a kultúrát és a hálózatokat. Ennek egy korai példája Kathy Giuffre 1999-es⁹⁴ kutatása a képzőművészek karriermintázatairól és galériákkal kialakított kapcsolataikról. A hálózati blokkmodellezés és az opti-

⁸⁶ ANHEIER ET AL., 1995.

⁸⁷ ERICKSON, 1996.

⁸⁸ OSTROWER, 1998.

⁸⁹ HAN, 2003.

⁹⁰ SONNETT, 2004.

⁹¹ MARK, 2003.

⁹² LIZARDO, 2006.

⁹³ LIZARDO, 2006. 800.

⁹⁴ GIUFFRE, 1999.

mális illeszkedés (*optimal matching*) módszereit alkalmazva a szerző a művészek karrierstruktúráit és elismertségét követi nyomon egy évtizeden keresztül, és dönt a „strukturális rések” és „gyenge kötések” hipotézisei között, hogy magyarázatot adhasson a megfigyelt társulási mintákra. Bearman és munkatársai⁹⁵ közvetett módon, a társadalmi struktúra és szexuális hálózatok felmérése során vizsgálják meg az ízlés szerepét a partnerválasztásban, amely a szexuális úton terjedő betegségek terjedését felmérő vizsgálatok számára is fontos kapaszkodót jelenthet. A vizsgálat során a megfigyelt hálózatot strukturáló, magától értetődőnek tekintett viselkedési normákat tártak fel.⁹⁶

Hasonlóan gyümölcsözőek azok a kutatások is, amelyek hálózatszimulációs modelleket használnak az ízlés terjedésének longitudinális elemzésére. A Matthew J. Salganik⁹⁷ által vezetett kutatás például dinamikus mintázatokat vizsgál a stá tuszbeli egyenlőtlenségek és a zenei ízléspreferenciák kialakulása között egy olyan online zeneletöltő program szimulációja segítségével, amelyben a résztvevők értékelhetik a hallott zenét. Arra a megállapításra jutnak, hogy attól függően, hogy a résztvevők tisztában vannak-e a társaik által adott értékelésekkel, a társadalmi hatás jelentős mértékben befolyásolhatja a lejátszott zenék értékelését. Centola és munkatársai⁹⁸ egy ágensalapú modell felhasználásával azt szimulálják, miként jönnek létre, illetve bomlanak fel társadalmi kapcsolatok ízléspreferenciák mentén. Megfigyeléseik segítségével bemutatják, hogy hogyan tartható fenn a szociális diverzitás olyan környezetben, ahol jellemző a hasonló kulturális minták választása, követése. A tanulmány rámutat annak szükségességére is, hogy a struktúra mögül kitekintve figyelmet szenteljünk egyrészt a közvetített tartalomnak (társadalmi normák, az információ hihetősége), másrészt pedig a közvetítés mechanizmusainak. A legfontosabb azonban az, hogy a kulturális szempontból fontos egyéni cselekvés hogyan járulhat hozzá azon társadalmi hálózat dinamikájában beálló drasztikus változásokhoz, amelybe az egyének illeszkednek.

Kulturális rések

Az összetartó tématerületek áttekintése megvilágíthatta a diszciplináris határokon átívelő elemzésben rejlő kihívásokat, ezek azonban egyúttal meglehetősen gazdag kutatási terepként is szolgálhatnak azon kutatók számára, akik megkísérlik összekapcsolni ezeket a perspektívákat. A kultúra és a hálózatok kutatás közötti szakadékok áthidalására, összefüggésben a korábbiakban tárgyaltakkal, utolsóként egy olyan területtel foglalkozunk, ahol, úgy érezzük, elérkezett az idő az elméletalkotásra. Előrebocsátjuk, hogy a kulturális rések heurisztikája sok szempontból kapcsolódik és párbeszédben áll a „strukturális rések” rendkívül nagyhatású elméletével,⁹⁹ amely értelmében a kötések vagy kapcsolatok stratégikus áthidalásával összeköthető társadalmi cselekvők egyébként elkülöníthető csoportjai.

⁹⁵ BEARMAN ET AL., 2004.

⁹⁶ A barátok választását befolyásoló tényezők elemzését lásd: SOUTH-HAYNIE, 2004.

⁹⁷ SALGANIK ET AL., 2005.

⁹⁸ CENTOLA ET AL., 2007.

⁹⁹ BURT, 1992. 2005.

A hipotézis értelmében ezek a kapcsolatok elősegíthetik az információ és a társadalmi tőke áramlását a réseket áthidalók számára.

Annak ellenére azonban, hogy a strukturális rések koncepciója előmozdította a hálózati topológia és az információáramlás kutatását, a kulturális jelentések, gyakorlatok és diskurzus jórészt észrevétlenek maradtak. Felmerül tehát a kérdés: előfordulhat-e az, hogy a strukturális rések kulturálisan kontingensebbek annál, mint ahogyan ezt a hálózatkutatás korábban feltételezte?

A „kulturális rés” fogalma alatt e helyen a jelentések, gyakorlatok és diskurzusok kontingenciáját értjük, amely lehetővé teszi a társadalmi struktúra létrejöttét. A következőkben négy fő aspektust különböztetünk meg.

Szakirodalmi áttekintésünkben is kihangsúlyoztuk azt, hogy a kutatók egyre több empirikus vizsgálatot szentelnek a társadalmi kapcsolatok és hálózati struktúra kulturális kontingenciáinak. Több elemzés is afelé mutat, hogy a kapcsolatok jelenlétének (vagy hiányának) magyarázata a kultúrában gyökerezhet. Az elméletalkotás tehát ebben a szellemben – a hálózatok kontextusában –, előmozdíthat olyan további kutatásokat, amelyek a kapcsolatok egy széles skáláját a hálózatelemzés és a kultúraszociológusok által preferált témák közti mezsgyén értelmezhetik. Ennek nyomán pedig, reményeink szerint, érdemi kapcsolat jöhet létre a két terület kutatói között. A kulturális rések által felvehető alakzatok értelmezéséhez kezdésként négy pontot javasolunk megfontolásra.

1. A társadalmi kapcsolatok áthidalására azért nyílik lehetőség, mert olyan egyéneket kötnek össze, akik egyszerre képesek osztozni bizonyos ízléspreferenciákban és elutasítani ezeket, és ugyanígy azokat is, akik komplementer ízléssel rendelkeznek. Ronald S. Burt¹⁰⁰ felismerte, hogy az erős (potenciálisan áthidaló) kapcsolatok gyakran olyanok között jönnek létre, akiknek hasonló az érdeklődése, még általánosabban megfogalmazva, az egyének „*vonzónak találják a hasonló ízléssel rendelkezőket*”. Burt azonban, miközben az érdeklődés maximalizálására egy sokkal kevésbé megengedő kalkulust dolgozott ki, figyelmen kívül hagyta a kultúrát. Mindazonáltal azok a későbbi kutatások, amelyek olyasmikkel foglalkoznak, mint a banális fecsegésnek teret adó témák, amelyek jelentős szerepet játszanak az egymással „fontos dolgokról” beszélgetők közötti kapcsolatok kialakításában,¹⁰¹ vagy az egyének a populáris vagy magaskultúra iránti érdeklődésének hatása¹⁰² a kapcsolati hálójuk kialakításában¹⁰³ abba az irányba mutatnak, hogy gyakran a populáris kultúra az, amely megteremti a Burt által hangsúlyozott áthidalás lehetőségét. Nagyobb jelentőséggel bír azonban az a megállapítás, hogy az áthidaló kapcsolatok nagyobb szerepet játszanak a kulturális rések átfedésében. A kortárs kutatóknak talán a meglepetés erejével ható előfutára lehet George C. Homans,¹⁰⁴ aki hangsúlyozta az ízlés (vagy, az ő megfogalmazása szerint „*egyéni sajátosságok*”, például „*a madármegfigyelés iránti vonzalom*”) jelentőségét, amely

¹⁰⁰ BURT, 1992. 12.

¹⁰¹ BEARMAN–PARIGI, 2004.

¹⁰² Beleértve például az ambivalenciát, lásd: SONNETT, 2004.

¹⁰³ ERICKSON, 1996; LIZARDO, 2006.

¹⁰⁴ HOMANS, 1961. 320–323.

együttal a személyközi kapcsolatok kialakítását és a partnerválasztást is befolyásolja a szabadidős tevékenységek esetén. Homans amellettt érvelt továbbá, hogy az ízlésnek megfelelően széleskörűnek kell lennie ahhoz, hogy az egyén kapcsolódni tudjon egy nagyobb hálózathoz („*minél egyénibbek voltak a lányok által képviselt értékek, értelemszerűen annál kevesebb emberrel osztottak ezekben*”).¹⁰⁵

2. A kulturális rések elmélete mentén a különféle kulturális formák közötti kapcsolatok is megmagyarázhatóvá válnak.¹⁰⁶ A fogalom rámutat a kulturális formák, például a zenei műfajok közötti határok működésére és a köztük fennálló teljes kapcsolatok hiányára.¹⁰⁷ Ebben a keretben tehát a műfajok, diszciplínák, gyakorlatközösségek és a kulturális klasszifikáció dimenziói empirikus azonosításának módszere a kapcsolatokban jelentkező hiányok és e rések körüli szociokulturális mintázatok feltárása. DiMaggio¹⁰⁸ érveléséből egyértelműen kitűnik, hogy műfajok klasszifikációja akkor válik lehetővé, ha képesek vagyunk feltárni azokat a rituális határokat és akadályokat, amelyek „*megnehezítik a művészek és vállalkozók számára, hogy a műfajok között mozogjanak*”. Mivel a kulturális formák közötti határok hozzák létre a klasszifikációs rendszereket, úgy gondoljuk, hogy a kulturális rések koncepciója megtermékenyítőleg hathat a kultúraszociológia területén belül.
3. A strukturális rések működése alapvetően mindig kulturálisan esetleges, és nem mindig jár a Burt hipotézisében foglalt előnyökkel. Meggyőző bizonyítékok¹⁰⁹ mutatkoznak arra, hogy éppen a cselekvők kulturálisan kontingens viselkedése az, ami a strukturális réseket működésbe hozza, vagy éppen ellehetetleníti azok működését egészen a személyközitől a nemzetek és szervezetek közötti hálózatokig.¹¹⁰
4. A rések utalhatnak az intézményi stratégiák összehasonlíthatatlanságára is.¹¹¹ Roger Friedland szerint az intézményeknek saját logikája van, ennek oka egyfelől a gyakorlatok, másfelől pedig a célok és értékek belső összhangja.¹¹² Azonban az egyének „*átnyúlnak az intézményi mezőkön*”, a helyzetek és szervezetek pedig nem csupán egyetlen gyakorlat logikáját követik, ráadásul ezek némelyike meglehetősen bonyolult. Hasznos lehetne annak feltárása, hogy ezek a részben egymásra támaszkodó, részben pedig eltérő logikák hogyan különböztethetők meg, hidalhatók át, vonhatók kétségbe vagy éppen válnak közvetíthetővé. Ennek egy különösen jó példája a már a fentiekben is tárgyalt összefoglalás Smith tollából,¹¹³ aki az etnikai konfliktusok narratíváinak tanulmányozásával mutatta meg, hogy az egymással szemben álló csoportok markánsan eltérő narratíváinak kibontakozása, amelyek mindegyikének saját gyakorlata van önmaguk és más csoportok értelmezésére, hogyan

¹⁰⁵ HOMANS, 1961. 323.

¹⁰⁶ DiMAGGIO, 1987; WHITE, 1992; MOODY, 2004; MISCHÉ, 2007.

¹⁰⁷ MARK, 1998; HAN, 2003; SONNETT, 2004.

¹⁰⁸ DiMAGGIO, 1987. 441.

¹⁰⁹ XIAO-TSUI, 2007.

¹¹⁰ Lásd még: PADGETT-ANSELL, 1993; GOULD, 2003; PODOLNY, 2005.

¹¹¹ FRIEDLAND, 2009.

¹¹² FRIEDLAND, 2009. 22–23.

¹¹³ SMITH, 2007.

hoznak létre egy rést a diszkurzív térben, amelynek határain a különbségek ellenére mégis megmutatkoznak azok a közös elemek, amelyek áthidalhatják az egyének által elbeszélt történeteket. Friedland elemzéséhez hasonló irány bontakozik ki White és Godart¹¹⁴ tanulmányában is, amely azt állítja, hogy akkor, amikor identitások hálózati értéktartományokat hidálnak át, „*specifikus jelentéseket és diskurzusformákat hoznak létre*”.¹¹⁵

Úgy gondoljuk, hogy az itt felsorolt lehetőségek nagyban segíthetik a diszciplínánk élvonalában álló, komoly empirikus kutatásokat igénylő kérdésvetések megválaszolását. A kulturális rések koncepciója azonban új kérdések és problématerületek előtérbe kerülését is elősegítheti, és hozzájárulhat régi vitás kérdések rendezéséhez is.

Ezen a ponton érdemes visszatérni a korábban idézett példákhoz, hogy felvázolhassuk a kulturális rések további kontúrait. Elsőként például azoknak a brókereknek a szerepét hangsúlyoznánk, akik – a közös kultúra révén – áthidalhatják a strukturális réseket. Mische¹¹⁶ például egy jóval erőteljesebb kulturális színezetet ad ennek a kérdésnek, mint a korábbi hálózatkutatók.¹¹⁷ A brókerség gondolatát kulturális felhangokkal, a vállalkozó társadalmi képességeivel és „*a kapcsolatok kiválasztott csoportjainak performatív cselekedeteivel*” ruházza fel. Mische megállapításai további segítséget is nyújthatnak a kulturális rések koncepciójának szemléltetésében, például amikor arra utal, hogy „*a közvetítés két vagy több (részben) egymással kapcsolatban nem álló csoport kommunikációs gyakorlataiból áll, amelynek része az egy adott csoporthoz kapcsolódó identitás, tervek és gyakorlatok (időleges) elfedése. Ez a fajta közvetítés magában hordoz egy erőteljesen kulturális és performatív alkotóelemet, és azon különféle lehetséges nyilvános reprezentációk közötti egyezkedési folyamatokat, amelyek azt mutathatják meg, hogy az adott csoportból ki milyen szerepet vállal magára és mi érdekében cselekszik.*”¹¹⁸

Ebből következhet például az, hogy a rések kulturális áthidalása megerősítheti más típusú rések létezését is. Ennek fontos példája Bonnie H. Erickson¹¹⁹ magyarázata arra, hogy a sport mint beszédtema a munkahelyeken hogyan kötheti össze az eltérő társadalmi közegekből származó férfiakat. Ezzel egy időben azt is megállapítja, hogy az ugyanott dolgozó külföldi születésűek és a nők (általában) sokkal kevesebbet tudnak a sportról, mint a férfi kollégáik, tehát a sport témája egyúttal különleges alkalmat is teremthet a nők és a külföldiek marginalizálására a munkahelyek központi hálózataiban, éppen úgy, ahogy az eltérő közegekből származó férfiak számára összekötő kapcsot jelenthet. Az összekapcsolódás és szétválás e ket-tőssége kiemelt szerepet élvezett White hálózatelméletének¹²⁰ kialakításában is, és különösen éles optikát biztosít azon hálózati szereplők megfigyelésére, akik úgy hidálnak át strukturális réseket, hogy közben egyszerűen új határokat hoznak létre.

¹¹⁴ WHITE-GODART, 2007.

¹¹⁵ WHITE-GODART, 2007. 2.

¹¹⁶ MISCHÉ, 2007.

¹¹⁷ Lásd például: BURT, 1992; MARSDEN, 1982; GOULD-FERNANDEZ, 1989.

¹¹⁸ MISCHÉ, 2007. 50.

¹¹⁹ ERICKSON, 1996.

¹²⁰ WHITE, 1992; WHITE, 2008.

A kulturális rések áthidalása nem jelenti minden esetben a homofília kifejeződését (közös ízlés, értékek, társadalmi hasonlóság), sőt, gyakran ennek az ellentétét foglalja magában. Émile Durkheim mesterművét a társadalmi munkamegosztásról (*De la division du travail social*)¹²¹ azzal a kérdéssel kezdte, hogy a barátság vajon a barátok hasonlóságain vagy különbözőségein alapul-e. Arra a következtetésre jutott, hogy barátainkban „azokat a tulajdonságokat keressük, amelyek belőlünk hiányoznak, mivel hozzájuk kötődve valamiképpen osztozunk természetükben, s így kevésbé érezzük hiányosnak magunkat.”¹²² Továbbá, hogy „az egyik védelmez, a másik vigasztal, ez tanácsot ad, az megvalósít, és e baráti kapcsolatokat a funkcióknak ez a megosztása vagy – hogy a bevett kifejezést használjuk – ez a munkamegosztás határozza meg.”¹²³ Ez az érvelés megerősíti az 1. pontban felsoroltakat azzal kapcsolatban, hogy a strukturális réseket áthidaló, kulturálisan létrehozott kötések alapulhatnak a másik szempontjából komplementer (és ezáltal másokat kiegészítő) és hasonló ízléspreferenciákon és orientációkon. A kétértelműség és az inkommenszurabilitás általánosabb fogalmi pedig szintén fontos szerepet játszhatnak a kulturális rések értelmezésében. A kétértelműség elősegítheti a relationalitást, így például abban az esetben, amikor házastársválasztás empirikusan megfigyelt struktúrája jóváhagyja az egyéb esetekben nem kompatibilis normarendszerek egymás melletti érvényesülését.¹²⁴ Leifer¹²⁵ kutatása szerint azáltal, hogy a cselekvők képesek többértelműen viselkedni olyan helyzetekben, amikor merev szerepsémákat kellene követniük, lehetségessé válik a vártnál általánosabb kapcsolati normák, rugalmasabb reciprocitás és tranzakciók kidolgozása.

A második javaslatunk a kulturális résekre vonatkozóan arra az elképzelésre épít, hogy műfajok és más kulturális formák nem illeszkednek egymáshoz problémamentesen. François Lorrain és Harrison White 1971-es tanulmánya,¹²⁶ majd több más szerző is arra a következtetésre jutott, hogy ugyanúgy, ahogy a társadalmi hálózatokban, a műfaji hálózatokban is a rések határozzák meg a struktúrát.¹²⁷ Ikegami a „nyilvánosságok mint negatív terek” metaforát használja, s mi magunk is hasonlóan szeretnénk a kulturális rések fogalmának második értelmezését megfogalmazni. Ennek értelmében a kulturális rések az egyének váltásait jelölik a nyilvános terek és kulturális formák között „azzal, hogy a hálózati csomópontjaikhoz kötik őket vagy éppen elválasztják őket tőlük.”¹²⁸ Az Ikegami által a japán esztétikai hálózatok kontextusában használt fogalom, a *mu'en* (azaz a kapcsolatok hiánya, a hálózaton kívüli identitás elhallgatása/elnyomása) ritualizált tere meglátása szerint képes megmutatni azokat a módokat, hogyan a kulturális rések helyeket, tereket és egyéneket kötnek össze.

¹²¹ Magyar kiadását lásd: DURKHEIM, 2001.

¹²² DURKHEIM, 2001. 71.

¹²³ DURKHEIM, 2001. 72.

¹²⁴ BEARMAN, 1997. 1395.

¹²⁵ LEIFER, 1998.

¹²⁶ LORRAIN–WHITE, 1971.

¹²⁷ Ennek a véleménynek számtalan esztétikai párhuzama van; a zenész Dizzy Gillespie például állítólag azt mondta, hogy „egész életemben tanultam azt, hogy melyik hangjegyeket ne játszsam”.

¹²⁸ IKEGAMI, 2000. 995.

A harmadik értelmezés, amely mentén a kulturális réseket leírhatjuk, a kontextusfüggőség. Ezek a rések másként működhetnek Kínában vagy Amerikában; mivel a hálózatok hozzák létre a kultúrát és a kultúra a hálózatokat, a hálózatok mindig a saját helyi kultúrájukat testesítik meg. Ahogyan McLean fogalmaz, „a hálózatok, ironikusan, sokkal inkább szólnak az áramlásról, mint a megrekedésről. Ahhoz, hogy mozgásban tarthassuk őket, szükségünk van rábeszélésre, megnyugtatóra és egyéb fortélyos erőfeszítésekre.”¹²⁹ A kulturális rések koncepciójának további kiterjesztése, amit részben a 4. pontban összefoglaltakban vetítettünk előre, a határok figyelembevételével valósulhat meg. Többek között Michèle Lamont és Molnár Virág,¹³⁰ valamint Mark A. Pachucki és munkatársainak¹³¹ vizsgálatai irányíthatják a kutatás figyelmét a határok tulajdonságaira és az egyének határmunkájára. E nézőpont sokat meríthet a kulturális rések olyan, már kidolgozott hálózati módszerekre épített koncepciójából, amelyek a társadalmi kohézió (közelség, a kapcsolat erőssége, gyakoriság, időtartam, multiplicitás) és pozíció (strukturális és reguláris ekvivalencia) kutatásában használatosak. Másképp tehát, ha elfogadjuk, hogy a szimbolikus és társadalmi határok dinamikus konfigurációja aktív szerepet játszik a társadalmi struktúra alakításában, továbbá, hogy a társadalmi struktúrát olyan viszonylatok alkotják, amelyeket összeköttetések hozhatnak működésbe és amelyek társadalmi pozíciókkal mérhetők, egyértelműnek tűnik, hogy e formalizált viszonylatok és határok figyelembevétele hozzájárulhat a kölcsönhatásaik értelmezéséhez is. A határok és kulturális rések közötti interakciók megfigyelése sokat elárulhat a társadalmi kohézióról és a hasonlóság, egyenlőség elvén alapuló társadalmi tranzakciók működéséről is. Arra is választ kínálhatnak, hogy miként nyerhetünk ki mérhető információt a társadalmi határfolyamatokra nézve a szociális kapcsolatok létrejöttének vizsgálata által.

Folytatódó viták és jövőbeli irányok

A longitudinális hálózatelemzésben tapasztalható előrelépések és a statisztikai talányok megfejtésére irányuló figyelem az elmúlt években egyre több esetben terelte a kutatók érdeklődését az ok-okozatiság kérdései felé, köszönhetően annak is, hogy az elemzők ma már képesek az időbeli függőségek hatékonyabb értelmezésére.¹³² A társadalmi hálózatok számítógépes modellezése fényes jövőt vetít előre,¹³³ különösen, mivel egyre több kulturális jelentéssel foglalkozó széleskörű adatbázis jelenik meg.¹³⁴ Bár ezek a fejlemények igen ígéretesek, újfajta gondolkodásra is szükség lenne ahhoz, hogy a csupán társadalmi-strukturális értelmezés keretei között gondolkodó magyarázatokon túlmutató elemzések is születhessenek a hatalmas longitudinális hálózatokra vonatkozóan. A kapcsolatok, csomópontok és

¹²⁹ McLEAN, 2007. 226.

¹³⁰ LAMONT–MOLNAR, 2002.

¹³¹ PACHUCKI, 2007.

¹³² Lásd például: STARK–VEDRES, 2006; MOODY ET AL., 2005; CHRISTAKIS–FOWLER, 2007; CHRISTAKIS–FOWLER, 2008.

¹³³ BREIGER ET AL., 2003; CEDERMAN, 2005; SNIJDERS, 2005; HANDCOCK ET AL., 2008; LAZER ET AL., 2009.

¹³⁴ Lásd például: LEWIS ET AL., 2008.

csoportok sokféle és dinamikus jelentésének feltárására irányuló kutatások további finomítást igényelnének. Bár ez egy örök probléma, mégis jobban tennénk, ha szem előtt tartanánk ezt a kihívást, különösen azért, mert a jelentések változékony és egymást részben fedő természetére irányuló vizsgálódások egyre nagyobb teret kapnak.¹³⁵

Az új elemzési módszerek kialakítása és a már kipróbált metódusok alkalmazása szintén állandó probléma. Andrew J. Perrin¹³⁶ például vitatja a kultúrával foglalkozó hálózatkutatók elvont formális modelljeinek használatát, s érveként azt hozza fel, hogy a módszerek megújításával vagy zavaros eljárások beemelésével a szociológiai kutatások perifériájára szorítják a kulturális elemzéseket. „*A kollégáink tudják, hogy elemezzenek regressziós együtthatókat*” – írja Perrin –, „*azt azonban nem, hogy mit kezdjenek a Galois-hálókkal.*” Saját megközelítése érvényességét standard eljárásokat használó, politikai mikrokultúrára fókuszáló elbizakodott kutatásaival igyekszik bizonyítani.¹³⁷ John Sonnet és Ronald Breiger¹³⁸ ezzel szemben egy meglehetősen más utat követnek, és amellett érvelnek, hogy magukat a kvantitatív eljárásokat is kulturális gyakorlatokként kell felfognunk. Breiger¹³⁹ James Coleman racionális döntéelmélete és a kvantitatív eljárások (korrespondencia-elemzés) hasonlóságait elemzi és támasztja alá Bourdieu mezőelméletével, hogy megközelítése könnyebben bevonható legyen a társadalomelméleti kutatásokba. Sonnett és Breiger¹⁴⁰ a standard módszerek és a kapcsolati vagy nem konvencionális technikák (ezzel például a korrespondencia-elemzés rossz hírnevére utalnak, amely az Atlanti-óceánnak ezen a partján igen kevésbé megbecsült módszer) között húzódó határt nagyon ingoványos területnek tartják, amely akár önmaga jogán is kutatókérdés lehetne.

A cselekvés kulturális és történeti beágyazottságának vonatkozásában a racionális választás elmélete és a relációs gondolkodás közötti ellentét kérdésében sem sikerült még nyugvópontra jutni. Sok más vitás kérdéshez hasonlóan ebben az esetben sem könnyű a helyes utat megtalálni. A hálózatelemzés sok fontos eredményre jutott a racionális cselekvésemélet teoretikus kontextusában,¹⁴¹ amely elmentéteként Somers¹⁴² a „relációs realizmus” elméletét írta le. Ez a társadalmi elemzés legkisebb egységeinek nem az egyéneket vagy teljes társadalmakat teszi meg, hanem az egyes entitások között végbemenő interakciók kapcsolati folyamatait. Somers, és vele párhuzamosan Emirbayer¹⁴³ egy olyan kulturális rést igyekeznek áthidalni, amely köré odatehetjük a kortárs hálózatelméletet, a narratíva- és szekvenciaelemzést, a történeti institucionalizmust, a kultúraszociológiát, és mindazt, amit Emirbayer az éppen kibontakozó relációs szociológiához tartozónak tekintett, amely mind ez idáig kevés jelét mutatja a visszavonulás szándékának.

¹³⁵ BEARMAN-PARIGI, 2004; YEUNG, 2005; RYAN, 2006.

¹³⁶ PERRIN, 2004.

¹³⁷ Lásd például: PERRIN, 2005.

¹³⁸ SONNETT-BREIGER, 2004.

¹³⁹ BREIGER, 2000.

¹⁴⁰ SONNETT-BREIGER, 2004.

¹⁴¹ GOULD, 2003.

¹⁴² SOMERS, 1998.

¹⁴³ EMIRBAYER, 1997.

Összegzés

Összefoglalásként elmondható, hogy számos ok felhozható a hálózatok és a kultúra kontextuális elemzésének egyre növekvő szükségessége mellett. Különösen időszerűnek gondoljuk azokat a vizsgálatokat, amelyek tudatos elmozdulást mutatnak a társadalmi struktúra kulturális magyarázatai és a kulturális eredmények strukturális okainak magyarázatai felől egy jóval integráltabb társadalomtudományos keret felé. A társadalmi viszonyok kulturálisan konstituáltak, és a közös kulturális jelentések szintén formálják a társadalom szerkezetét. Tanulmányunkban áttekintettük a kapcsolati elemzés számára legnagyobb kihívást jelentő, Emirbayer¹⁴⁴ által javasolt elemzési kereteket (határok, hálózati dinamikák, kauzalitás) és javaslatot tettünk néhány pozitív eredményeket ígérő vizsgálati szempont, módszer és terület bevonására (narratívák, civil társadalom, mezők, cselekvőhálózatok, longitudinális és számítógépes modellezés, kulturális rések). További komoly vizsgálatokra van még szükség azonban a társadalmi kapcsolatok és az identitás többféle jelentésének kutatása terén.¹⁴⁵ Át kellene gondolnunk továbbá azt a megközelítést is, amely szerint a cselekvők élveznek elsőbbséget és a köztük létrejövő kapcsolatokat az egyének cselekvőképessége hozza létre, hiszen a társadalmi kötelékek létrejötte sok esetben megelőzheti a cselekvők fellépését.¹⁴⁶ A hálózatok adott esetben – ismét utalva Mische kutatásaira – elemezhetők egyenesen úgy is, mint természetüknél fogva tisztán kulturális projektumként létező entitások. A kultúra a felsoroltakon kívül azonban számtalan egyéb módon is ösztönzi a hálózatok létrejöttét és azok fennmaradását. Ha e tematikus csomópontokat sikerül körültekintő kutatásokkal alátámasztanunk, a társadalmi hálózatok elemzése a jövőben egészen más utakat járhat be és mind az elméleti megfontolások, mind pedig az elemzésben rejlő lehetőségek szempontjából biztosabb alpra kerülhet majd.

Összefoglaló állítások

1. A kulturális és társadalmi hálózatokat haszonnal tekinthetjük kölcsönösen konstitutívnek és egymás mellett fejlődőnek, amelyek közös szociológiai gyökereit a relációs gondolkodásban találhatjuk meg.
2. Az elmúlt évtizedek empirikus kutatásai sokkal inkább tekintették a hálózatok és a kultúra területeit különállóként, mint egybetartozóként. A két területet szintetizálni igyekvő elemzéseket tekintettük át tanulmányunkban.
3. Az újabb kutatások rámutatnak arra, hogy a kultúra miként ösztönzi, hívja életre és konstituálja a társadalmi hálózatokat olyan módokon, amelyek új elemzési módszerek segítségével írhatók le és modellezhetők. A leggyümölcsözőbb területek közé sorolhatjuk a narratív és textuális elemzést, a civil szférát és a szervezőelvetket (például a mezőket, cselekvőhálózatokat), a hálózatok és a kulturális ízlés kutatását.

¹⁴⁴ EMIRBAYER, 1997.

¹⁴⁵ YEUNG, 2005; WHITE, 2008.

¹⁴⁶ Lásd: LATOUR, 2005. A biológia és genetika területén lásd továbbá: FREESE, 2008. Pearson modelljét: PEARSON, 2008.

4. A strukturális rések nagyhatású elméletére sok szempontból építve bevezetjük a kulturális rések koncepcióját a társadalmi struktúrát és a strukturális réseket lehetővé tevő jelentések, gyakorlatok és diskurzusok kontingenciáinak megragadására.
5. A kulturális rések négy aspektusa azonosítható: 1) a társadalmi kapcsolatok áthidalása gyakran az ízléspreferenciák mentén jön létre (közös, eltérő, komplementer), 2) az egyes műfajok közötti határok és vonzások eredményesen értelmezhetők úgy, mint a kulturális formák között kialakuló kötések hiánya körül kialakuló mintázatok, 3) a strukturális rések elméletének más szervezőelvektől eltérő használata függhet a kultúra különböző szintjeitől (interperszonális, szervezetek közötti, nemzetek közötti), 4) az intézményi logikák összevethetlensége a cselekvőket új jelentések és diskurzusformák kialakítására ösztönözheti.

Fogalmak

Kultúra: a fogalmat nem a nemzeti karakterre vagy alapvető értékekre használjuk, hanem a jelentésekre, helyi gyakorlatokra, diskurzusokra, repertoárookra és normákra.

Strukturalizmus: a struktúra előnyben részesítése (például a kultúrával szemben) a társadalmi élet és viselkedés magyarázata során.

Struktúra: az egyének, csoportok és csoportosulások vagy szintek között kialakuló társadalmi kapcsolatok mintázatait értjük alatta.

Kulturális rés: jelentés-, gyakorlat- és diskurzusbeli kontingenciák, amelyek lehetővé teszik a strukturális rések létrejöttét; áttekintésünkben négyféle aspektust azonosítunk.

Strukturális rés: a kapcsolatok hiánya egy hálózaton belül.

Határok: az egyének által a mindennapi életben kialakított szimbolikus és társadalmi különbségek; „a határmunka” kifejezés azokra a dinamikus folyamatokra utal, amely során a határokat alkalmazzák.

Relacionalitás: az összeköttetések és tranzakciók dinamikus folyamatainak hangsúlyozása a szubsztanciákkal és elszigetelt egyénekekkel szemben.

Ízlések: kulturális preferenciák, amelyek megkülönböztetik és összekötik az egyéneket és csoportokat és amelyek nyilvánosságot is kaphatnak, ám privát keretek között is tarthatók.

Áthidaló kapcsolatok: két olyan cselekvő közötti társadalmi kapcsolat, akik egyébként nem, vagy csak közvetett kapcsolatokon keresztül kötődnek egymáshoz.

A szöveget fordította: Kovács Janka

Felhasznált irodalom és rövidítések

ABBOTT

2001 ABBOT, Andrew: *Chaos of Disciplines*. Chicago, Chicago University Press, 2001.

ALDERSON-BECKFIELD

2004 ALDERSON, Arthur S. – BECKFIELD, Jason: Power and position in the world city system. *American Journal of Sociology*, 109. (2004) 4. sz. 811–851.

BALDASSARRI-BEARMAN

2007 BALDASSARRI, Delia – BEARMAN, Peter: Dynamics of political polarization. *American Sociological Review*, (2007) 72. sz. 784–811.

BALDASSARRI-DIANI

2007 BALDASSARRI, Delia – DIANI, Mario: The integrative power of civic networks. *American Journal of Sociology*, 113. (2007) 3. sz. 735–780.

BEARMAN

1997 BEARMAN, Peter: Generalized exchange. *American Journal of Sociology*, 102. (1997) 5. sz. 1383–1415.

BEARMAN-FARIS-MOODY

1999 BEARMAN, Peter – FARIS, Robert – MOODY, James: Blocking the Future: New Solutions for Old Problems in Historical Social Science. *Social Science History*, 23. (1999) 4. sz. 501–533.

BEARMAN-MOODY-STOVEL

2004 BEARMAN, Peter – MOODY, James – KATHERINE, Stovel: Chains of affection: the structure of adolescent romantic and sexual networks. *American Journal of Sociology*, 110. (2004) 1. sz. 44–91.

BEARMAN-PARIGI

2004 BEARMAN, Peter – PARIGI, Paolo: Cloning Headless Frogs and Other Important Matters: Conversation Topics and Network Structure. *Social Forces*, 83. (2004) 2. sz. 535–557.

BEARMAN-STOVEL

2000 BEARMAN, Peter – STOVEL, Katherine: Becoming a Nazi: a model for narrative networks. *Poetics*, 27. (2000) 2–3. sz. 69–90.

BIAN ET AL.

2005 BIAN, Yanjie – BREIGER, Roland – DAVID, Deborah – GALASKIEWICZ, Joseph: Occupation, Class, and Social Networks in Urban China. *Social Forces*, 83. (2005) 4. sz. 1443–1468.

BLAU

1977a BLAU, Peter M.: *Inequality and Heterogeneity: A Primitive Theory of Social Structure*. New York, Free Press, 1977.

1977b BLAU, Peter M.: A macrosociological theory of social structure. *American Journal of Sociology*, 83. (1977) 1. sz. 26–54.

BOORMAN-WHITE-BREIGER

1976 BOORMAN, Scott A. – WHITE, Harrison C. – BREIGER, Ronald L.: Social Structure from Multiple Networks. I. Blockmodels of Roles and Positions. *American Journal of Sociology*, 81. (1976) 4. 730–780.

BORGATTI ET AL.

2009 BORGATTI, Stephen P. – MEHRA, Ajay – BRASS, Daniel J. – LABIANCA, Giuseppe: Network Analysis in the Social Sciences. *Science*, 5916. (2009. február 13.) 323. sz. 892–895.

BOURDIEU

1993 BOURDIEU, Pierre: *The Field of Cultural Production: Essays on Art and Literature*. Transl.: Johnson, Randal. New York, Columbia University Press, 1993.

BREIGER

2000 BREIGER, Ronald L.: A tool kit for practice theory. *Poetics*, (2000) 27. sz. 91–1115.

BREIGER-MOHR

2004 BREIGER, Ronald L. – MOHR, John W.: Institutional logics from the aggregation of organizational networks: operational procedures for the analysis of counted data. *Computational and Mathematical Organization Theory*, (2004) 10. sz. 17–43.

BRINT

1992 BRINT, Steven G.: Hidden meanings: cultural content and context in Harrison White's structural sociology. *Sociological Theory*, (1992) 10. sz. 194–208.

BURT

1992 BURT, Ronald: *Structural Holes*. Cambridge, MA, Harvard University Press, 1992.

2005 BURT, Ronald: *Brokerage and Closure*. Oxford, Oxford University Press, 2005.

CARLEY

1986 CARLEY, Kathleen: An approach for relating social structure to cognitive structure. *Journal of Mathematical Sociology*, (1986) 12. sz. 137–189.

CEDERMAN

2005 CEDERMAN, Lars-Erik: Computational models of social forms: advancing generative process theory. *American Journal of Sociology*, 110. (2005) 4. sz. 864–893.

CENTOLA ET AL.

2005 CENTOLA, Damon – WILLER, Robb – MACY, Michael: The Emperor's Dilemma: A Computational Model of Self-Enforcing Norms. *American Journal of Sociology*, 110. (2005) 4. sz. 1009–1040.

- 2007 CENTOLA, Damon – GONZÁLEZ-AVELLA, Juan Carlos – EGUÍLUZ, Víctor M. – SAN MIGUEL, Maxi: Homophily, Cultural Drift and the Co-Evolution of Cultural Groups. *Journal of Conflict Resolution*, (2007) 51. sz. 905–929.

CHRISTAKIS–FOWLER

- 2007 CHRISTAKIS, Nicholas A. – FOWLER, James H.: The Spread of Obesity in a Large Social Network over 32 Years. *New England Journal of Medicine*, (2007) 357. sz. 370–379.
- 2008 CHRISTAKIS, Nicholas A. – FOWLER, James H.: The collective dynamics of smoking in a large social network. *New England Journal of Medicine*, (2008) 358. sz. 2249–2258.

COLLINS

- 2003 COLLINS, Randall: A network-location theory of culture. *Sociological Theory*, (2003) 21. sz. 69–73.
- 2004 Collins, Randall: *Interaction Ritual Chains*. Princeton, NJ, Princeton University Press, 2004.

COLLINS–RESTIVO

- 1983 COLLINS, Randall – RESTIVO, Sal: Development, Diversity, and Conflict in the Sociology of Science. *Sociological Quarterly*, 24. (1983) 2. sz. 185–200.

CROSSLEY

- 2009 CROSSLEY, Nick: The man whose web expanded: network dynamics in Manchester’s post/punk music scene 1976–1980. *Poetics*, 37. (2009) 1. sz. 24–49.

DEMERATH

- 2002 DEMERATH, Loren: Epistemological culture theory: a micro theory of the origin and maintenance of culture. *Sociological Theory*, (2002) 20. sz. 208–226.

DIANI

- 2007 DIANI, Mario: The relational element in Charley Tilly’s recent (and not so recent) work. *Social Networks*, 29. (2007) 2. sz. 316–323.

DIANI–MCADAM (EDS.)

- 2003 DIANI, Mario – MCADAM, Doug: *Social Movements and Networks*. Oxford, Oxford University Press, 2003.

DiMAGGIO

- 1987 DiMAGGIO, Paul: Classification in art. *American Sociological Review*, 52. (1987) 4. sz. 440–455.
- 1994 DiMAGGIO, Paul: Meaning and measurement in the sociology of culture. *Poetics*, 2. (1994) 4. sz. 263–371.

DURKHEIM

- [1893] DURKHEIM, Émile: *The Division of Labour in Society*. Transl.: SIMPSON, George. Glencoe, Free Press, 1933.

2001 DURKHEIM, Émile: *A társadalmi munkamegosztásról*. Ford.: CSÁKÓ Mihály. Budapest, Osiris, 2001.

ELIAS

1978 ELIAS, Norbert: *What is Sociology?* New York, Columbia University Press, 1978.

EMIRBAYER

1997 EMIRBAYER, Mustafa: Manifesto for relational sociology. *American Journal of Sociology*, 108. (1997) 4. sz. 735–794.

2004 EMIRBAYER, Mustafa: The Alexander school of cultural sociology. *Thesis Eleven*, (2004) 79. sz. 5–15.

EMIRBAYER–GOODWIN

1996 EMIRBAYER, Mustafa – GOODWIN, Jeff: Network Analysis, Culture, and the Problem of Agency. *American Journal of Sociology*, 99. (1994) 6. sz. 1411–1454.

ENTWISLE–FAUST–RINDFUSS–KANEDA

2007 ENTWISLE, Barbara – FAUST, Katherine – RINDFUSS, Ronald R. – KANEDA, Toshiko: Networks and Contexts: Variations in the Structure of Social Ties. *American Journal of Sociology*, 112. (2007) 5. sz. 1495–1533.

ERICKSON

1996 ERICKSON, Bonnie H.: Culture, class, and connections. *American Journal of Sociology*, 102. (1996) 1. sz. 217–251.

ERIKSON–BEARMAN

2006 ERIKSON, Emily – BEARMAN, Peter: Malfeasance and the foundations for global trade: the structure of English trade in the East Indies, 1601–1833. *American Journal of Sociology*, 112. (2006) 1. sz. 195–230.

EWICK–SILBEY

2003 EWICK, Patricia – SILBEY, Susan: Narrating social structure: stories of resistance to legal authority. *American Journal of Sociology*, 108. (2003) 6. sz. 1328–1372.

EYAL

2005 EYAL, Gil: *Spaces between fields*. Presented at Bourdieuan Theory and Historical Analysis Conf., Cent. Comp. Res., Yale University, New Haven, CT, 2005. április 28.

FINE–KLEINMAN

1979 FINE, Gary Alan – KLEINMAN, Sherry: Rethinking subculture: an interactionist analysis. *American Journal of Sociology*, 85. (1979) 1. sz. 1–20.

1983 FINE, Gary Alan – KLEINMAN, Sherry: Network and meaning: an interactionist approach to structure. *Symbolic Interaction*, (1983) 6. sz. 97–110.

FOWLER-SMIRNOV

- 2007 FOWLER, James H. – SMIRNOV, Oleg: Dynamic Parties and Social Turnout: An Agent-Based Model. *American Journal of Sociology*, 110. (2007) 4. sz. 1070–1094.

FRANZOSI

- 1998 FRANZOSI, Roberto: Narrative analysis--or why (and how) sociologists should be interested in narrative. *Annual Review of Sociology*, (1998) 24. sz. 517–554.
- 2004 FRANZOSI, Roberto: *From Words to Numbers: Narrative, Data, and Social Science*. Cambridge, Cambridge University Press, 2004.

FREESE

- 2008 FREESE, Jeremy: Genetics and the social science explanation of individual outcomes. *American Journal of Sociology*, (2008) 114. sz. 1–35.

FRIEDLAND

- 2009 FRIEDLAND, Roger: The endless fields of Pierre Bourdieu. *Organization*, 16. (2009) 6. sz. 1–31.

FUCHS

- 2001 FUCHS, Stephen: *Against Essentialism: A Theory of Culture and Society*. Cambridge, MA, Harvard University Press, 2001.

FUHSE

- 2009 FUHSE, Jan: The meaning structure of social networks. *Sociological Theory*, 27. (2009) 1. sz. 51–73.

GARTRELL

- 1987 GARTRELL, C. David: Network approaches to social evaluation. *Annual Review of Sociology*, (1987) 13. 49–66.

GIUFFRE

- 1999 GIUFFRE, Kathy: Sandpiles of opportunity: success in the art world. *Social Forces*, 77. (1999) 3. sz. 815–832.

GOULD

- 2003 GOULD, Roger V.: Uses of Network Tools in Comparative Historical Research. In: *Comparative Historical Analysis in the Social Sciences*. Eds.: MAHONEY, James – RUESCHEMEYER, Dietrich. Cambridge, Cambridge University Press, 2003. 241–269.

GOULD-FERNANDEZ

- 1989 GOULD, Roger V. – FERNANDEZ, Roberto M.: Structures of Mediation: A Formal Approach to Brokerage in Transaction Networks. *Sociological Methodology*, 19. (1989) 1. sz. 89–126.

HAN

- 2003 HAN, Shin-Kap: Unraveling the brow: *What and How* of choice in musical preference. *Sociological Perspectives*, (2003) 46. sz. 435–459.

HANDCOCK ET AL.

- 2008 HANDCOCK, Mark S. – HUNTER, David R. – BUTTS, Carter T. – GOODREAU, Steven M. – MORRIS, Martina: *statnet: Software Tools for the Representation, Visualization, Analysis and Simulation of Network Data*.
(<https://www.jstatsoft.org/article/view/v024i01> – Utolsó letöltés: 2020. június 27.)

HOMANS

- 1961 HOMANS, George C.: *Social Behavior: Its Elementary Forms*. New York, Harcourt, Brace & World, 1961.

IKEGAMI

- 2000 IKEGAMI, Eiko: A sociological theory of publics: identity and culture as emergent properties in networks. *Social Research*, (2000) 67. sz. 989–1029.
- 2005 IKEGAMI, Eiko: *Bonds of Civility: Aesthetic Networks and the Political Origins of Japanese Culture*. Cambridge, Cambridge University Press, 2005.

KAUFMAN

- 2004 KAUFMAN, Jason: Endogenous explanation in the sociology of culture. *Annual Review of Sociology*, (2004) 30. sz. 335–357.

LAMONT–MOLNAR

- 2002 LAMONT, Michèle – MOLNAR, Virag: The study of boundaries in the social sciences. *Annual Review of Sociology*, (2002) 28. sz. 167–195.

LATOUR

- 1987 LATOUR, Bruno: *Science in Action: How to Follow Scientists and Engineers through Society*. Cambridge, MA, Harvard University Press, 1987.
- 2005 LATOUR, Bruno: *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford, Oxford University Press, 2005.

LATOR–WOOLGAR

- 1979 LATOUR, Bruno – WOOLGAR, Steve: *Laboratory Life: The Construction of Scientific Facts*. Princeton, NJ, Princeton University Press, 1979.

LAW–HASSARD

- 1999 LAW, John – HASSARD, John: *Actor Network Theory and After*. Oxford, Blackwell, 1999.

LAZER ET AL.

- 2009 LAZER, David et al.: Computational social science. *Science*, 323. (2009) 5915. sz. 721–723.

LEIFER

- 1988 LEIFER, Eric M.: Interaction preludes to role setting: exploratory local action. *American Review of Sociology*, (1988) 53. sz. 865–878.

LEWIS–KAUFMAN–GONZALEZ–WIMMER–CHRISTAKIS

- 2008 LEWIS, Kevin – KAUFMAN, Jason – GONZALEZ, Marco – WIMMER, Andreas – CHRISTAKIS: Tastes, ties, and time: A new social network dataset using Facebook.com. *Social Networks*, (2008) 30. sz. 330–342.

LIN

- 1999 LIN, Nan: Social networks and status attainment. *Annual Review of Sociology*, (1999) 25. sz. 330–342.

LIZARDO

- 2006 LIZARDO, Omar: How cultural tastes shape personal networks. *American Sociological Review*, (2006) 71. sz. 778–807.

LORRAIN–WHITE

- 1971 LORRAIN, François – WHITE, Harrison C.: Structural equivalence of individuals in social networks. *Journal of Mathematical Sociology*, 1. (1971) 1. sz. 49–80.

MAHUTGA

- 2006 MAHUTGA, Matthew C.: The persistence of structural inequality? A network analysis of international trade, 1965–2000. *Social Forces*, (2006) 84. sz. 1863–1889.

MARK

- 1998 MARK, Noah: Beyond individual differences: social differentiation from first principles. *American Sociological Review*, (1998) 63. sz. 309–330.
- 2003 MARK, Noah: Culture and Competition: homophily and distancing explanations for cultural niches. *American Sociological Review*, (2003) 68. sz. 319–345.

MARSDEN

- 1982 MARSDEN, Peter V.: Brokerage behaviour in restricted exchange networks. In: *Social Structure and Network Analysis*. Eds.: MARSDEN, Peter V. – LIN, Nan. Beverly Hills, Sage, 1982. 201–218.

MARTIN

- 2003 MARTIN, John Levi: What is field theory? *American Journal of Sociology*, 109. (2003) 1. sz. 1–49.

McFARLAND–PALS

- 2005 McFARLAND, Daniel – PALS, Heili: Motives and Contexts of Identity Change: A Case for Network Effects. *Social Psychology Quarterly*, 68. (2005) 4. sz. 289–315.

McLEAN

- 2007 McLEAN, Paul: *The Art of Network: Strategic Interaction and Patronage in Renaissance Florence*. Durham, NC, Duke University Press, 2007.

McPHERSON – RANGER-MOORE

- 1991 McPHERSON, Miller J. – RANGER-MOORE, James R.: Evolution on a Dancing Landscape: Organization and Networks in Dynamic Blau Space. *Social Forces*, 70. (1991) 1. sz. 19–42.

McPHERSON-SMITH-LOVIN-COOK

- 2001 McPHERSON, Miller J. – SMITH-LOVIN, Lynn – COOK, James M.: Birds of a Feather: Homophily in Social Networks. *Annual Review of Sociology*, (2001) 27. sz. 415–444.

MISCHE

- 2003 MISCHE, Ann: Cross-talk in movements: rethinking the culture-network link. In: *Social Movements and Networks: Relational Approaches to Collective Action*. Eds.: DIANI, Mario – McADAM, Douglas. New York, Oxford University Press, 2003. 258–280.
- 2007 MISCHE, Ann: *Partisan Publics: Communication and Contention Across Brazilian Youth Activist Networks*. Princeton, NJ, Princeton University Press, 2007.

MISCHE-PATTISON

- 2000 MISCHE, Ann – PATTISON, Philippe: Composing a civic arena: publics, projects, and social settings. *Poetics*, 27. (2000) 2–3. sz. 163–194.

MOHR

- 1998 MOHR, John W.: Measuring meaning structures. *Annual Review of Sociology*, (1998) 24. sz. 345–370.

MOHR-DUQUENNE

- 1997 MOHR, John W. – DUQUENNE, Vincent: The duality of culture and practice: poverty relief in New York City, 1888–1917. *Theory and Society*, 26. (1997) 2–3. sz. 305–356.

MOHR-WHITE

- 2008 MOHR, John W. – WHITE, Harrison: How to Model and Institution. *Theory and Society*, (2008) 37. sz. 485–512.

MOODY

- 2004 MOODY, James: The structure of a social science collaboration network. *American Sociological Review*, (2004) 69. sz. 213–238.

MOODY-McFARLAND-BENDER-DEMOELL

- 2005 MOODY, James – McFARLAND, Daniel – BENDER-DEMOLL, Skye: Dynamic Network Visualization. *American Journal of Sociology*, 110. (2005) 4. sz. 1206–1241.

MÜTZEL

- 2002 MÜTZEL, Sophie: *Making meaning of the move of the German capital – networks, logics, and the emergence of capital city journalism*. PhD thesis, Columbia University, 2002.
- 2007 MÜTZEL, Sophie: Von Bonn nach Berlin: Der Gewachsene Hauptstadtjournalismus. In: *Alphe-Journalisten. Deutschland Vorführer im Portrait*. Hg.: ZABEL, Christian – WEICHERT, Stephan Alexander. Köln, Herbert von Halem Verlag, 2007. 55–73.
- 2009 MÜTZEL, Sophie: Networks as culturally constituted processes: a comparison of relational sociology and actor-network theory. *Current Sociology*, (2009) 57. sz. 871–887.

MULLINS

- 1973 MULLINS, Nicholas: *Theories and Theory Groups in Contemporary American Sociology*. New York, Harper & Row, 1973.

NEFF

- 2005 NEFF, Gina: The changing place of cultural production: the location of social networks in a digital media industry. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, (2005) 597. sz. 134–152.

OSTROWER

- 1998 OSTROWER, Francie: The arts as cultural capital among elites: Bourdieu's theory reconsidered. *Poetics*, 26. (1998) 1. sz. 43–53.

PACHUCKI-PENDERGRASS-LAMONT

- 2007 PACHUCKI, Mark A. – PENDERGRASS, Sabrina – LAMONT, Michèle: Boundary processes: Recent theoretical developments and new contributions. *Poetics*, 35. (2007) 6. sz. 331–351.

PADGETT-ANSELL

- 1993 PADGETT, John F. – ANSELL, Christopher K.: Robust Action and the Rise of the Medici, 1400–1434. *American Journal of Sociology*, 98. (1993) 6. sz. 1259–1319.

PEARSON

- 2008 PEARSON, Michael: Prioritizing edge over node: process control in supply chain networks and push-pull strategies. *Journal of the Operational Research Society*, 59. (2008) 4. sz. 494–502.

PEDAHZUR-PERLIGER

- 2006 PEDAHZUR, Ami – PERLIGER, Arie: The changing nature of suicide attacks: a social network perspective. *Social Forces*, (2006) 84. sz. 1987–2008.

PERRIN

- 2004 PERRIN, Andrew J.: Who's afraid of general lineal regression? *Culture*, 18. (2004) 3. sz. 1–4.
- 2005 PERRIN, Andrew J.: Political microcultures: Linking civic life and democratic discourse. *Social Forces*, 84. (2005) 2. sz. 1049–1082.

PODOLNY

- 2005 PODOLNY, Joel M.: *Status Signals: A Sociological Study of Market Competition*. Princeton, NJ, Princeton University Press, 2005.

PODOLNY-PAGE

- 1998 PODOLNY, Joel M. – PAGE, Karen L.: Network forms of organization. *Annual Review of Sociology*, (1998) 24. sz. 57-76.

POLLIO-GUILLÉN

- 2005 POLLIO, Simone – GUILLÉN, Mauro F.: Globalization Pressures and the State: The Worldwide Spread of Central Bank Independence. *American Journal of Sociology*, 110. (2005) 6. sz. 1764-1802.

RYAN

- 2006 RYAN, Dan: Getting the word out: notes on the social organization of notification. *Sociological Theory*, (2006) 24. sz. 228-254.

SALGANIK-DODDS-WATTS

- 2006 SALGANIK, Matthew J. – DODDS, Sheridan Peter – WATTS, Duncan J.: Experimental Study of Inequality and Unpredictability in an Artificial Cultural Market. *Science*, 311. (2006) 5762. sz. 854-856.

SCOTT

- 1991 SCOTT, John: Networks of corporate power: a comparative assessment. *Annual Review of Sociology*, 17. (1991) 181-203.
2000 SCOTT, John: *Social Network Analysis: A Handbook*. London, Sage, 2000.

SIMMEL

- 1971 SIMMEL, Georg: *On Individuality and Social Forms*. Ed.: LEVINE, Donald N. Chicago, Chicago University Press, 1971.

SMILDE

- 2005 SMILDE, Daniel: A qualitative comparative analysis of conversion to Venezuelan evangelicism: how networks matter. *American Journal of Sociology*, 111. (2005) 3. sz. 757-796.

SMITH-CHRISTAKIS

- 2008 SMITH, Kirsten P. – CHRISTAKIS, Nicholas A.: Social Networks and Health. *Annual Review of Sociology*, (2008) 34. sz. 405-429.

SMITH

- 2007 SMITH, Tammy: Narrative boundaries and the dynamics of ethnic conflict and conciliation. *Poetics*, 35. (2007) 1. sz. 32-46.

SNIJDERS

- 2005 SNIDERS, Tom A. B.: Models for Longitudinal Network Data. In: *Models and Networks in Social Network Analysis*. Eds.: CARRINGTON, Peter J. – SCOTT, John – WASSERMAN, Stanley. Cambridge, Cambridge University Press, 2005. 215–247.

SOMERS

- 1993 SOMERS, Margaret R.: Citizenship and the place of the public sphere: law, community and political culture in the transition to democracy. *American Sociological Review*, (1993) 58. sz. 587–620.
- 1994 SOMERS, Margaret R.: The narrative constitution of identity: a relational and network approach. *Theory and Society*, (1994) 23. sz. 605–649.
- 1998 SOMERS, Margaret R.: ‘We’re no angels’: Realism, rational choice, and relationality in social science. *American Journal of Sociology*, 104. (1998) 3. sz. 722–784.

SONNETT

- 2004 SONNETT, John: Musical boundaries: intersections of form and content. *Poetics*, 32. (2004) 3–4. sz. 247–264.

SONNETT–BREIGER

- 2004 SONNETT, John – BREIGER, Roland: How relational methods matter. *Culture*, 19. (2004) 1. sz. 8–10.

SOUTH–HAYNIE

- 2004 SOUTH, Scott J. – HAYNIE, Dana L.: Friendship Networks of Mobile Adolescents. *Social Forces*, 83. (2004) 1. sz. 315–350.

SPILLMAN

- 2005 SPILLMAN, Lyn: Is the ‘strong program’ strong enough? *Culture*, 19. (2005) 1. sz. 4–6.

STAR–GRIESEMER

- 1989 STAR, Susan Leigh – GRIESEMER, Jamer R.: Institutional Ecology, ‘Translations’ and Boundary Objects: Amateurs and Professionals in Berkeley’s Museum of Vertebrate Zoology, 1907–1939. *Social Studies of Science*, 19. (1989) 3. sz. 387–420.

STARK–VEDRES

- 2006 STARK, David – VEDRES, Balázs: Social Times of Network Spaces: Network Sequences and Foreign Investment in Hungary. *American Journal of Sociology*, 111. (2006) 5. sz. 1367–1411.

TARDE

- 1899 TARDE, Gabriel: *Social Laws: An Outline of Sociology*. New York, Macmillan, 1899.

TILLY

- 1997 TILLY, Charles: Parlamentarization of popular contention in Great Britain, 1758–1834. *Theory and Society*, (1997) 26. sz. 245–273.
- 2005 TILLY, Charles: *Identities, Boundaries, and Social Ties*. Boulder, CO, Paradigm, 2005.

VITERNA

- 2006 VITERNA, Jocelyn S.: Pulled, pushed and persuaded: explaining women's mobilization into the Salvadoran Guerilla Army. *American Journal of Sociology*, 112. (2006) 1. sz. 1–45.

VON WIESE-BECKER

- 1932 VON WIESE, Leopold – BECKER, Howard: *Systematic Sociology*. Camden, Haddon Craftsmen, 1932.

WALTERS

- 2004 WALTERS, Barbara R.: Church-sect dynamics and the feast of Corpus Christi. *Sociology of Religion*, 65. (2004) 3. sz. 285–301.

WATTS

- 2004 WATTS, Duncan J.: The 'new science' of networks. *Annual Review of Sociology*, (2004) 30. sz. 243–270.

WELLMANN

- 2000 WELLMANN, Barry: Networking network analysts: how INSNA (the International Network for Social Network Analysis) came to be. *Connections*, 23. (2000) 1. sz. 20–31.

WHITE

- 1970 WHITE, Harrison C.: *Chains of Opportunity: System Models of Mobility in Organizations*. Cambridge, MA, Harvard University Press, 1970.
- 1992 WHITE, Harrison C.: *Identity and Control: A Structural Theory of Social Action*. Princeton, NJ, Princeton University Press, 1992.
- 2007 WHITE, Harrison C.: Instituting society, our mirage. *European Journal of Sociology*, (2007) 10. sz. 194–199.
- 2008 WHITE, Harrison C.: *Identity and Control: How Social Formations Emerge*. 2nd edition, Princeton, NJ, Princeton University Press, 2008.

WHITE-BOORMAN-BREIGER

- 1976 WHITE, Harrison C. – BOORMAN, Scott A. – BREIGER, Ronald L.: Social Structure from Multiple Networks. I. Blockmodels of Roles and Positions. *American Journal of Sociology*, 81. (1976) 4. sz. 730–780.

WHITE-FUHSE-THIEMANN-BUCHHOLZ

- 2007 WHITE, Harrison C. – FUHSE, Jan – THIEMANN, Matthias – BUCHHOLZ, Larissa: Networks and Meanings: Styles and Switchings. *Soziale Systeme*, (2007) 13. sz. 514–526.

WHITE-GODART

- 2007 WHITE, Harrison C. – GODART, Frédéric: Stories from Identity and Control. *Sociologica*, (2007) 3. sz. 1–17.

WHITE-GODART-CORONA

2008 WHITE, Harrison C. – GODART, Frédéric – CORONA, Victor P.: Producing in an unsure context: building identity and social links in markets. *Sciences de la société*, (2008) 73. sz. 17-39.

WIMMER

2010 WIMMER, Andreas: Does ethnicity matter? Everyday group formation in three Swiss immigrant neighbourhoods. *Ethnic and Racial Issues*, 27. (2004) 1. sz. 1-36.

XIAO-TSUI

2007 XIAO, Zhixing – TSUI, Anne S.: When Brokers May Not Work: The Cultural Contingency of Social Capital in Chinese High-Tech Films. *Administrative Science Quarterly*, (2007) 52. sz. 1-31.

YEUNG

2005 YEUNG, King-To: What Does Love Mean? Exploring Network Culture in Two Network Settings. *Social Forces*, 84. (2005) 1. sz. 391-420.

Nagy Andor

A brassói peregrinusok kapcsolathálója a kora újkori alkalmi nyomtatványok alapján (1650–1750)*

Jelen tanulmányban az erdélyi szászok egyik legbefolyásosabb városi közösségével, a brassói szászokkal foglalkozom, azon belül is az egyetemi éveik idején az alkalmi nyomtatványok¹ alapján dokumentálható baráti és kollegiális kapcsolataikkal az 1650 és 1750 közötti időszakban. A témaválasztást és az időhatárok kijelölését több dolog is inspirálta. Mindenekelőtt a kétezres évek elején végzett erdélyi szász intézményi és magánkönyvtárak rekonstrukciójának² folytatása motivált, mivel a munka – műfaji jellegéből adódóan – nem terjedt ki a kora újkori erdélyi alkalmi nyomtatványokra. Másfelől a forrástípus még kevésbé ismert területe a művelődés- és társadalomtörténeti kutatásoknak. Ennek oka, hogy korábban még senki nem vállalkozott arra, hogy egy közösséghez kapcsolódóan, a teljesség igényével tárja fel az alkalmi nyomtatványokat, majd a formai feltárást művelődés- és társadalomtörténeti szempontú elemzéssel egészítse ki.³ Fontos azonban megjegyezni, hogy többek között ezen dokumentumoknak a számbavételét Szabó Károly is elkezdte már a 19. század végén a *Régi Magyar Könyvtár* sorozatában, illetve ugyancsak a hungarika vonatkozású nyomdatermékek teljesség igényével

* A tanulmány elkészítését az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” című pályázata támogatta.

¹ Főképpen a kora újkorban virágzott annak a hagyománya, hogy egy közösség tagjai egy-egy nevezetesebb esemény alkalmával – többnyire verses formában – is megemlékeztek egymásról. Ezeket a dokumentumokat a könyvtörténeti szakirodalom átfogóan alkalmi nyomtatványoknak nevezi, amely az egyszeri alkalmakra készült írásokat foglalja magában. Jellemzően ilyen alkalom volt a születésnap, az iskolai fokozatszerzés, a házasságkötés, a beiktatás, a kinevezés vagy az elhalálozás. A műfajba soroljuk azokat a dokumentumokat is, amelyek ciklikusan visszatérnek (például kalendáriumok, prognosztikonok stb.), de ezekkel a jelen tanulmányban nem foglalkozom. Az alkalmi nyomtatványokról bővebben lásd: STOCKHORST, 2006; MÜNCH, 2006; HELTAI, 2008. 257–271; WIRTH-POELCHAU, 1990. 39–40; NAGY 2019b, 70–75.

² Az eredményeket lásd: MONOK-ÖTVÖS-VERÓK, 2001; MONOK-ÖTVÖS-VERÓK, 2004.

³ Éppen ebből a megfontolásból vállalkoztam a doktori értekezésemben arra a feladatra, hogy a brassói szászokhoz kapcsolódó valamennyi alkalmi nyomtatványt összegyűjtssem és társadalomtörténeti (kapcsolattörténeti) szempontból elemezzem. Lásd: NAGY, 2019a. (A dolgozat elérhető az Eszterházy Károly Egyetem repozitóriumában: <http://disszertacio.uni-eszterhazy.hu/69> – Utolsó letöltés: 2019. október 3.)

történő lajstromba állítására törekedett Petrik Géza a *Magyarország bibliographiája* sorozatban is. Azóta nem csupán e munkák folytatásai kerültek napvilágra, hanem a hazai nyomdászat kezdetétől (1473-tól) 1670-ig megjelent anyagokat is feldolgozták már a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* sorozatköteteit szerkesztők. Ennek ellenére sem készült még azonban átfogó vizsgálat egy közösség alkalmi nyomtatványait illetően.

A jelen tanulmányban publikált eredmények közreadását éppen ezért alaputatás előzte meg, amelynek során a kora újkori brassói szász alkalmi írásokra fókuszáltam, elsősorban a brassói Fekete Templom Levéltárának (Evangelische Kirche A. B. Kronstadt – Archiv und Bibliothek der Honterusgemeinde) anyagai alapján. A vizsgálat alapját a Joseph Franz Trausch (1795–1871) brassói irodalomtörténész egykori magántulajdonába tartozó kollekción képezi, amelynek fontos és a mai napig alig ismert részét a különféle eseményekhez fűződő dokumentumok jelentik. Ezt egészítettem ki a levéltár Trausch-gyűjteményén kívül található alkalmi művekkel,⁴ valamint a Brassó Megyei Állami Levéltár (Arhivele Naționale ale României Filiala Brașov), a Brassó Megyei Történelmi Múzeum (Muzeul Județean de Istorie), a nagyszebeni Brukenthal Múzeum (Muzeul Național Brukenthal), valamint Országos Széchényi Könyvtár és a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára brassói szászokhoz kötődő anyagaival. Az így létrehozott bibliográfiát vettem össze és konkordanciaként jelöltem a magyar retrospektív nemzeti bibliográfia köteteivel, nevezetesen az RMK- és RMNy-kötetek, továbbá Petrik Géza, Julius Gross, Oskar Netoliczka, Mariana Iova, Hegyi Ádám és Verók Attila munkáinak tételeivel.⁵ A munka időhatárai nyomdásztörténelmi alapon kerültek meghatározásra; a brassói szászokról nagyobb számban csupán az 1650-es évek-től kezdődően állnak rendelkezésünkre alkalmi művek, így innen kezdtem a téma tárgyalását. A vizsgálat kérdéseit illetően pedig százéves időintervallumot választottam abból a célból, hogy tágabb időmetszetben, négy emberöltőre vetítve is elemezhetővé váljanak az adatok.

E dokumentumok formai feltárásának tanulságaira fókuszáló vizsgálataim során figyeltem fel a művek tematikai sokszínűségére, a szövegekben szereplő személynevek gazdagságára, valamint az egyes dokumentumokban említett személyek közötti sokrétű kapcsolatok feltérképezhetőségére. Jelen tanulmányban ez utóbbi szempont igazolására törekszem. Teszem ezt egyfelől kísérleti jelleggel, hogy kiderüljön, mit mutatnak az egymásnak címzett szövegek, ha hálózatos formában rajzoljuk meg őket? Ezen kívül az itt kapott eredményeket a későbbiekben összefűzhetjük a további forrástípusokból kinyert kapcsolattörténelmi adatokkal, amivel még teljesebb kép tárulhat elénk a 17–18. századi Brassó értelmiségi közösségéről.

Jelen írásomban arra a kérdésre keresem a választ, hogy a brassói szász diákokhoz kötődő alkalmi nyomtatványok milyen, a peregrinációjuk ideje alatt kialakított

⁴ Két ilyen anyagcsoportot találtam az alábbi levéltári jelezetek alatt: AHG IV. F. 97. és AHG IV. F. 248.

⁵ A brassói szászok alkalmi írásainak bibliográfiája a közelmúltban került közreadásra a doktori értekezésem *Függelék* részében, amelynek a tételszámaira a pontos azonosítás és a követhetőség érdekében a jelen tanulmányban is hivatkozom. Lásd: NAGY, 2019a. 207–457.

kapcsolati körről tanúskodnak, ezért a továbbiakban jobbra a baráti és kollegiális kapcsolataik rekonstruálására tesztek kísérletet.

Érdeemes röviden arra is kitérni, hogy a baráti viszonyok általában kevésbé adatoltak, éppen ezért a megfelelő források hiányában könnyebben vitathatók is. Ennek hagyományos formája a levelezések alapján történő rekonstrukció. Újabban azonban láthattunk már példát a régi könyvek⁶ és az *album amicorumok*⁷ alapján történő baráti kapcsolatok feltérképezésére is. Ugyanakkor kevésbé ismert ezen a vizsgálati területen az alkalmi írások alapján történő hálózatalakítás. Az alkalmi szövegek átmenetet képeznek a levelezések és a néhány soros emlékkönyvbejegyzések között (főképp a bejegyzők száma és az írás hossza tekintetében). Az egy adott csoportra szűkített alkalmi írásműveknek a teljessége törekvő összegyűjtése és elemzése tehát lehetőséget nyújthat arra, hogy a családi, valamint a baráti és kollegiális kapcsolatokról is informálódjunk. Ekképpen a kapcsolattörténeti kutatások számára is értékes tanulságokat rejthetnek az ilyen típusú írások. Az ezek alapján megismerhető kapcsolatok az érvényesülés szempontjából pedig különösen akkor beszédesebbek, ha össze tudjuk vetni a betöltött pozíciókkal, a családi kapcsolatokkal és a közösségekben megfigyelhető presztízzsel. Mielőtt azonban rátérnék a brassói századok kapcsolatainak elemzésére, röviden érdemesnek tartom ismertetni a peregrináció irányait.

A brassói peregrináció irányai

Ismert tény, hogy a kora újkori magyar protestáns diákság számára – hazai egyetem hiányában – csak a külföldi peregrináció jelentette az egyetemi tanulmányok végzésének lehetőségét. Az evangélikus peregrináció nagyobb részt a felvidéki és erdélyi szászokra, a bányavárosokra és a nagyobb német ajkú városokra koncentrált, kisebb mértékben pedig a szlovákságra és a magyar nemességre. Jellemző gyakorlattá vált, hogy a lutheránus felekezetű líceumok elvégzése után a fiatalok a Német-római Birodalom evangélikus egyetemein folytatták tanulmányaikat. A legjelentősebb ezek közül is az 1502-ben alapított wittenbergi egyetem volt, ahol többek között a reformáció két vezéralakja, Martin Luther (1483–1546) és Philipp Melancthon (1497–1560) is tanított. A 16. század végére a wittenbergi egyetem mintájára alakították át a korszak jelentős német egyetemeit, így ezek között említetjük Tübingen, Lipcse, Frankfurt an der Oder, Greifswald, Heidelberg, Rostock, Jéna, Marburg és Königsberg egyetemeit.⁸ Ezekben az intézményekben fordultak meg a magyarországi evangélikus felekezetű diákok.

A külföldi egyetemjárás mértéke ma már a kiadott anyakönyvek és peregrinációs névtárak alapján egészen jól nyomon követhető abban az esetben, ha azonosítani tudjuk, hogy az egyes személynevek kiket jelöltek pontosan. Ehhez a brassói anyakönyvek és az alkalmi nyomtatványok egyaránt jó forrásul szolgálnak. Az eddigi egyetemtörténeti kutatások rámutattak, hogy a 16–17. században az evangélikus

⁶ BOVELAND, 2015. 97–118.

⁷ MARKÓ, 2018. 55–82.

⁸ BALÁZS–BITSKEY–ÖTVÖS ET AL., 2009. 126–127.

egyház ortodoxiájának fellegrárává váló wittenbergi egyetem volt a magyar protestáns felekezetű diákok egyetemjárásának első számú célpontja. A hallei egyetem 1694-es megalakulásával, később pedig a göttingeni egyetemi képzés 1734-es megindulásával ez utóbbi teljes egészében átvette a központi szerepet és háttérbe szorította Wittenberget.⁹

Az erdélyi értelmiség túlnyomó többségét azok a külföldi egyetemet végzett lelkészek és tanárok alkották, akik rendszerint hazatértek fokozatuk megszerzését követően.¹⁰ A fiatalok többsége teológushallgatónak jelentkezett lelkészi karrierje megalapozása céljából, de többen voltak, akik jogi és orvosi végzettséget (is) szereztek.¹¹

Annak ellenére, hogy a *peregrinatio academica* intézménye mára az egyik legjobban ismert területe az európai művelődéstörténetnek, az egyetemjárás idején készült alkalmi nyomtatványokról mégis szűkösek az ismereteink. A külföldet megjáró diákok nem csupán a megszerzett végzettséggel alapozhatták meg itt későbbi karrierjüket, hanem kialakított kapcsolataik révén is. Ezek a dokumentumok világíthatnak rá leginkább arra az írói, költészeti tevékenységre, amely a diákok között kialakuló baráti kapcsolatok ápolásáról tesz tanúbizonyságot – a hosszabb-rövidebb lélegzetvételi személyes verseik írásával még érzékletesebben, mint az ezekkel egy időben készült *album amicorum*ok bejegyzéseiben. Árnyalnunk kell továbbá a szakirodalomban a korábbi megfigyelések nyomán kirajzolódó tanulságokat is. Problematikusnak tekinthető az az eljárás, amely során a kora újkori erdélyi egyetemjárásra jellemző tanulságokat – nevezetesen azt az állítást, hogy az akadémiták művelődés- és társadalomtörténeti szerepe csak hazatértük után kezdődött volna meg – kritika nélkül átveszik.¹² A források alapján azonban az a kép bontakozik ki, hogy rengetegen voltak, akik már ekkor vizsgáztatói, prózaírói vagy költészeti tevékenységet végeztek.

A brassói peregrinusok kapcsolati köre

Az alábbiakban a korábbi kapcsolattörténeti munkák sorához csatlakozva a brassói közösség elitrétegét alkotó kapcsolati kört vizsgálom. A kapcsolatok teljes körű megismerésében, valamint ezek vizualizációjában az angol és német történetírás már jelentős eredményeket mutatott fel, így a kapcsolatok elemzése során első-sorban ezekre az eredményekre támaszkodom. Kutatásom logikájában kötődik a kapcsolattörténeti munkák sorában korai, Wolfgang Reinhard német történész nevéhez fűződő vizsgálati módszerhez. Reinhard a pápai udvar politikáját irányító elit teljes feltérképezését vállalta úttörő jelleggel.¹³

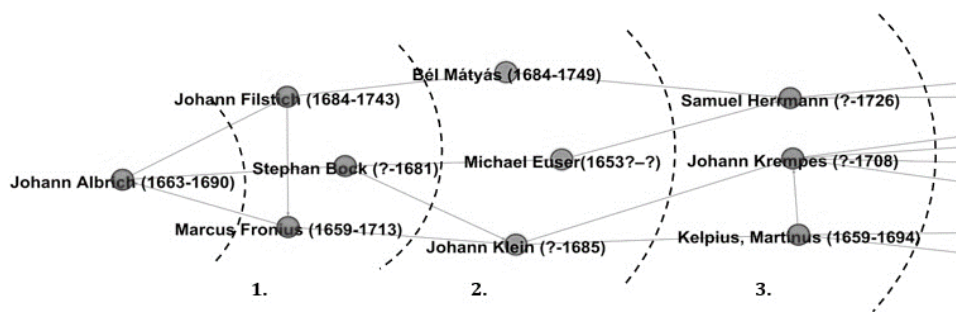
⁹ BALÁZS-BITSKEY-ÖTVÖS ET AL., 2009. 127.

¹⁰ A 16-17. században az ismert erdélyi diákok mindössze 2,4%-a maradt külföldön. Vö. PÉTER, 1988. 767.

¹¹ KECSKEMÉTI, 2014. 18-19.

¹² Vö. TONK, 1979. 121; SZABÓ-SZÖGI, 1998. 35.

¹³ Munkájának jelentős részében foglalkozik a kapcsolatháló-elemzés alapfogalmaival és annak módszertanával. Bővebben lásd: REINHARD, 1979. 9-41.

1. sz. ábra. Lépések és kapcsolódási zónák

A hálózatokban a személyeket általában (csomó)pontoknak vagy csúcsoknak (*nodes*) tekintjük, míg a kapcsolatokat éleknek (*edges*). Az olyan típusú társadalmi hálózatoknál, amilyenek a jelen elemzésben is helyet kapnak, ezek szimbolizálják a vizsgált személyeket és kapcsolataikat. Reinhard az említett munkájában már kísérletet tett a személyek közötti kapcsolódási zónák elemzésére, amelyeket általában távolságnak vagy lépésnek nevezünk. A fenti ábrán Johann Albrich például két lépésre (vagy távolságra) van Bél Mátyástól, Michael Eusertől és Johann Kleintől. A hozzájuk fűződő kapcsolat révén pedig három lépés távolságra található Samuel Herrmann, Johann Kremes és Martin Kelp személyétől. A lépésszám a hálózat egyik legfontosabb jellemzője, mert ez alapján képet formálhatunk az egy közösség tagjai között meglévő távolságokról és a csoport összefonódásáról.

A hálózatok legfontosabb tulajdonsága a fokszám (*degree*), ami a pont és a hálózat többi csúcsa közötti kapcsolatok számát jelenti.¹⁴ A fokszámnak két fajtáját különböztethetjük meg: a bemenő (*in-degree*) és a kimenő (*out-degree*) fokszámot. A bemenő fokszám (röviden: „be-fok”) a vizsgált csomópontba beérkező kapcsolatok számát mutatja meg. Jelen vizsgálatban ez jelzi például azt, hogy hányan írtak üdvözlő verset valaki disputációjára, vagy egy elhunyt személytől hányan búcsúztak el a tiszteletére készített alkalmi nyomtatványok lapjain. A kimenő fokszám (röviden: „ki-fok”) ezzel szemben arra mutat rá, hogy egy adott csomópontból hány él indul ki, vagyis például egy adott személy hányszor és kinek írt alkalmi verset az egyetemi éve során a diáktársai részére. Egy sűrűn szövött hálózat esetén megállapíthatjuk az átlagos fokszámot (*average degree*) is, ami a be-fok és a ki-fok összegének az átlaga.¹⁵ Ez mutatja meg például, hogy egy közösségben pontosan mely személyekhez írtak átlagosan és milyen mértékben. Ennek az ismerete azért is fontos, mert egy közösség tagjai körében meglévő presztízs is felderíthető általa. A legegyszerűbb presztízsmutató a fok-presztízs (*degree prestige*), amikor egy adott személy felé irányuló kapcsolatokat vesszük számba.¹⁶ Ennek értelmében azokat tekinthetjük magas presztízsűnek, akiket sokan választottak (például gratulációkat

¹⁴ REINHARD, 1979. 27; BARABÁSI, 2016. 61; 82.

¹⁵ BARABÁSI, 2016. 63–65.

¹⁶ KÜRTÖSI, 2011. 25.

írtak a tiszteletére). Egy adott személy presztízsértéke ennél fogva az adott személy be-fok értékével egyenlő.

Az egyéni karrierutak kiteljesedése felé vezető úton jelentőséget kell tulajdonítanunk annak is, hogy a leendő brassói lelkészek és tanácstagok egyetemi éveik során kivel milyen kapcsolatot ápoltak, illetve, hogy az itt regisztrált kapcsolatoknak hatása lehetett-e a későbbi pozícióik betöltésekor? További kérdésként merül fel, hogy voltak-e esetleg olyan akadémiták, akik tekintélyesebbnek számítottak a többiekénél, és ez kifejezésre jutott-e az alkalmi nyomtatványok lapjain is?¹⁷ Ezek az információk is a családok presztízsértékére világítanak rá, ami alapján okkal feltehetőleg, hogy kevésbé neves társaiknak érdeke volt közelebbi kapcsolatba kerülni velük (vagy a közelükben maradni) későbbi karrierjük alakulása során. A feltehető kérdések megválaszolásához külön is szükséges látnunk, hogy a peregrinusok milyen kapcsolati kört mutatnak fel a vizsgált közösség vonatkozásában. Ennek a megismeréséhez a továbbiakban a peregrináció alatt írt alkalmi nyomtatványok, elsősorban a disputációk, fokozatszerzések, névnapi köszöntések, elhalálozások, valamint az elutazás alkalmából készült megemlékezések kapcsolódó személyeit vizsgálom.

A korábbi egyetemtörténeti kutatások megállapították, hogy a legnagyobb számban brassói és szebeni patrícusok fordultak meg külföldi egyetemeken, és fejtettek ki alkalmi művekhez írt szerzői tevékenységet is. Ez utóbbival kapcsolatban azonban nem áll rendelkezésünkre átfogó vizsgálat. A Szabó Miklós, Szögi László és Tonk Sándor nevével fémjelzett erdélyi peregrinációs adattárak viszont a mai napig az ilyen jellegű kutatások legfontosabb kiindulópontjának tekinthetők, mivel az életrajzokat leíró névjegyzékek között következetesen jelzésre kerültek az RMK III. köteteiből a kapcsolódó bibliográfiák.¹⁸ Az itt közölt adatokat ma már teljesebbé tehetjük az RMK III. pótlásainak bevonásával, a 18. századra vonatkozó kiegészítésekkel, a Petrik-kötetekkel (amelyek anyagát a névtárak összeállítói nem emelték be áttekintő munkáikba) és az azóta közreadásra került kapcsolódó bibliográfiákkal.¹⁹

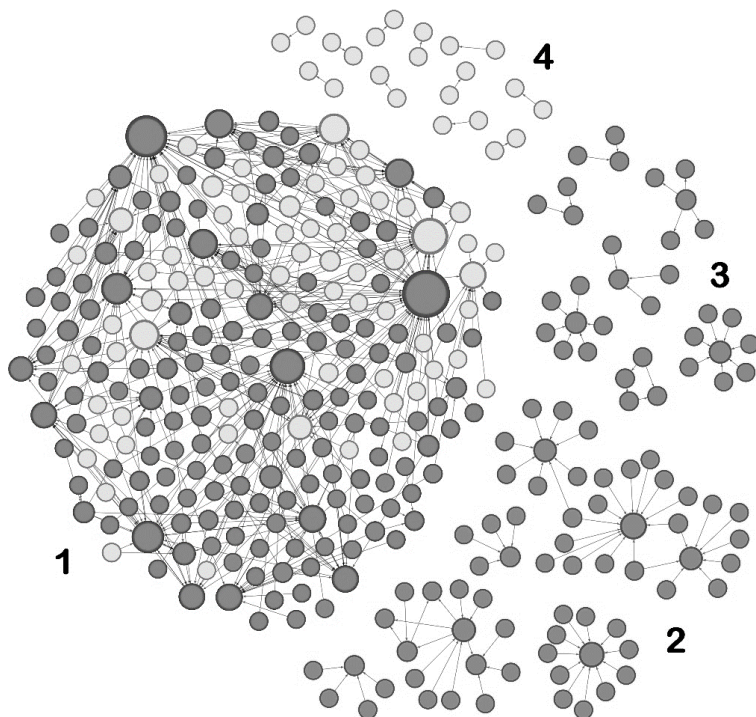
A rendelkezésünkre álló könyvészeti adatok alapján ma már elég pontosan tudjuk rekonstruálni az ezekből kinyerhető baráti – elsősorban diáktársi, kollegiális, de akár mecénási kapcsolatokról árulkodó – kötődéseket is. Ebből kiderül, hogy a brassói patrícus polgárok későbbi karrierjének alakulása szempontjából nem csupán a tanulmányaik lezárása miatt volt fontos időszak a peregrináció, hanem kapcsolataik bővítése és a meglévők elmélyítése tekintetében éppen ugyanannyira.

¹⁷ Azaz nagyobb számban gratuláltak nekik, vagy egy alkalom kapcsán több esetben is megemlékeztek róluk, mint a társaikról.

¹⁸ Sőt, felhasználásra kerültek az ezekből kinyerhető életrajzi következtetések is. Lásd: SZABÓ-TONK, 1992; SZABÓ-SZÖGI, 1998. Természetesen ezek az adattárak sem helyettesítik a szövegek és az előforduló személyek egyenkénti újraellenőrzését, hiszen ritkán, de előfordul – főleg névegyezésként –, hogy a személyek életrajzi adatai és/vagy RMK-számai összekeveredve találhatók az adattárban. Vö. például: SZABÓ-TONK, 1992. nr. 170. és a nr. 221-es leírását, ahol Andreas (I.) Bogner (1640–1719) és fia, Andreas (II.) Bogner (1678?–?) életrajzi adatai és RMK-számai keveredtek össze. A hasonló tévesztések újraellenőrzésekkel korrigálhatók.

¹⁹ Ernst Wagner névtára ebből a szempontból nem nyújt kellő eligazítást, hiszen egyfelől csak az evangélikus lelkészeket és tanárokat ismerteti 1700-ig, másfelől egyáltalán nem közli a szerzői munkásságot. Lásd: WAGNER (HRSG.), 1998.

A következő ábra az egymásról megemlékező írói kört hálózatos formában mutatja, a Gephi kapcsolatháló-elemző szoftver segítségével megrajzolva.²⁰ Minden egyes személy, aki a brassói szászokhoz kötődő alkalmi írásokban előfordul, ábrázolásra került (természetesen minden személy csak egyszer szerepel). Jól látható, hogy a baráti kapcsolatok egy nagy és több kisebb hálózatszámra rendeződnek. Érdeemes megemlíteni, hogy korábban nem volt ismert, hogy a közösségi emlékezés ezen hagyománya is egy sűrűn szövött hálózat képét rajzolja meg.²¹ Ezt ilyen formán látva azonban meggyőződhetünk a korabeli értelmiségi közösség egymással való szoros összetartásáról.

2. sz. ábra. Szerzők és ünnepelt személyek a peregrináció ideje alatt készült alkalmi nyomtatványok körében (1650–1750)

A hálózatokat négy csoportba soroltam. Az elsőben a Wittenbergi Egyetemen készült nyomtatványok alapján kirajzolható személyeket és kapcsolataikat jelöltem, míg a másik három csoportnál az ettől elkülönülő csoporthoz való tartozást láthatjuk. Ezek esetében nagyobb jelentősége van az egyes csoportjellemzőknek,

²⁰ A Gephi kapcsolatháló-elemző program egy nyílt forráskódú szoftver a nagyméretű hálózati grafikonok megjelenítéséhez és elemzéséhez.

²¹ A közösség általános hálózatos definíciója az, ha egy adott hálózaton belül a csoporttagok egy része több éllel kapcsolódik egymáshoz, mint a hálózat más csúcsaihoz.

mint a származásnak. Az ábrán megfigyelhető kisebb hálózatok létre a kapcsolódó személyek és nyomtatványaik adnak választ. Annyi előjáróban azonban elmondható, hogy a wittenbergitől eltérő egyetemekhez kapcsolódó alkalmi szerzők körét figyelhetjük meg általuk: konkrétan az olyan egyetemeken kialakult csoportokét, ahová nem jártak jelentős számban, illetve nem készítettek (vagy nem tártak még fel) a brassói hallgatókhoz fűződő nyomtatványokat.

Az egyes számmal jelölt, és egyben a legnagyobb kiterjedésű hálózat a wittenbergi egyetemen töltött évekhez kötődő nyomtatványok szerzőit és címzettjeit szimbolizálja, amelyek az egyszerű, kollegiális vagy diáktársi viszonyon túl szorosabb viszonyt is jelölnek. E csoportban 233 személy 421 kapcsolata látható, amelyben a brassóiak 76 fővel (33%), az egyéb erdélyi származásúak 108 fővel (46%), a németek 39 fővel (17%), a királyi Magyarország területéről érkező magyarok pedig 10 fővel (4%) képviseltetik magukat. Ezek a számok kizárólag a brassói (barcasági) szászok egyetemi kapcsolatainak feltérképezése során született eredmények.

A 2. ábrán a korábbi ábrán látható hálózat csomópontjainak mérete a kapcsolatok számát (azaz a fokszámot) jelöli. Minél több kapcsolattal rendelkezik a nyomtatványon valaki, annál nagyobb az említett fokszáma. Mindez azért fontos, mert ez a szám jelzésértékű az egyén presztízsértékére vonatkozóan egy adott közösségen belül, s azt mutatja meg, hogy kik azok, akikhez a legnagyobb számban írtak mások. A közösséggel való összefonódást jelzi a nyomtatványon kiemelt személy névelőfordulásának (be-fok) és szerzői előfordulásának (ki-fok) összege. A fokszámok szerint az első húsz személyre vonatkozó rangsor a következőképpen alakul:

	Megnevezés	Kiemelt személy	Szerző	Σ (fokszám)
1.	Marcus Fronius (1659–1713)	37	9	46
2.	Johann Albrich (1663–1690)	30	7	37
3.	Theodorus Mederus (1663–1688)	27	0	27
4.	Johann Francisci (1665?–1696)	16	6	22
5.	Christoph Greissing (1664–1686)	21	0	21
6.	David Czako (1641–1681)	18	0	18
7.	Paul Teutsch (1665?–1719)	11	4	15
8.	Johann Abrahami (1668?–1705)	12	2	14
9.	Marcus Draudt (1665–1724)	10	3	13
10.	Andreas Tartler (1663–1688)	5	3	8
11.	Valentin Greissing (1653–1701)	3	4	7
12.	Lucas Römer (1663–1721)	1	5	6
13.	Johann Draudt (1649–1720)	5	0	5
14.	Valentin Gockesch (?–1691)	2	3	5

15.	Paul Neunachbar (?-1667)	3	0	3
16.	Paulus Chrestels (1650?-1689)	2	1	3
17.	Michael Bell (?-1692)	0	3	3
18.	Martin Albrich (1661-1682)	1	0	1
19.	Marcus Mankesch (1670-1692)	1	0	1
20.	Petrus Sturm (?-1707)	1	0	1

1. sz. táblázat. A brassói százszok fokszámai a disputációik alapján

A szerzők és a kiemelt személyek számainak összevetésében egy szembevető különbség figyelhető meg. Az ünneplés és megemlékezés hagyománya néhány személy körében látszik összpontosulni, tehát nem egyformán oszlik meg a diák-társak körében az egymásnak gratuláló írások száma. A névsor első fele sokkal nagyobb tisztelői kört tud felmutatni, mint az őket követő személyek. Szerzői oldalról ugyan jobban megoszlik a magasabb értékkel bíró személyek csoportja, de itt is megfigyelhető, hogy a legtöbb szerzőséget a legtöbb tiszteletet kapók körében találjuk meg.

Miután megismertük a hálózat értékeit, lehetőségünk van összevetni azokat a további, egyéni életpályák alakulásával is. A fokszárok alapján megállapítható, hogy a legmélyebb társadalmi beágyazottsággal a keresztyényfalvi lelkész családból származó Marcus Fronius (1659-1713) rendelkezik, aki a peregrinációjáról való hazatérést követően gyorsan lépdelt fel a hivatali ranglétrán. Mindössze két évig volt gimnáziumi lektor, ezt követően három évig a Fekete Templom diakónusa, majd holtövényi, barcarozsnyói, végül pedig – már 44 éves korában – brassói lelkésszé választották. Ezt követően a barcasági esperesi tisztséget is betöltötte, tehát pályája csúcsára ért.

A fokszárok rangsorában a második személy a barcarozsnyói lelkész családból származó Johann Albrich (1663-1690). Tájékoztatót kapunk arról, hogy 1685 októberében indult haza Wittenbergből,²² majd egykori gimnáziumának tanárává választották. Fiatalon, négyévnyi lektorkodása végén, 1690. november 14-én azonban elhalálozott. A brassói társadalom részéről a megbecsültségét jelzi, hogy haláláról még lektori pozíciójában is megemlékeztek.²³

A fokszárok sorában a harmadik Theodor Mederus (1663-1688), akiről előljáróban annyit érdemes megjegyezni, hogy az ő esetében korai haláláról a nemzetközi (*poeta laureatusi*) hírnévre szert tevő apja miatt emlékeztek meg.²⁴ Egyúttal épp fiatalkori halála az oka annak is, hogy szerzőként nem jegyzünk tőle írást.²⁵

A brassói Johann Francisci (1665?-1696) neves felmenőkkel nem rendelkezik, éppen ezért az ő esetében az előkelő helyezés joggal tekinthető kirívónak. Ennek

²² RMK III. 3377.

²³ Lásd: NAGY, 2019a. nr. 203. Lektori pozícióban rajta kívül csak Joseph Bolthoschról (1676-1711) emlékeztek meg. Vö. NAGY, 2019a. nr. 310.

²⁴ Ezt támasztja alá a halotti búcsúztatója mellett megjelentetett családi háttérre is kiterő életrajzi összefoglalója is.

²⁵ Még a peregrinációja előtt Brassóban azonban írt egy halotti búcsúzó verset (NAGY, 2019a. nr. 156) és egy lakodalmi köszöntőt (NAGY, 2019a. nr. 145) is.

az lehetett az oka, hogy jó kapcsolatot ápolt korának tekintélyes családokból származó társaival. A nyomtatványok alapján megfigyelhetjük, hogy gratulált Marcus Draudtnak (1665–1724)²⁶ és Paul Teutschnak (1665?–1719) disputációik közreadásakor,²⁷ másfelől pedig búcsúzó verset írt Christoph Greissing (1664–1686)²⁸ és Andreas Tartler (1663–1688) diáktársai halotti búcsúztatóin is.²⁹ Az ő disputációira és fokozatszerzésére készített nyomtatványokban pedig jó néhányan, köztük mindezen személyi kör is gratulált neki. Lektor korában azonban ő is elhalálozott, így a várhatóan ígéretes pályafutása nem tudott kibontakozni.

Őt követik a sorban a Greissing, Czako, Teutsch, Draudt és a Tartler családok akadémita tagjai. Nem meglepő az sem, hogy a többiekhez (vagyis a 76 barcasági személyhez) képest ők rendelkeznek az említettekén kívül a jelentősebb kapcsolati értékekkel. Mindannyian jelentős felmenőkkel rendelkeznek a brassói tisztviselői és egyházi elit körében. Kivételt csak Paul Teutsch (1665?–1719) képez, akinek esetében nem beszélhetünk hasonló származásról. Ő maga azonban – vélhetőleg éppen a kapcsolatai révén – be tudott kerülni az egyházi elitbe, és ennek a státuszának a fenntartásáról eredményesen tudott gondoskodni gyermekei számára is.³⁰ A másik kivétel Johann Abrahami (1668?–1705), akit nem találunk meg a patrícius családok gyermekei körében, mégis tekintélyes kapcsolati értékszámot tud felmutatni. Az ő esetében megemlíthető, hogy az apja százsárosi lelkész volt, és már brassói diák korában – Theodor Mederusszal közösen – verssel ünnepelte a tekintélyes brassói Herrmann, Honterus és Hirscher családok házassági összefonódását, valamint verssel búcsúztatta a patrícius családból származó Johann Chrestels (1653–1686) brassói titkárt is.³¹ Mindent összevetve az itt ápolt kapcsolatok összefüggést sejtetnek a későbbi karrierük alakulásával.

A kettes számmal jelölt csoportban hat brassói származású személy körül kialakult kapcsolati kör figyelhető meg. Ketten vannak olyanok, akiknek négy-négy kapcsolatát látjuk: Andreas Henning (1643–1710) és Johann Kraus (1640?–1655). Henning strassbourgi tanulmányai után Jénában disputált természetjogból 1666 novemberében,³² és fogadta a a besztercei Georg Sattler (?–1691), a berethalmi Lucas Herrmann (?–?), a nagyszebeni Jeremias Johannis (?–?) és a medgyesi Petrus Honnius (?–?) gratulációját. A másik hálózat középpontjában álló Johann Krausnak pedig az egyetemi tanulmányai után bekövetkező haláláról emlékeztek meg a jördensdorfi, thürkowi, altkaleni és levetzovi (Lübów) lelkészbarátai az észak-németországi Güstrow városában.³³

Külön csoportot alkot Paul Francisci (1645?–1711), aki Strassbourg és Altdorf egyetemén tanult orvosnak és három nyomtatvány alapján rekonstruálhatjuk az

²⁶ NAGY, 2019a. nr. 157.

²⁷ NAGY, 2019a. nr. 172.

²⁸ NAGY, 2019a. nr. 152.

²⁹ NAGY, 2019a. nr. 185.

³⁰ Vö. AHG IV. F. 57. 136–140.

³¹ Vö. NAGY, 2019a. nr. 145. és NAGY, 2019a. nr. 156. Életrajzi adatait lásd: SZABÓ-TONK, 1992. nr. 1436; WAGNER (HRSG.), 1998. nr. 130.

³² Vö. NAGY, 2019a. nr. 58. A jénai egyetemen ebben az időben nem tanult brassói diák. Vö. HERFURTH-SCHIEL, 1875. 316–319.

³³ NAGY, 2019. nr. 54.

egyetemhez kötődő baráti körét.³⁴ Újabb csoportot alkot Samuel Draudt (1706–1739) orvosdoktor is, aki Halléban disputált 1734-ben, amelyről két nyomtatványban is megemlékeztek.³⁵ Vele alkot egy hálózatot Stephan Closius (1717–1781), aki szintén Halléban disputált orvoscént hat évvel később, 1740-ben.³⁶ Köztük a kapcsolatot (a hálózatban a hidat) Friedrich Hoffmann (1660–1742) orvosprofesszor teremti meg, aki mindkettejüket tanította, és gratulációit fejezte ki nekik. A csoportban utolsóként említett hálózatát a nemesi családból származó Joseph Gottlieb Seuler von Seulen (1727–1746) baráti köre alkotja, aki a jénai egyetemen töltött joghallgatói éveiben hunyt el, és tiszteletére három halotti búcsúztató is készült.³⁷

A hármas számmal jelzett csoportban a kevesebb kapcsolatot regisztrált hálózatokat csoportosítottam. A kisebb hálózatok egyértelmű oka, hogy némely brassói akadémista olyan helyen is megfordult, illetve olyan helyen emlékeztek meg valamely velük történt eseményről, ahol honfitársainak többsége nem fordult meg. Megfigyelhető az is, hogy a vizsgált csoportra már sokkal jellemzőbb, hogy a brassóiak szerzőként jelennek meg, ezáltal pedig egyéni kapcsolataik kerülnek előtérbe. Ezt tanúsítja Bél Mátyásnak (1684–1749) az 1707-es hallei disputációján megjelenő Johann Filstich (1684–1743) brassói diák vagy a Jacob Schaller (1635?–?) strassbourgi diáknak versben gratuláló Paul Greissing (1633–1687) írása. Ugyanígy említhető meg a Johann Fuchs (1631–1686) és Georg Hermann (1598?–1653) brassói hallgatók által írt gratuláció Johann Fabiger (1630?–?) wittenbergi teológushallgató disputációjára.

A negyedik csoportban az egy-egy kapcsolattal regisztrált szerzőket és a kiemelt személyeket jelöltem. Ez a kör tovább szűkíti az egyéni kapcsolatokat jelző nyomtatványok körét, és itt már a két illetőt érintő személyesebb jellegű alkalmak kerülnek előtérbe. Jellemzően ilyen volt az elutazás (csupán néhány példa: Georg Dietrichnek Wittenbergből,³⁸ Georg Clompnak (1723–1782) vagy Johann Meilmeinek (1720?–?) Görlitzből³⁹ való hazautazására készült írás). Másik jellemző eseménye a fokozatszerzés (például Johann Honterus (1633–1691)⁴⁰ vagy Michael Girald (1720?–?) magiszteri fokozatszerzésének nyomtatványai⁴¹), de ide tartozik még a nemesi kinevezés is (például Michael Froniusnak (1675–1728) Lipszében kelt gratuláló írása honfitársa, Georg Czako (1661–1726)⁴² tiszteletére).

³⁴ SZABÓ-TONK, 1992. nr. 2234; TRAU SCH, 1868–1871. I. 336. Nyomtatványai: NAGY, 2019a. nr. 61, 97–98. Az erdélyi akadémisták német egyetemeken való orvosi tanulmányaikról bővebben lásd: OFNER, 2006. 287–343. Francisci egyedülálló szakkönyvgyűjteményéről lásd: VERÓK, 2012. 307–320. Művelődéstörténeti szerepéről pedig lásd: VERÓK, 2018. 445–456.

³⁵ Vö. NAGY, 2019a. nr. 386. Életrajzi adatait lásd: TRAU SCH, 1868–1871. I. 266; SZABÓ-SZÖGI, 1998. nr. 950; *Quellen V.*, 621. Egy bontásban lévő, leomló ház temette maga alá. Lásd: NAGY, 2019a. nr. 387.

³⁶ Fennmaradt az orvosdoktori disputációja (NAGY, 2019a. nr. 428.), az erre az alkalomra készült gratulációi (NAGY, 2019a. nr. 429.) és a fokozatszerzés tényét megörökítő nyomtatványa. (NAGY, 2019a. nr. 430.) Életrajzi adatait lásd: GUSBETH, 1884. 62–63; PETRIK, 1988–1892. I. 426; SZABÓ-SZÖGI, 1998. nr. 679; TRAU SCH, 1868–1871. I. 225.

³⁷ Vö. NAGY, 2019a. nr. 473, 476–477. Életrajzi adatait lásd: SZABÓ-SZÖGI, 1998. nr. 3663; TRAU SCH, 1868–1871. III. 299.

³⁸ NAGY, 2019a. nr. 242.

³⁹ NAGY, 2019a. nr. 445.

⁴⁰ NAGY, 2019a. nr. 32.

⁴¹ NAGY, 2019a. nr. 480.

⁴² NAGY, 2019a. nr. 250.

Összegzés

A jelen írásomban az alkalmi nyomtatványok alapján a brassói száz elit baráti és kollegiális kapcsolatainak rekonstruálása felé kívántam lépést tenni. Tettem ezt egyfelől azért, mert a forrástípus kevésbé ismert területe a kapcsolattörténeti vizsgálatoknak (is). Másfelől pedig a kutatások során kérdésként merült fel, hogy lehet-e esetleg olyan akadémiták, akik tekintélyesebbnek számítottak a többiekénél, s ha igen, ez kifejeződésre jutott-e az alkalmi nyomtatványok lapjain is?⁴³ A fentiekben vázolt vizsgálat eredményei alapján úgy tűnik, hogy egyértelműen igen. A szerzők és a kiemelt személyek számainak összevetésében rögtön szembevetülő különbség volt megfigyelhető: nem egyformán oszlik meg a diáktársak körében az egymásnak gratuláló írások száma, tehát az ünneplés és megemlékezés hagyománya néhány személy körében látszik összpontosulni. Szerzői oldalról ugyan jobban megoszlott a magasabb kapcsolati értékkel bíró személyek csoportja, de itt is megfigyelhető, hogy a legtöbb szerzőséget a legtöbb tiszteletet kapók körében találjuk meg. A legtekintélyesebb brassói családok fiataljai kerültek első helyre (Fronius, Albrich, Mederus, Greissing stb.). Mindezek pedig a családok presztízsértékét mutatták meg számunkra, ami alapján okkal feltételezhetjük, hogy kevésbé neves társaiknak érdeke volt közelebbi kapcsolatba kerülni velük későbbi karrierjük alakulása során. Mindennek a megismerésére a peregrináció idején írt alkalmi nyomtatványok, elsősorban a disputációk, fokozatszerzések, névnap-i köszöntések, elhalálózások, valamint az elutazás alkalmából készült megemlékezések kapcsolódó személyeit vizsgáltam meg. A vizsgálat során pedig jól alkalmazható volt a hálózatelemzés módszere, amely nemcsak vizualizációt, hanem a kapcsolatok leírását is megkönnyítette.

Jelen írás eredményei a további kutatás során az egyéni karrierek kiteljesedésével való összehasonlításban érvényesülhetnek elsősorban. Véleményem szerint jelentősége van annak, hogy a leendő brassói lelkészek vagy tanácsstagok az egyetemi éveik során kivel és milyen kapcsolatot ápoltak. A regisztrált kapcsolatok hálózattal lehettek ugyanis a későbbi hivatali pozícióik betöltésekor; ezeknek a megfigyelése pedig a későbbiekben újabb összefüggésekre is rávilágíthat.

A tanulmány egyúttal amellet is érvelni kíván, hogy a jövőben érdemes lenne a teljes hungarika vonatkozású régi könyves állomány alapján feltárni a magyarországi értelmiség peregrinációja időszakában létrejött kapcsolati kört. Ez az alap kutatás a későbbiekben a karrierutakkal összevetve újabb, korábban nem látott megfigyelésekre is lehetőséget nyújthat. A peregrináció időszaka összeilleszthető az *album amicorum*okban szereplő kapcsolatokkal is, amelyek tovább árnyalnák az értelmiségi kapcsolatokról kialakult képünket. Ehhez adódnak hozzá a magánkönyvtári gyűjteményekre vonatkozó kutatások eredményei is, amelyekben lényegét tekintve egy terület teljes kulturális és tudományos kapcsolatrendszere van jelen.⁴⁴ A dokumentumok további külföldi és hazai levéltárakban végzett feltárásának eredményeivel a források köre is kiterjeszhetővé válik; feldolgozásukat

⁴³ Azaz nagyobb számban gratuláltak nekik, vagy egy alkalom kapcsán több esetben is megemlékeztek róluk, mint a társaikról.

⁴⁴ Vö. MONOK, 2010. 154–155.

a rendelkezésre álló informatikai lehetőségek tovább segítenék.⁴⁵ Így e kútfőtípus jövőbeni használatától a történeti hálózat kutatás számára még további, korábban nem ismert összefüggéseinek feltárását is remélhetjük a jövőben.

Felhasznált irodalom és rövidítések

Levéltári források

- AHG** **Archiv der Honterusgemeinde Kronstadt**
IV. F. 57. Jekelius, Erich: *Genealogie Kronstädter Familien*. Kronstadt, [Gépirat], 1966, VIII.

Szakirodalom

BALÁZS–BITSKEY–ÖTVÖS ET AL.

- 2009 BALÁZS Mihály – BITSKEY István – ÖTVÖS Péter – VISKOLCZ Noémi: „Peregrináció”
In: *Magyar művelődéstörténeti lexikon I. Középkor és kora újkor*. Szerk.: KÖSZEGHY Péter. Budapest, Balassi Kiadó, 2009. 123–131.

BARABÁSI

- 2016 BARABÁSI Albert-László: *A hálózatok tudománya*. Budapest, Libri Kiadó, 2016.

BOVELAND

- 2015 Boveland, Christoph: *Wer kennt wen? Versuch der Rekonstruktion von Bekanntschaftsnetzwerken aus Daten des VD 17. Wolfenbüttler Notizen zur Buchgeschichte*, 40. (2015) 1–2. sz. 97–118.

KECSKEMÉTI

- 2014 KECSKEMÉTI Gábor: *Értelmiségi pályák a kora újkor Magyarországon: a tipikus és az egyéni*. In: *Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoportosulások*. Szerk.: BIRÓ Annamária – BOKA László. Nagyvárad–Budapest, Partium Kiadó – Reciti, 2014. 13–30.

KÜRTÖSI

- 2011 KÜRTÖSI Zsófia: *A társadalmi kapcsolatháló-elemzés módszertani alapjai*. In: *Társadalmi kapcsolathálózatok elemzése*. Szerk.: TAKÁCS Károly. Budapest, BCE Szociológia és Társadalompolitika Intézet, 2011. 19–31.

HELTAI

- 2008 HELTAI János: *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1601–1655)*. Budapest, Universitas, 2008. (*Res Libraria*, 2.)

⁴⁵ Az alkalmi nyomtatványok segítségével végzett történeti hálózat kutatás informatikai alapokon történő módszertanáról lásd: NAGY, 2019b.

HERFURTH-SCHIEL

1875 HERFURTH, Franz – SCHIEL, Georg: Verzeichniß der auf der Universität zu Jena immatriculirten Ungarn und Siebenbürger. In: *Archiv des Vereines für Siebenbürgische Landeskunde. Neue Folge. Zwölfter Band. 2. Heft.* Hg.: Vereins-Aufschuß. Hermannstadt, Gedruckt in der Buchdruckerei der v. Closius'schen Erbin, 1875. 312–353.

GUSBETH

1884 GUSBETH, Eduard: *Zur Geschichte der Sanitäts-Verhältnisse in Kronstadt.* Kronstadt, Verlag des Verfassers, 1884.

MARKÓ

2018 MARKÓ Anita: Hálózatok a 16–17. századi *album amicorum*okban: az 1500 és 1700 közötti hungarika jellegű emlékkönyvbejegyzések hálózatelemzése az Inscriptiones Alborum Amicorum adatbázis alapján. *Digitális Bölcsészlet*, 1. (2018) 1. sz. 55–82.

MONOK

2010 MONOK István: A magánkönyvtárak és az olvasás a korai újkorban. Vázlat az elmúlt ötven év európai kutatástörténetéről. *Magyar Könyvszemle*, 126. (2010) 2. sz. 141–157.

MONOK-ÖTVÖS-VERÓK

2001 MONOK István – ÖTVÖS Péter – VERÓK Attila: *Erdélyi szász intézményi és magán-gyűjtemények, 1578–1750. Könyvjegyzékek bibliográfiája.* Szeged, Scriptum Rt., 2001. (*Könyvtártörténeti füzetek*, X.)

2004 MONOK István – ÖTVÖS Péter – VERÓK Attila: *Erdélyi könyvesházak IV/1–2 = Bibliotheken in Siebenbürgen IV/1–2. Lesestoffe der Siebenbürger Sachsen, 1575–1750. Bistritz, Hermannstadt, Kronstadt, Schäßburg, Kleinere Orte.* Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2004. (*Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, 16/4.1–2)

MÜNCH

2006 MÜNCH, Roger: „Druckmedien” In: *Enzyklopädie der Neuzeit*, 4. Bd. Hrsg.: JAEGER, Friedrich. Stuttgart-Weimar, Verlag J. B. Metzler, 2006. 1151–1160.

NAGY

2019a NAGY Andor: *Érvényesülési stratégiák a brassói szász tisztviselők körében. Kapcsolatháló-elemzés és családrekonstrukció az alkalmi nyomtatóanyagok segítségével.* PhD disszertáció, Eszterházy Károly Egyetem, 2019.

2019b NAGY Andor: *A digitalizált alkalmi írások kutatásának lehetőségei informatikai eszközökkel.* In: *Hagyományos források, új megközelítések. A digitalizáció kínálta lehetőségek a történeti kutatásokban.* Szerk.: BALLABÁS Dániel. Eger, Líceum Kiadó, 2019. 69–101. (*Konferenciák és műhelybeszélgetések*, 16.)

OFFNER

- 2006 OFFNER, Robert: Deutsche Universitäten als Ausbildungsstätten siebenbürgischer Mediziner von den Anfängen bis zum Jahr 1850. In: *Peregrinatio Hungarica. Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert.* Hrsg.: FATA Márta – KURUCZ Gyula – SCHINDLING, Anton. Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2006. 287–343.

PÉTER

- 1988 PÉTER Katalin: A fejedelemség virágkora (1606–1660). In: *Erdély története 1606-tól 1830-ig.* Szerk.: KÖPECZI Béla. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988. 617–783.

QUELLEN V.

- 1909 *Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó. V. Bd.* Herausgegeben auf Kosten der Stadt Brassó. Kronstadt, In Kommission bei Heinrich Zeidner, 1909.

PETRIK

- 1888–1892 PETRIK Géza: *Magyarország bibliográfiája 1712–1860. Könyvészeti kimutatása a Magyarországon s hazánkra vonatkozólag külföldön megjelent nyomtatványoknak, I–IV. köt.* Budapest, Dobrowsky Ágost – Pallas Részvénytársaság Nyomdája, 1888–1892.

REINHARD

- 1979 REINHARD, Wolfgang: Freunde und Kreaturen. „Verflechtung“ als Konzept zur Erforschung historischer Führungsgruppen. Römische Oligarchie um 1600. München, Verlag Ernst Vögel, 1979. (*Schriften der Philosophischen Fakultäten der Universität Augsburg*, 14.)

STOCKHORST

- 2006 STOCKHORST, Stefanie: „Gelegenheitsdichtung“ In: *Enzyklopädie der Neuzeit, Bd. 4.* Hrsg.: JAEGER, Friedrich. Stuttgart – Weimar, Verlag J. B. Metzler, 2006. 354–362.

SZABÓ–HELLEBRANDT

- 1896–1898 SZABÓ Károly – HELLEBRANDT Árpád: *Régi Magyar Könyvtár III. Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványok könyvészeti kézikönyve.* Budapest, MTA, 1896–1898.

SZABÓ–SZÖGI

- 1998 SZABÓ Miklós – SZÖGI László: *Erdélyi peregrinusok. Erdélyi diákok európai egyetemeken, 1701–1849.* Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 1998.

SZABÓ–TONK

- 1992 SZABÓ Miklós – TONK Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban, 1521–1700.* Szeged, JATE, 1992. (*Fontes Rerum Scholasticarum*, 4.)

TONK

1979 TONK Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1979.

TRAUSCH

1868–1871 TRAUSCH, Joseph: *Schriftsteller-lexikon oder biographisch-literarische Denk-blätter der Siebenbürger Deutschen, I–III. Bd.* Kronstadt, Verlag von Johann Gött et Sohn Heinrich, 1868–1871.

VERÓK

2012 VERÓK Attila: A gyógyítás szolgálatában a Barcaságtól Frankóniáig. Paul Francisci orvosi könyvtárának jegyzéke a 18. század elejéről. *Kaleidoscope. Művelődés-, tudomány- és orvostörténeti folyóirat*. 3. (2012) 5. sz. 307–320.

2018 VERÓK Attila: Barcasági szász peregrinusok európai egyetemeken. Oktatás, könyvkultúra, tudomány. In: *A reformáció öröksége*. Szerk.: KOLUMBÁN Vilmos József. Kolozsvár, Kolozsvári Protestáns Teológia Kiadója, 2018. 445–456. (*Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek*, 24).

WAGNER

1998 WAGNER, Ernst (Hrsg.): *Die Pfarrer und Lehrer der Evangelischen Kirche A.B. in Siebenbürgen. I. Band: Von der Reformation bis zum Jahre 1700*. Köln-Weimar-Wien, Böhlau Verlag, 1998. (*Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens*, 22/1.)

WIRTH-POELCHAU

1990 WIRTH-POELCHAU, Lore: Die Leichengedichte auf den Kronstädter Stadtpfarrer Marcus Fronius (1713) (1. Theil). Ein Beitrag zur Person des Verstorbenen, zu den Gedichten und den Dichtern. *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde*, (1990) Heft 1. 39–61.

Vida Bence

Hálózatosság és töredezettség

Problémafelvetések Bethlen Miklós kancellár kapcsolati hálójának rekonstrukciója kapcsán

Bethlen Miklós kancellár (1642–1716) kapcsolati hálójának feltárása egyedülálló lehetőség a kora újkori diplomáciatörténet, gazdaságtörténet és művelődéstörténet szempontjából egyaránt. Az európai peregrinációja során kiépített levelezési rendszerének partnerei lehetővé tették Bethlen számára, hogy betekintést nyerhessen az európai nemzetközi viszonyokba, valamint azt is, hogy saját politikai üzeneteit közvetítse címzettjei felé. Tanulmányomban azt szeretném bemutatni, milyen módszertani lehetőségek rejlenek abban, hogy Bethlen levelezésének elemzésére a hálózatelmélet eredményeit hasznosítsuk. Munkám távlati célja egy modellszerű hálózatrekonstrukció megvalósítása, bemutatva annak a kapcsolattrendszernek a működését, amelyet Bethlen 1660 után, Bécsben kezdődő, majd egészen Londonig terjedő négyéves tanulmányútja és diplomáciai kiküldetése során alapozott meg. Saját elmondása szerint az általa látogatott nagyvárosokban levelezési kapcsolatokat hozott létre, amelyeket aztán ápolt, rendszeresen megújított és bővített,¹ ilyen módon megőrizve széles tájékozódási horizontját 1716-ban bekövetkezett haláláig. A kutatás jelenlegi állása szerint 149 nevesíthető levelezőpartner szerepel a kapcsolatok között, a levelek száma több százra rúg.² Korábbi kutatásaim során kimutattam, hogy a kancellári pozícióig emelkedő erdélyi államférfi kapcsolati hálóját tudatosan építette, alkalmazkodva az aktuális kommunikációs trendekhez, érzékenyen a hírközlés technológiájának változásaira, valamint az európai diplomáciai viszonyok Erdélyi Fejedelemséget is érintő átalakulására.³ Személyes

¹ BETHLEN, 1987. 1163.

² A Jankovics-féle szövegkiadásban 697 datálható, 3 datálatlan levél található. A forráskiadás megjelenése óta mind a kolozsvári levéltárban, mind az Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában kerültek elő újabb levelek, illetve a bécsi levéltár Harrach anyagában is szerepel néhány példány. Az előkerülő levelek nagyságrendje nem közelíti meg a korábbi forráskiadást, egy kiegészítő kötet megjelentetését viszont szükségessé teheti a közeljövőben. Vö: *Levelek*, 1987.

³ A tanulmány megjelenés alatt áll, a *Hírnév és emlékezet – Bethlen Miklós* című, a 2016-ban megrendezett Bethlen-konferencia tanulmánykötetében. A konferencia beszámolója itt olvasható. <http://ujkor.hu/content/also-olvasoi-fogvatartoi-lesznek-bethlen-miklos-konferencia> (Utolsó letöltés: 2020. augusztus 14.)

levelezésében ott találhatóak azok a röpiratok, pamfletok, novellák, később pedig az Európa-szerte egyre fontosabb szerepet kapó újságok, diplomáciai jelentések, amelyek jelentős hatással voltak az ő személyes diplomáciai tevékenységére is.⁴ Elmondható, hogy Bethlen Európa keleti pereméről többször sikeresen pozicionálta Erdélyre és a protestantizmusra vonatkozó programjának üzeneteit, mind a bécsi udvarban, mind a szélesebb európai nyilvánosság előtt, sikeresen befolyásolva a fejedelemség diplomáciai helyzetét.⁵

A továbbiakban azt kívánom alátámasztani, hogy mindezen problémafelvetések kapcsán releváns hálózateleméleti elemzést végezni a bethleni életművön. Először röviden áttekintem a társadalmi hálózatelemélet tudományterületének kialakulását, leírva annak historiográfiai vázlatát. A hangsúlyt igyekszem azokra a kulcserekményekre helyezni, amelyek nemcsak a hálózatelemélet szempontjából jelentősek, hanem a történelemtudomány, szűkebben véve kutatási témám számára is. Céлом tisztázni azokat az alapfogalmakat, amelyek egy kora újkori levelezési hálózat modellezése kapcsán előfordulnak. Elsőként a gráfelmélet alapjait mutatom be, azt a transzformációs folyamatot, amely során a levelezőpartnerek és a köztük kialakuló levelezési kapcsolat felhasználásával csúcsokat és éleket veszünk fel, és az általuk kirajzolt hálózatról tulajdonságokat olvasunk le. A hálózat makroszintjén annak alakja és kohéziója, a kapcsolatok szintjén a diádikus viszonyok, a csúcsok szintjén pedig a centralitás, homogenitás és teljesítmény adják a hálózatelemzés eszköztárát. Bethlen tudatosan igyekezett fenntartani és bővíteni kapcsolatait, az általa alkalmazott stratégia kapcsán felvethető a strukturális rések elméletének alkalmazhatósága, a hálózaton belül hiányzó kapcsolatok áthidalására tett kísérleteinek vizsgálata. Mindemellett arra a kérdésre keresem a választ, megfigyelhető-e pusztán a levelek terjedése alapján, hogy milyen csoportok közt folyt a bethleni információáramlás, kik voltak ezen csoportok tagjai, és kik a „kapuőrök”, akik az információ terjedését szabályozták? Ide kapcsolódik az a kérdés is, hogy milyen szerepet szánt saját magának Bethlen Miklós az információ terjesztése kapcsán, és mennyiben sikerült hűnek maradnia ehhez a szerephez? Végül két kérdéskört mutatok be röviden, a kapcsolatrendszer temporalitásának kérdését, amely elvezet a strukturalizmust meghaladó dinamikus hálózatértelmezéshez, valamint a relationalizmus-formalizmus vitáját, amely az egyén kezdeményező-készségét állítja szembe a strukturális meghatározottsággal.

⁴ *Levelek*, I. 1987. 51. sz. 626.

⁵ A közvélemény fogalmának kora újkori meghatározására terjedelmi okokból nem térek ki. Jürgen Habermas kutatásai nyomán annyit jegyzek meg, hogy a *publicité*, *publicity*, *opinion publique* és *general opinion* mai értelemben vett jelentése csupán a 18. század végén alakult ki; a diskurzusba bekapcsolódó csoportok egyre sokasodtak, a szűk udvari, polgári elitől eljutva egészen a „népig”. Habermas számára a reprezentatív nyilvánosság kialakulása és a polgári reprezentáció zártága jelenti azt a pontot, ami a privát szférára való igény kimutathatóságát jelzi, ezáltal válik el egymástól a nyilvános és a privát vélemény tere. (HABERMAS, 1993. 51–66.) A szerző úgy véli, a társadalmi igazságosság összefüggésben van a társadalmi cserefolyamatok egyenértékűvé válásával. Ennek az eszmének a megkérdőjelezése vált az elméletét érő kritikák lényegi elemévé. Habermas kritikájáról lásd: FELKAI, 1993. 374–376; 384–387. A magánvélemény szerepének felértékelődését jelzi a naplók, feljegyzések, visszaemlékezések, vallomások és személyes esszék mennyiségének gyarapodása. Bethlen politikai teljesítményének értékelésekor tehát releváns a politikai közvélemény eléréséről, megszólításáról beszélünk. (G. ETÉNYI, 2003. 18.)

A Social Network Analysis historiográfiája

A történeti hálózatelmélet a digitális bölcsészet⁶ diszciplínájához sorolható. Ez azt feltételezi, hogy elemző és vizualizációs szoftvereket, matematikai modelleket használ történeti forrásbázisokon. Alkalmazása éppen ezért nem könnyű, hiszen történeti távlatban sokszor nehézséget jelent a megfelelő mennyiségű és minőségű adat feltárása, a sokszor hiányos és nem kielégítő részletességű, máskor túlságosan sok típusban előforduló források formalizálása, valamint a formalizálást követő elemzése. Amennyiben a kutató nem ismeri pontosan az általa alkalmazott analitikus modellt, könnyen abba a hibába eshet, hogy nem megfelelően alkalmazza azt, esetleg elavult, vagy feleslegesen bonyolult verziót használ. Szintén gondot okoz a kutatási kérdés helyes megfogalmazása, hogy az adatsor elemzése ne vezessen triviális, vagy hibás válaszokhoz.⁷ Attól, hogy egy adatbázis hálózatszerűen vizualizálható, még nem biztos, hogy az összeköttetések szükségszerűen bírnak is magyarázó szereppel. Fontos, hogy ezeket a kapcsolatokat ne interpretáljuk túl, illetve ugyanilyen fontos az is, hogy ne azonosítsunk kapcsolatokat anélkül, hogy azok ténylegesen előfordulnának a vizsgált források tükrözte szituációkban. El kell választani a cselekvők által kollektíven megvalósított stratégiákat azoktól a tulajdonított mintázatoktól, amiket csak a kutató hipotézise nyomán lehet azonosítani, de más érv nem szól mellettük.⁸

Számos kikötést kell tehát tennünk, hogy a történeti hálózatelmélet alkalmazása során jelentkező hibalehetőségeket kiszűrjük. Igaz ugyanakkor az is, hogy ezek a hibalehetőségek nemcsak a történelemtudomány, még csak nem is a bölcsészettudományok általános kompatibilitási problémáiból adódnak, hanem ugyanilyen kihívásokkal néznek szembe a társadalomtudományok, a pszichológia vagy a szociológia, de a matematika, orvostudomány, biológia, fizika természettudományos területeinek művelői is. A nehézségek forrása sokkal inkább a formalizálás logikájában és a hálózatelmélet kezdetektől fogva interdiszciplináris mivoltában keresendő – egy fizikusok által alkalmazott modell könnyedén hibás következtetéseket eredményez, ha egy modern társadalomra vonatkoztatjuk, és ha ott működik is, nehéz megfeleltetni egy archaikus társadalmi szerveződés elemeinek. A *network* mint modell, bár – amint azt látni fogjuk – könnyen képezhető, sajátosan merev és formalista struktúra, és nagy szerepet játszik az, hogy mennyire vagyunk képesek pontosan és relevánsan elválasztani a valóság többi elemétől vizsgálatunk tárgyát.⁹ A hosszútávú megoldást az jelentheti, ha a hálózatelemzés kurrens módszertani készletét megismerve a történészek megalkotják saját eszközeiket kutatási kérdéseik megválaszolására. Ehhez azonban először azt kell bizonyítani, hogy érdemes

⁶ PALKÓ, 2015. 187. A közelmúltban létrehozott Digitális Bölcsészet folyóirat jelzi a tudományterület növekedését, intézményesülését. (<http://ojs.elte.hu/index.php/digitalisbolcseszet/index> – Utolsó letöltés: 2019. november 06.)

⁷ <https://www.linkedin.com/pulse/7-deadly-sins-social-network-analysis-grzegorz-rajca/> (Utolsó letöltés: 2019. november 1.)

⁸ LEMERCIER, 2008. 281–290.

⁹ Lemercier példaként közlekedési utakat, nyelvészeti megfigyeléseket, kor és *gender*, vagy éppen társadalmi tőke és bizalom összefüggéseit említi mint potenciálisan hálózatosítható koncepciókat. (LEMERCIER, 2008. 290.)

megismerni ezt a módszertant, hiszen új értelmezési lehetőségekhez vezet, és valóban alkalmas történeti problémák újszerű feltárására. Bizonyításom első lépéseként szeretnék vázlatos, de a súlypontokat kiemelő áttekintést nyújtani a társadalmi hálózatok elemzésének fejlődéséről, a tudományterület kialakulásáról, önálló diszciplínává válásáról és intézményesüléséről. E sajátos fejlődési út ismeretében tudjuk majd pontosan megérteni, hol lehetnek azok a kapcsolódási pontok, amelyek keresztül a történelemtudomány felől közelítve beléphetünk erre a területre.

A hálózatelmélet tudományterülete valóban fiatalnak mondható, bár pontos kezdetei vitatottak. Gyökerei több tudományterületen oszlanak el, és eltérő fejlődési utakat mutatnak, ezért a továbbiakban főként a *Social Network Analysis* diszciplínájával szeretnék bővebben foglalkozni.¹⁰ Linton C. Freemannek köszönhetően rendelkezünk egy részletes – bár helyenként szubjektív hangvételt sem nélkülöző – áttekintéssel, amelyben a diszciplína eredetét a 18–19. századig vezeti vissza. Linton kiindulópontjául Auguste Comte (1798–1857) kutatásai szolgálnak, amely a strukturalista szociológia kiindulópontját is jelenti.¹¹ Comte alkotta meg a társadalmi statika és dinamika koncepcióját, amely a társadalom makrostrukturális elemzését tette lehetővé, ennek a nyomán beszélhetünk csoportokról, illetve csoportközi interakciókról.¹² A korai strukturalizmus másik fontos képviselője Georg Simmel (1858–1918), aki az egyéni interakciókat jelölte ki a társadalmi csoportokat létrehozó alapegységnek.¹³ Simmel maga is használja a társadalmi hálózatot mint metaforát, amely leírja az egyének egymásra gyakorolt hatásaiból felépülő struktúrát. Elméletei kidolgozásához sokat merít a kanti filozófiából, úgy véli, a társadalomra vonatkozó megállapításokat kizárólag a vizsgált elemekben foglalt tulajdonságok, körülmények alapján tehetünk. Olyan szociális jelenségeket határoz meg, amelyek a társadalmi tranzakciók helyett a társadalmi tranzakciók vázát, formáját adják, a kontextus leírása helyett a „dolgot őt magát” igyekszik megragadni.¹⁴

¹⁰ A továbbiakban az SNA rövidítést is használom, amely a szakirodalomban általánosan elterjedt megnevezés. A hálózatelméletnek a természettudományokban alkalmazott módszere számos eltérést mutat a társadalomtudományos területen alkalmazott módszerrel. A fizikusok által alkotott hálózatos modellek konkrétan vonatkoznak a valóságban található rendszerekre, a társadalomtudományok körében kisebb a törekvés az általános megfeleltethetőségre, sokkal inkább számítanak arra, hogy a megfigyelt hálózatok nagy varianciában fordulnak elő, specifikumaik érdekesek. Kevésbé jelentőségteljes a hálózat alakja, inkább lényegesek a hálózat alakjából adódó következmények. Szintén lényeges eltérés, hogy a SNA fókuszja sokkal inkább egyéni, mikroszintű, mint az egész hálózatra vonatkozó, továbbá felértékelődnek a különféle típusú összeköttetések a fókuszba helyezett csúcsok között. Az előrejelzések, becslések nagyobb szerepet játszanak a tényleges megfigyelésnél a SNA esetében, a kutatók igyekeznek leírni a hálózat tagjainak percepcióját, megjósolni viselkedésüket adott helyzetekben. A társadalomtudósok tehát kisebb mértékben, a kontextusnak nagyobb jelentőséget tulajdonítva vizsgálódnak, a természetűdősök nagyobb mértékben tesznek általánosabb megállapításokat. (BORGATTI–MEHRA–BRASS–LABIANCA, 2009. 895.)

¹¹ FREEMAN, 2004. 13.

¹² Freeman felsorolja még Ferdinand Tönnies (1855–1936), Emile Durkheim (1855–1917), Sir Herbert Spencer (1820–1903) és Gustav LeBon (1841–1931) nevét, akik szintén a tradicionális társadalmak leírásával foglalkoztak, és igyekeztek megragadni azokat az alapvető megkülönböztető struktúrákat, amelyek a társadalmi csoportok, folyamatok kategorizálásához vezetnek. (FREEMAN, 2004. 14.)

¹³ FREEMAN, 2004. 15.

¹⁴ Egy házasság lehet ilyen vizsgált forma, viszont a házasság „tartalma”, a házasulók egymás iránt táplált érzései és hasonló minőségek nem képezhetik a simmeli elemzés tárgyát. (ERICKSON, 2013. 224–226.)

Linton a strukturalizmust jelöli meg tehát a SNA elméleti alapvetéseként, és hasonlóképpen jelentőségteljes vívmányként írja le az empirikus adatgyűjtés módszerének kidolgozását is, hiszen ez tette lehetővé a gyakorlati vizsgáladások megkezdését. Ez az innováció ifjabb Pierre Huber (1777–1844) nevéhez köthető, aki biológusként tevékenykedett, méheket és hangyákat figyelt meg, és tapasztalatait az állati interakciók nyomán kirajzolódó szociális mintázatok kifejtésében, valamint a szervezeti struktúrában megfigyelhető dominanciaviszonyok leírásában összegezte. Ez a két megközelítés, a szociális mintázatok megragadása, illetve a hierarchia modellezése a mai napig lényeges eleme a szociális hálózatok leírásának is. Az emberalkotta csoportokon végzett adatgyűjtés első ideköthető példája Lewis Henry Morgan (1818–1881) nevéhez fűződik, aki kulturális antropológusként észak-amerikai indián törzsek származási, rokoni viszonyait térképezte fel az interjúkészítés és az adatgyűjtés eszközeivel.¹⁵

A strukturalista megközelítés és az adatgyűjtés kiegészül az adatvizualizációval is, hiszen a hálózatelemzésnek fontos lépése az összegyűjtött adatok hálózatos ábrázolása. A már említett Henry Morgan leszármazási viszonyok rekonstrukciójára irányuló kutatása is támaszkodott a vizualitásra, de szintén rokoni viszonyok ábrázolására használt egymáshoz kapcsolt pontokból álló sematikus rajzokat Alexander Macfarlane (1851–1913) is, kortárs brit társadalmi mintát felhasználva.¹⁶ Az adatvizualizáció nem csupán dekoratív jellegű, az ábrázolás szerves része a modellalkotásnak. Így válik áttekinthetővé az az adattömeg, amely legtöbbször túlságosan nagy méretű, emellett fontos következtetések vonhatók le a hálózatban összekapcsolt entitások egymáshoz viszonyított pozíciójáról, a köztük kialakuló kapcsolatok minőségéről. Ahhoz, hogy ez a feltétel teljesüljön, olyan módon kell vizualizálnunk az összegyűjtött adatokat, hogy a végeredmény mérhetővé váljon, a SNA negyedik jellemző összetevője tehát a matematikai modellalkotás.¹⁷ A hálózatosan ábrázolt kapcsolatokat gráfként írjuk le, az adatbázist pedig mátrixtáblázat formájában tároljuk; a gráfelmélet és a mátrixalgebra fejlődése szintén alapvető jelentőségű a társadalmi hálózatok elemzése szempontjából.

A SNA további fejlődési útját bemutatva említést érdemel a meglehetősen elmentmondásos életű Jacob Levy Moreno (1889–1974) is,¹⁸ aki a szociometria atyjaként különféle intézmények, csoportok belső kapcsolatait ábrázolta. 1932-es munkájában a Hudson School of Girls-ből megszököő növendékek egymáshoz fűződő kapcsolatait rajzolta fel, igyekezve feltárni a szökések okait, illetve megjósolni azok

¹⁵ FREEMAN, 2004. 18. A biológia és a kulturális antropológia területei mellett a közgazdaságtan területén is megkezdődtek a strukturális vizsgálatok, a gazdasági folyamatok leírására gazdasági intézmények közötti kapcsolatok hálózatos elemzését használta például John Atkinson Hobson (1858–1940). Említésre méltó a pszichológusok hozzájárulása is a szisztematikus adatgyűjtés módszerének kidolgozásához, Beth Wellman (1895–1952), Helen Bott (1886–1938), Elizabeth Hagman (?–?) gyermekek viselkedését vizsgálták, és azt igyekeztek rögzíteni, kivel játszanak együtt szívesen, így rajzolva fel csoportokat, összekötéseket. Hagman a megfigyeléseit kiegészítette interjúkészítéssel is, így vetve össze saját megfigyeléseit a gyermekek visszaemlékezésével. Ez a módszer a mai napig lényeges eleme a hasonló kutatásoknak.

¹⁶ FREEMAN, 2004. 23.

¹⁷ FREEMAN, 2004. 25.

¹⁸ Istenkomplexusáról, szektariánus vonásokat hordozó tanítványi köreiről, impulzív stílusáról lásd: FREEMAN, 2004. 31–34; 40–42.

esetleges folytatódását.¹⁹ A szociometriához hozzájárult Paul Lazarsfeld (1901–1976) is, aki segítette a sok szempontból intuitív morenoi módszer operacionálizálódását, kidolgozva a társas csoporton belüli választások leírására alkalmas képletet.²⁰ Az 1940-es és 1950-es évek hozták el a matematika azon területeinek – a hálózatos modellalkotáshoz már említett módon szükséges gráfelmélet, valamint a hálózatok adatainak tárolására alkalmas mátrixalgebra – fejlődését, amelyek elvezettek az első modern társadalmi csoportkísérletekhez.²¹ A kommunikációs hálózatokon belüli információterjedés vizsgálata volt az egyik katalizátora ennek a folyamatnak. Ezt az időszakot Freeman ugyanakkor a SNA „sötét koraként” írja le, amikor a kezdeti lendület alábbhagyott, feloszlottak azok a – többek között éppen Moreno nevéhez köthető – műhelyek, amelyek a századfordulón a paradigma kidolgozásán munkálkodtak, és az újabb kezdeményezések nem vezettek egyenes úton a további fejlődéshez.²² Erre az időszakra esett ugyanakkor a kulturális antropológia strukturalista irányzatának térnyerése is, amely szintén hatással volt a fejlődésben lévő tudományterületre. Claude Lévi-Strauss (1908–2009) leírása a rokonsági viszonyok mintázatairól, Siegfried Frederick Nadel (1903–1956) és a társadalmi szervezethez kapcsolatos vizsgálata, valamint Elizabeth Bott (1924–2016) házasságon belüli munkamegosztással kapcsolatos kutatásai többek között elvezettek a hálózatokban megfigyelt kapcsolatok sűrűsödésének-ritkulásának a leírásához, illetve hatással voltak az 1960-as években bekövetkező harvardi fordulatra.²³

Az 1960-as évek második felében kezdett látványos mértékben gyarapodni a SNA tárgyú publikációk száma, köszönhetően a többek között Harrison White (1930–), George C. Homans (1910–1989), Robert F. Bales (1916–2004) és Charles Tilly (1929–2008) nevéhez köthető, „Harvard Revolution” névvel is illetett időszaknak.²⁴ Ebben az évtizedben Lévi-Strauss révén a Sorbonne és Robert Mokken (1928–) politológusnak köszönhetően az Amszterdami Egyetem is bekapcsolódott a projektekbe, így Európában is megkezdődtek a hálózatos módszertant hasznosító kutatások. Jelentős mértékben támaszkodtak az informatikai fejlődés eredményeire is, ez vezetett például a CONCOR algoritmus kifejlesztéséhez, amely a kapcsolati hálóban megragadható sűrűsödések és ritkulások alapján „blokkokba” csoportosította a háló által összekapcsolt entitásokat, és alapot jelentett a későbbiekben kifejlesztett adatelemző szoftverek létrehozásához is.²⁵ Az 1960-as években

¹⁹ BORGATTI–MEHRA–BRASS–LABIANCA, 2009. 891–892.

²⁰ FREEMAN, 2004. 38–39.

²¹ BORGATTI–MEHRA–BRASS–LABIANCA, 2009. 892.

²² A szociálpszichológia területéről említést érdemel Kurt Lewin (1890–1974), aki társadalmi kommunikációval foglalkozott, illetve a nyomdokain korai kommunikációs sémákat kidolgozó Alex Bavelas (1890–1993). A kognitív disszonancia redukció elméletét kidolgozó Leon Festinger (1919–1989) is kapcsolódott ezekhez a kutatásokhoz. A kutatások súlypontja az Iowa-MIT-Michigan tengelyre tevődött át. (FREEMAN, 2004. 65–120.)

²³ BORGATTI–MEHRA–BRASS–LABIANCA, 2009. 893.

²⁴ Már ezt megelőzően, az 1920-as, 1930-as években jelentkezett egy harvardi generáció, akik foglalkoztak társadalmi hálózatok feltérképezésével. Ennek az időszaknak a kutatási témák terén erősen urbánus jelleget kölcsönzött a városok lakosságának társadalmi státusz szerinti megoszlására, valamint az ipari produktivitás hatékonyabbá tételére vonatkozó kutatások sora. A társadalmi szegregáció kérdése is előkerült a Deep South névre keresztelt adatgyűjtés elemzésénél. (FREEMAN, 2004. 43–64.)

²⁵ BREIGER–BOORMAN–ARABIE, 1975.

létrejöttek azok a tudományos kommunikációt segítő hálózatok is, amelyek lehetővé tették a hatékonyabb intézményközi tudásmegosztást és egyben az internet korai formájának is tekinthetők.²⁶ Mindezt egybevetve arra a következtetésre juthatunk, hogy a század elején mintegy metaforikusan felvetett kutatási kérdések, amelyek a társadalmi hálózatosság megértésére irányultak, akkor váltak érdemben megválaszolhatóvá, amikor a matematika és a kulturális antropológia „szállította” a szükséges módszertani eszközöket. Ehhez szükséges volt e tudományterületek megújítása, amely részben új kutatási módszerek, részben megfelelő technológiai eszközök kifejlesztését tette indokolttá.

Az 1970-es években már a szociológia volt megtermékenyítő hatással a SNA-re, White tanítványaival emberi kapcsolatokról álló mintákon vizsgálta a hálózaton belüli pozíciók relatív jelentőségét, valamint ezzel összefüggésben a hálózat reakcióit különféle kihívásokra, külső hatásokra. Mark S. Granovetter (1943–) a gyenge interperszonális kötések elméletét dolgozta ki, amely a társadalmi tőke mozgósításának jelenségét igyekezett a hálózaton belüli pozíciókhoz kapcsolva bemutatni, felhívva a figyelmet a perifériális kapcsolatok jelentőségére a személyes kapcsolati hálóknban.²⁷ Ebben az időszakban írták le először a társadalmi hálózatok alapvető fontosságú jellemzőjét, a kisvilág-jelenséget, amely azt bizonyítja, hogy egy jelentős méretű hálózaton belül meglepően rövid útvonalon el lehet jutni az egyik pontból a másikba, mert jellemzően minden hálózat rendelkezik olyan elosztóközpontokkal, amelyek sok kapcsolattal rendelkeznek, így rajtuk keresztül a távoli csoportok között is rövidül a közlekedés.²⁸ Ezek az elméletek döntő fontosságú felfedezésekhez vezettek: mind a granovetteri „gyenge kötések” vizsgálata, mind a kisvilág-hatás részévé vált a hálózatelmélet eszköztárának. Szintén ebben az évtizedben zárult le a tudományterület intézményesülése; többek között 1975-ben, Dartmouth-ban tartották az első interdiszciplináris, nemzetközi konferenciát, amely az intézményesülés következő fázisát jelentette. Ma a legfontosabb SNA konferencia a Sunbelt, amit 1981-től rendeznek meg rendszeresen, terjeszkedésének köszönhetően a fizika, a biológia és az orvostudomány területéről is egyre többen kapcsolódnak be a közös kutatásba.²⁹

²⁶ Az EIES hálózatról bővebben lásd: FREEMAN, 2004. 132–136. A számítógéptechnológia fejlődése szintén igen fontos katalizátora a SNA kutatásoknak. A modellező szoftverek az 1970-es évektől kezdve növekvő varianciában álltak rendelkezésre, ez a diverzitás bizonyos szempontból a mai napig jellemző, bár a szakma letette a voksát az optimális programok mellett. (FREEMAN, 2004. 139–142; 151–153.) A mai napig előfordul, hogy egyetemi műhelyben fejlesztenek hálózatelemző szoftvert, valamilyen speciális kutatási kérdés vizsgálatára. Az alábbi példa egy történelemtudományi projekt sajátos forrásbázisának elemzését teszi lehetővé. DÜRING–BIXLER–KRONENWEIT–STARK, 2011. 424–425.

²⁷ BORGATTI–MEHRA–BRASS–LABIANCA, 2009. 893.

²⁸ Ebben a témában a legutóbbi, hivatkozási alapnak számító szakirodalmat lásd: WATTS–STROGATZ, 1998. 440–441; BARABÁSI, 1999. 509–510.

²⁹ A bűnöldözés és a nemzetbiztonság szakemberei szintén növekvő érdeklődést tanúsítanak e terület iránt. Az intézményesülés elemeként 1977-ben alapították az INSNA nevű szervezetet, amely a SNA-vel foglalkozó kutatók máig legnagyobb hatású egyesülete. 1978-tól jelenik meg a *Social Networks* című periodika, amely a mai napig a legjelentősebb tematikusan társadalmi hálózatokkal foglalkozó kiadványok között. Vö. FREEMAN, 2004. 144; 148; 150; BORGATTI–MEHRA–BRASS–LABIANCA, 2009. 893.

Összegzőképpen elmondható, hogy a SNA eleinte erősen támaszkodott a társadalomtudományok strukturalista ágára, és később is nyitott volt a más tudományterületekről, például a kulturális antropológia felől érkező strukturalista hatásokra. A SNA további három fontos jellemzője, hogy nagy méretű adatbázisokat használ, az adatokat vizualizálja és matematikai képletek segítségével értelmezi azokat. Érdeemes megjegyezni azt is, hogy a társadalomtudomány által ismert mérési modellekhez képest a SNA így is az egyszerűbb matematikájú eszközök közé tartozik.³⁰ A továbbiakban azt szeretném bizonyítani, hogy a közelmúlt évtizedeiben lejátszódó fejlődés a matematika és az informatikai technológia terén lehetővé tette azt, hogy a történelemtudomány is érdemben kapcsolódjon saját problémafelvetéseivel a SNA tudományterületéhez. Rendelkezésre állnak azok a szoftverek és adatfeldolgozási módszerek, amelyekkel nagy mennyiségű történeti forrást rendszerezni és értelmezni lehet, és bár kitérek arra is, hogy ezek kidolgozása milyen természetű terheket ró a történészekre, mindazonáltal úgy vélem, ez a munka máris megkezdődött, és ígéretes eredményeket hozott. A tanulmány második szakaszában tehát a SNA fontosabb problémafelvetéseit tárgyalom, és igyekszem történeti példákat hozni saját kutatásomból azok lehetséges megoldására.

A Social Network Analysis módszere és alkalmazhatósága a történelemtudományban

Bethlen Miklós levelezési rendszerének feltárásához a kulcsot, amint azt már a bevezetésben is említettem, fennmaradt levelei jelentik. A 149 címzett között találhatjuk családtagjait,³¹ erdélyi nemeseket és hivatalviselőket,³² peregrinus diákokat és lelkészeket,³³ a bécsi hivatali rendszer képviselőit, hivatalnokokat és generálistokat egyaránt.³⁴ A címzettek köre tehát meglehetősen diverz, csakúgy, mint az

³⁰ Összehasonlításuk a matematikai modellalkotás, a valószínűségszámításon alapuló statisztika, valamint a hasonló, mérőszámokra építő modelleket említhetjük, mint a SNA-hez hasonlóan direkt, de numerikus mérési módszereket. A szimuláció szintén numerikus, de kevésbé direkt módszer, míg a sémákon alapuló modellek analogikusak és topologikusak. (TILLY, 2004. 599.)

³¹ A címzettek között ott voltak családtagjai: apja, Bethlen János, felesége, Kun Ilona, majd elhunytá után második felesége Rhédey Júlia, gyermekei, vejei. Fiaival, unokáival haláláig élénk levelezést folytatott. *Levelek*, II. 1987. 559. sz. 995–997; 577. sz. 1019.; 606. sz. 1045.

³² Kiemelkedően fontos Teleki Mihály főtanácsoshoz (1634–1690) fűződő kapcsolata, illetve a későbbiekben politikai örökösének tartott fiatal erdélyi nemesekkel történő levelezése. *Levelek*, I. 1987. 26. sz. 144; *Levelek*, II. 1987. 565. sz. 1005–1008; 572. sz. 1012; 574. sz. 1016–1017; 576. sz. 1017–1019; 597. sz. 1038–1040; 609. sz. 1048; 569. sz. 1008–1009; 575. sz. 1017; 578. sz. 1020–1021; 582. sz. 1025.

³³ Igyekezett folyamatosan támogatni a külföldi tanulmányokat folytató diákokat, akiket aztán hírlevelek megírására kért. (*Levelek*, II. 1987. 579. sz. 1021–1023.)

³⁴ Kapcsolata Jean-Louis Rabutin de Bussy (1642–1717) császári generállal, az erdélyi adóügyben eljáró hadbiztosokkal, hivatalnokokkal meghatározta bécsi politikai tájékozódását, egyben gyors és hatékony kapcsolatépítő stratégiáját is bizonyítja. Rabutin álláspontjának rekonstruálására visszaemlékezései mellett a bécsi levéltárban a Hoffinanz Protokolle 1702. év, Siebenbürgische Akten 1702. év, a Kriegsarchiv Hofkriegsratsprotokolle (Zentralbehörde), valamint az Allgemeines Verwaltungsarchiv Familienarchiv Harrach anyagait néztem át. (*Levelek*, I. 1987. 228. sz. 362–363; 231–232. sz. 370–374.)

érintett témáké. Foglalkozik politikával, az erdélyi belpolitika, valamint a bécsi és oszmán vonatkozású nemzetközi politikai viszonyokban a gazdaság kérdései éppúgy foglalkoztatják,³⁵ mint az erdélyi protestantizmus, különösen a református vallás helyzete, megmaradása.³⁶ A levelezés lehetővé teszi azt, hogy a Bethlent foglalkoztató témákat megismerjük, kategorizáljuk, és megállapítsuk azt, hogy mely címzettekkel milyen ügyben levelezett a leggyakrabban. Fontos kontrollforrás az 1690-ben létrejött Erdélyi Kancellária iratanyaga³⁷ és az 1687 után szintén Bécsben működő Siebenbürgischen Konferenz intézményének fennmaradt forrásai, ezek éppen a mikroszintű kapcsolatépítés összefüggésében kínálnak számos értékes, bár mozaikszerű adalékot a bethleni kapcsolati háló kialakulásának történetéhez, a kapcsolatokat építő személyek szerepének értelmezéséhez.³⁸ Bizonyos előforduló forrástípusok, mint például a hovatarozást, tagságot és kívülállóságot bizonyító jogi szövegek, adóösszeírások, tanácsülési jegyzőkönyvek, a levelekhez csatolt mellékletek fontos kontrollforrásai lehetnek egy személyes döntéseken alapuló stratégia nyomán kialakuló kapcsolati hálónak.³⁹ Olyan információkra van szükség, amelyek Bethlen hálózatépítő stratégiájának tájékozódási kereteit képesek megadni, bemutathatóvá téve a kapcsolati háló fejlődéstörténetét.

Lényeges szempont, hogy mindemellett olyan kvalitatív forrásokat is hasznosítsunk a hálózat elemzésénél, amelyekből információkat nyerhetünk ki bizonyos kapcsolatok jelentőségéről, s egyben hipotéziseket fogalmazhatunk meg azokról a hosszú távon jelenlévő hatásokról, amelyek a kapcsolati hálót érdemben befolyásolták. A címzettek álláspontjának bemutatására Bethlen Miklós kancellár *Önéletírása*⁴⁰ alkalmas, ezen kívül kortárs naplók, Wesselényi István (1642–1717),⁴¹ Ferdinand Bonaventura Harrach (1637–1706),⁴² Rabutin generális⁴³ és Apor István (1638–1704) visszaemlékezései kínálkoznak.⁴⁴ A cél tehát az, hogy ezeket a kapcsolatokat vázolni és elemezni tudjuk, ehhez pedig a lehető legegyszerűbb hálózatra van szükség, amely segít új hipotéziseket megfogalmazni, és felhívja a figyelmet olyan strukturális hiányokra, amelyek új utakra terelhetik a kutatást. Kevés, tiszta, relevánsan összekapcsolható adatra van szükségünk, amely a valóság jól

³⁵ Több kereskedelmi tervezet is készített Erdély számára, leveleiben gyakran számol be, vagy kér tájékoztatást kereskedelmi ügyleteiről jószágainak állapota mellett. (R. VÁRKONYI, 1984. 87–88; *Önéletírás*, I. 1955. 119–120; *Levelek*, I. 1987. 221–222; 245; 274–275.)

³⁶ Uzoni Balázs lelkésszel, volt tanuló társával birtokán reformiskolát is létrehozott, ahol lányoktatás is folyt. A pedagógiát és a vallást összekapcsolva kezelte, igyekezett kiaknázni az erdélyi protestáns értelmiség szellemi kapacitását az erdélyi külpolitika építésében is. (*Levelek*, I. 1987. 78. sz. 200.)

³⁷ A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában található B szekció Erdélyi Kancelláriára vonatkozó regisztratórája, valamint a kolozsvári levéltár nemesi levelezései jelentik a kutatás további irányát.

³⁸ A tanulmányban hivatkozott források lelőhelye: ÖStA AVA FA Familienarchiv Harrach 344; 345; 346; 347; 348.1. dobozok.

³⁹ LEMERCIER, 2008. 288.

⁴⁰ *Önéletírás*, 1955.

⁴¹ WESSELÉNYI, 1983.

⁴² A napló lelőhelye: ÖStA AVA FA Familienarchiv Harrach HS 6.

⁴³ Rabutin generális visszaemlékezései *Emlékiratok a magyarországi háborúkról* címmel jelentek meg Szávai Nándor fordításában. In: KÖPECZI–R. VÁRKONYI (SZERK.), 2004.

⁴⁴ NAGY, 2015. 111–112; 117.

behatárolható részére vonatkozik, és segít egy pontosabb értelmezés konstruálásában azáltal, hogy egyszerűsíti a felvázolt képet.⁴⁵

A források összegyűjtése után elkezdhetjük a hálózati modell tényleges megalkotását. Először a hálózat szerkezetét kell megragadnunk, amelyhez szükséges néhány gráfelméleti alapfogalom tisztázása.⁴⁶ A gráfok csúcsokból (így jelöljük azokat az elemeket, amik kapcsolódnak egymáshoz), és a csúcsokat összekötő élekből (így jelöljük magát a kapcsolatot) állnak.⁴⁷ A csúcsok jelölhetnek entitást, személyt, intézményt, és alapesetben lényeges, hogy az egymással összeköttetésben álló csúcsok ugyanolyan típusúak legyenek. A kapcsolat két csúcs között leírható valamilyen hatásként, ez esetünkben a levélváltás megléte, alapesetben itt is fontos, hogy azonos típusú kapcsolatokat vizsgáljunk. A hálózaton belüli kapcsolat lehet irányított, (aszimmetrikus), vagy irányítatlan (kétirányú, szimmetrikus), aszerint, hogy a két címzett között melyik irányba folyik információ. A levelezési kapcsolatokat súlyozhatjuk is erősségük, az érintkezés gyakorisága alapján, illetve jelölést is társíthatunk hozzájuk, például amennyiben a két kapcsolatban álló személy közt szimpátia, vagy antipátia állt fenn. Vizsgálatunk során azt találjuk, hogy ugyanazon csúcsok, levelezőpartnerek többféle módon is kapcsolódnak egymáshoz, illetve más csúcsokhoz – ebben az esetben multiplex kapcsolatról beszélünk.⁴⁸ A csúcsok típusai szerint is beszélhetünk egytípusú, vagy többszintű hálózatokról. Egy többszintű hálózatra példa lehet egy olyan modell, amely tartalmaz intézményeket – például az Erdélyi Kancelláriát –, illetve az intézményekhez kapcsolódó alkalmazottakat is. Az eddigieket összegezve elmondható, hogy bethleni kapcsolati háló a csúcsokat tekintve multiplex, a kapcsolatokat tekintve pedig többszintű hálózatként határozható meg; a személyközi kapcsolatok jellemzően rétegeltek. A hálózat makrostruktúráját tekintve fontos a forma és a kohézió kérdése. Forma szempontjából a bethleni levelezési hálónál a kiindulási pont az

⁴⁵ LEMERCIER, 2008. 295; 306–310.

⁴⁶ A gráfelmélet mellett a hálózatok megértésének lényeges segédeszköze a mátrixalgebra is, amelynek segítségével egyszerűen tárolhatjuk egy hálózati modell adatait. Az alábbi példán egy egyszerű hálózat, A – B – C mátrixát láthatjuk. 0 jelöli azt az esetet, amikor a két csúcs azonos, vagy nincs köztük kapcsolat, 1 jelöli azt az esetet, amikor a két csúcs közt fennáll kapcsolat, összeköttetés. A mátrixalgebra segítségével a vizsgált hálózaton matematikai műveletek végezhetők, amelyek felgyorsítják, egyszerűsítik és automatizálhatóvá teszik az elemzés bizonyos szakaszait.

	A	B	C
A	0	1	0
B	1	0	1
C	0	1	0

⁴⁷ A gráfelmélet eredetének a königsbergi hidak problémáját szokás megnevezni, amelynek megoldásánál azt vizsgálják, melyik az az útvonal, amelynek bejárásával a legrövidebb megtett táv alatt sikerül érinteni valamennyi königsbergi hidat úgy, hogy lehetőleg mindegyik hídon csak egyszer haladjon át. A legrövidebb bejárható út problémája a mai napig fontos optimalizációs kérdés a hálózatok vizsgálata során. (BARABÁSI, 2016. 59–60.)

⁴⁸ BORGATTI–MEHRA–BRASS–LABIANCA, 2009. 894.

egonetwork,⁴⁹ ebben az esetben egy központi csúcs köré csillagalakzatban rendeződő élekről beszélünk. Amint a kutatás további oldalirányú kapcsolatokat tár fel, úgy válik mind sűrűbbé a kapcsolati háló modellje, és válik mind lényegesebbé a kohézió kérdése – azaz, hogy miként oszlik el a kapcsolatok összessége a modellben, hol alakulnak ki alcsoportok, elszigeteltebb, vagy jobban összekapcsolt alegységek.

Miután a kapcsolati háló alapjait meghatároztuk, sorra vehetjük, hogy a különböző elemzési szinteken milyen mérési lehetőségeink vannak a hálózat leírására. A csúcsok szintjén lényeges a centralitás kérdése, vagyis az, hogy melyek azok a személyek, akik a levelezési rendszerben központi szerepet játszanak. A centralitás megállapítására több lehetőségünk is van, a *degree centrality*, *betweenness centrality*, *closeness centrality* mérőszámait, illetve speciális esetben az *eigenvector centralitást* is alkalmazhatjuk.⁵⁰ A hálózat típusa határozza meg azt, hogy ezen mérőszámok közül melyik adja a legpontosabb eredményt.⁵¹ A centralitási mérőszám kiválasztására hatással van, hogy a hálózat alapvető tulajdonságaiból adódóan az egyes személyek mely esetekben kerülnek előnyös, illetve hátrányos tárgyalási pozícióba, az előnyösnek tűnő központi elhelyezkedés ugyanis adott esetben hátrányos helyzetbe is hozhatja a hálózat tagjait.⁵²

Ugyanígy a hálózat csúcsainak szintjén, tehát a hálózatot alkotó személyek szempontjából releváns felvetés a homogenitás és a teljesítmény vizsgálata. A hálózat ellenállóképessége szempontjából is fontos, mennyire hasonlítanak egymáshoz az azt alkotó csúcsok, amennyiben az egyik kiesik, marad-e olyan, amely képes pótolni a hiányt. Hasonlóság kialakulhat adaptáció útján is, amelynek során a hálózaton keresztül áramló információk, kulturális üzenetek arra készítetik a címzeteket, hogy átvegyék azokat, és egységes mintázatba rendeződve cselekedjenek.⁵³ A homogenitás hatással lehet a teljesítményre is, ebben az esetben inkább az tú-

⁴⁹ CLINE, 2012. 62–63.

⁵⁰ Linton C. Freeman sorolja fel a különféle mérőszámokat, amelyek meghatározzák egy adott csúcs centralitását. A *degree centrality* az adott csúcs ki-, illetve bemenő fokszámát mutatja meg, vagyis, hogy hány kapcsolata van más csúcsokkal. A *betweenness centrality* annak a leírására szolgál, hogy az adott csúcs hányszor „esik útba”, ha két tetszőleges csúcs között utat rajzolunk. A *closeness centrality* azt írja le, milyen közel található az adott csúcs a többihez, a köztük rajzolt legrövidebb utak hosszából számolva. Az *eigenvector centrality* azt mutatja ki, hogy egy adott pont hány nagy centralitású ponthoz kapcsolódik. Jellemzően érdemes valamennyit kiszámolni képlet segítségével, majd megfigyelni, hogy a hálózat típusából adódóan melyik adja a legjobb közelítést. (FREEMAN, 1978. 218; 237.)

⁵¹ Ansell és Padgett kutatásukban például a *betweenness centrality* mérőszámának a segítségével mutatták ki a Medici család 15. század folyamán gyakorolt hatalmának működését a házassági, illetve patrónus–kliensi viszonyok elemzésén keresztül. (PADGETT–ANSELL, 1993. 1287–1302.)

⁵² Bonacich számos példát hoz arra a jelenségre, hogy egy adott hálózatban nem feltétlenül a leginkább centrális elhelyezkedésű személyek rendelkeznek a legelőnyösebb tárgyalási pozícióval. Amennyiben a centrális személy kizárólag olyan személyekkel áll kapcsolatban, akiknek még egy, alacsony centralitású kapcsolatuk van, relatív hátrányba kerül. Azok a személyek, akik nemcsak vele, hanem alacsony centralitású kapcsolattal is rendelkeznek, abba az irányba hatékonyabban érvényesítik az akarataikat. Az erősebb partnerek rosszabb pozícióhoz juttatják a nagy centralitású tárgyalópartnert. (BONACICH, 1987. 1181.)

⁵³ DAVIS, 1991. 607–609.

nik hasznosnak, ha kevésbé egyneműek a hálózatban összekapcsolt személyek, ez kedvezhet ugyanis a megszokottól eltérő cselekvési módok átvételének, új ötletek kitalálásának.⁵⁴

Egy szinttel feljebb lépve, a hálózatban szereplő személyek közti összeköttetéseket vizsgálva ki kell térnünk a diádok vizsgálatának jelentőségére. Diád alatt esetünkben a hálózat alapegységét, két személy közt létrejövő kommunikációs kapcsolatot értünk. Ezzel összefüggésben számít a hálózaton belüli átlagos távolság két tetszőleges személy között, a legrövidebb lehetséges útvonal két levelezőpartner között, az átmérő, avagy a maximális távolság tetszőleges személyek között, illetve a fokszám, amely azt adja meg, hogy az egyes levelezők átlagosan hány éllel, levelezőkapcsolattal rendelkeznek.⁵⁵ Itt vizsgálandó a kapcsolatok már említett multiplicitása is, amely a diádok szintjén ragadható meg. A diádok vizsgálata szempontjából kifejezetten szerencsés helyzetben vagyunk, hiszen maga Bethlen Miklós is alkot egy definíciót *Önéletírása* bevezetésében a személyközi kommunikáció leírására, amely jó kiindulási alapot szolgáltat a kapcsolati háló alapstruktúrájának leírására.⁵⁶ Ezt megértve többet mondhatunk arra vonatkozóan, miként jönnek létre a bethleni stratégia nyomán új kapcsolatok, kiket és hogyan igyekszik Bethlen bevonni információs rendszerébe, hol követi inkább a lehetőségalapú,⁵⁷ és hol inkább a haszonelvű bővítés⁵⁸ elvét. Végző soron arról van szó, miként hasznosítja társadalmi tőkét, hogy információtöbblet, valamint diplomáciai előnyökhez jusson.⁵⁹

Szoros összefüggésben áll ezzel a kérdéssel, hogy Bethlen mennyiben képes arra, hogy ténylegesen a hálózatához kösse azokat a személyeket, akik a források bemutatása kapcsán már említett módon számos csoporthoz tartoznak. Európában tanuló erdélyi értelmiségiek, diákok, erdélyi arisztokraták, bécsi diplomáciai hálózatok között igyekszik közvetítőként fellépni, s többször is előkerül leveleiben, hogy tervezetten próbál olyan információkat közvetíteni a címzettjei közt, amelyekre azok máshonnan nem tehetnek szert.⁶⁰ Tudatosan aspirál arra a kapuőri, információbrókeri szerepre, amelyet Burt a strukturális résekre

⁵⁴ BURT, 2004. 349.

⁵⁵ Amennyiben a hálózatot az információáramlás felől közelítjük meg, fontossá válik, hogy az egymással diádikus viszonyban lévő személyek milyen más személyekkel állnak még kapcsolatban. Olyan indirekt kapcsolatok is szóba jönnek, amelyek áttételesen befolyásolják az adott személy ellátottságát a kommunikációs helyzetben. (BRASS, 1984. 535.)

⁵⁶ „A hír közönségesen nem egyéb, hanem két embernek egymással más harmadik embernek, vagy állatnak, dolognak állapotjáról, minémiségéről, vagy cselekedeteiről való beszéde, írása, vagy akármilyen formában való közlése.” *Önéletírás*, I. 1955. 37. Szintén az *Előljáró beszéde*-ben kerül elő az „adó” – „vevő” fogalompár, az információs tranzakció két végpontjának jelzésére. (Uo., 45.) Ezek a ma is használt alapfogalmak részei maradtak az információval kapcsolatos elméleteknek, és kiegészíthetők a tájékoztatás és tájékozottság fogalompárjával.

⁵⁷ A témában bővebben lásd: FESTINGER–SCHACHTER–BACK, 1950; BLAU, 1977.

⁵⁸ McPHERSON–SMITH–LOVIN–COOK, 2001. 428–429.

⁵⁹ BURT, 2005. 94–95.

⁶⁰ Novellákat, mellékelt híryanagot küldött partnereinek a portai eseményekről, a magyar helyzetről, a török állapotáról és hadmozdulatairól. (*Levelek*, I. 1987, 51. sz. 626.)

vonatkozó elméletében fejt ki.⁶¹ Emiatt az önkényesen maga számára osztott szerep miatt különösen fontos, hogy a hálózat építése során mielőbb meghaladjuk az *egonetwork* szintjét, feltárva azokat az oldalirányú, Bethlen megkerülésével létrejövő kapcsolatokat, amelyek kikezdhetik közvetítő szerepét, összevetve az általa konstruált képet a kontrollforrások alapján rekonstruálhatóval. A jól formált kötések előnyösen befolyásolják Bethlen diplomáciai stratégiáját, hozzásegítik ahhoz, hogy minőségileg jobb kapcsolatot alakítson ki. Amint arra korábban utaltunk, a homogén *network* pereméről érkező ötletek innovációhoz, Bethlen esetében sikeres politikai manőverekhez vezethetnek, míg az elhibázott taktika kudarcot eredményez.⁶² Ebben az összefüggésben releváns elemezni kapcsolati hálója 1685 és 1690 közti változását, hiszen ez az az időszak, amelynek a végén sikeresen tárgyalja ki az Erdélyi Fejedelemség közjogi státuszát hosszú távon meghatározó Diploma Leopoldinumot. Természetesen a strukturális rések nem minden esetben jelentik az információ hatékony terjedését, amint arra az Aral-Van Alstyne szerzőpáros is rámutat. Azokban az esetekben, amikor a különféle csatornákból összegyűjtendő információk átfedésben vannak egymással, vagy az összegyűjtendő információ mennyisége nő, esetleg gyorsan frissül az információk környezet, nagyobb hasznát vesszük a stabil, nagy sáv szélességű kapcsolatoknak.⁶³ A bethleni levelezési hálózat ebben az összefüggésben is tesztelhető, többek között az 1704-es esztendő változásainak tükrében, amikor Bethlen és a császárhű erdélyi nemesség Nagyszebenben vészeli át a Rákóczi szabadságharcot, hirtelen drasztikusan lecsökkent kommunikációs lehetőségek között.

Sajátosan történelemtudományi alapú kérdésfelvetés a kapcsolati háló temporalitásának problémája. Bethlen levelezőpartnereket nyer és veszít, politikai pályafutása során többször választ és vált pártot,⁶⁴ házasságot köt, üzleti kapcsolatokat alakít ki és bont föl, a Habsburg hatalmi terjeszkedésnek köszönhetően felveszi a kapcsolatot a bécsi udvarral, csak szemszögéből nézve is számos ponton módosul az általa fenntartott kapcsolati háló. Ez a nézőpont a közelmúltig elhanyagolt területnek számított a társadalmi hálózatelemzés területén, a megalkotott modellek is inkább állóképekre, metszetekre hasonlítottak, mintsem a hálózatosodás folyamatát kifejező dinamikus rendszerekre. Padgett és Powell több példával tá-

⁶¹ Az elmélet rövid összegzése a következő. Egy adott csoporton belül erős pozícióval bír az a személy, aki a Freeman által kategorizált centralitási mérőszámok szerint magas értékkel rendelkezik. Lehetséges, hogy olyan személy bír centrális szereppel a csoporton belül, aki ugyan nem rendelkezik sok összeköttetéssel, viszont egy másik csoportnak is tagja, amelyhez kizárólag az ő személyén keresztül vezet az út. Ez a személy a bróker, aki információt szállíthat a két csoport állapotáról, jó gyakorlatokat honosíthat meg, képes analógiát vonni a különböző csoportok tulajdonságai között, adott esetben szintézist teremt a csoportok mintázataiban. Bár nagy vonzereje van a homogenitásnak például az adaptációs stratégiák kidolgozásánál, a kulturális minták és normák átvételénél, az innováció és a kreativitás olyan személyektől jön, akik brókerszerepben közvetítenek csoportok között. (BURT, 2004. 354–355; 394.)

⁶² ARAL, 2016. 1–2.

⁶³ ARAL-VAN ALSTYNE, 2011. 110.

⁶⁴ Bethlen udvarhelyszéki várkapitányként vett részt a Bánffy Dénes (1630 k. – 1674) elleni, Teleki Mihály által szervezett fellépésben, majd a későbbiekben hírbe hozták a Beldi Pál (1621–1679) ligájában való részvétellel, ennek köszönhető fogarasi fogsága. (Levelek, I. 1987. 161. sz. 282–283; 188. sz. 317–319.)

masztják alá a temporalitás nézőpontjának relevanciáját. A sejtbiológiából kölcsönzött fogalmakkal írják le a hálózatok működését, kiemelik az információáramlás, a tanulékonyág és reprodukció fontosságát, valamint nyolc esetet is bemutatnak, amelyeknél tipikusan jelentkezik egy bizonyos átmenet.⁶⁵ Ezek közül a bethleni levelezési hálózat szempontjából lényeges lehet az inkorporáció jelensége, hiszen az Erdélyi Fejedelemség körül megváltozó diplomáciai tér egy új kapcsolati háló jelenlétét erősíti Erdélyben, valamint a *robust action* is vizsgálható a levelezés segítségével, hiszen Bethlen legtöbb levelezőpartnerével számos különböző témát megvitat kommunikációja során. Lényeges vizsgálni, hogyan változik a hálózat temporálisan, miként reagál a külső hatásokra, krízisekre, képes-e innovációra, megújulásra, illetve invencióra, ismert elemek újrafelfedezésére, újszerű alkalmazására.⁶⁶ A temporalitás kérdéskörének tárgyalása kapcsán meg kell jegyezni azt is, hogy nehéz pontosan megragadni azoknak az oksági láncoknak a kezdőpontját, amelyek képesek egy hálózatot mozgásba hozni, de hosszútávú adatgyűjtéssel sikerülhet elkerülni a körkörös érvelés csapdáját, és rámutatni a kiválasztódás és a befolyás szerepére.⁶⁷

Az utolsó, részleteiben tárgyalandó kérdéskör egy olyan ellentét, amely meglehetősen mélyen húzódik a SNA szakirodalmában, és két párhuzamos értelmezést, a formalizmus és a relationalizmus nézőpontjait állítja szembe egymással. Amint azt a cikk elején többször kiemelttem, a társadalmi hálózatelemzés elsősorban strukturalista hagyományokra épít. Amennyiben a hálózatra mint merev struktúrára tekintünk, elveszük a benne cselekvő személyek szabadságát, úgy tekintjük őket, mint külső körülmények által meghatározott rendszerben kijelölt szerepekben működő aktorokat. A struktúra makroszintű törvényszerűségeit összeszedve következtethetünk hiányzó szerepekre, megalkothatjuk a hálózat adatainkkal nem mérhető elemeit, leegyszerűsített modellt alkothatunk a kapcsolatok természetéről, mennyiségéről.⁶⁸ Ez a megközelítés könnyebbé teszi a modellalkotást, a méréseket, viszont figyelmen kívül hagyja a hálózatban összekötött személyek egyéni intencióit, a rájuk hatással lévő kulturális mintázatokat, érdekeiket és adott esetben irracionális viselkedésüket.⁶⁹ E szempontok miatt történeti relevanciájú hálózatok elemzése is nehézkessé és egyoldalúvá válhat, ezért érdemes megismernünk a társadalmi hálózatok értelmezésének relationalista megközelítését is.

Erickson felhívja a figyelmet arra, hogy bár a simmeli örökség valóban jelentős a SNA-re gyakorolt szociológiai hatások között, Simmel szemléletét követve elvesz a hálózat dinamikája, az imént kiemelt temporalitása, a kulturális kontextus, valamint a kapcsolatok tartalma is. A relationalista felfogás igyekszik kvalitatív forrásokra támaszkodni, kisebb méretű mintán elemezni a hálózatot, és figyelmet fordítani azokra a dinamikákra, amelyek mikroszinten képesek befolyásolni

⁶⁵ Felsorolják a transzpozíció, tudásátadás, a regionális diverzitásnövelés, az inkorporáció, egy *network* átkötése egy másik hálózatba, a migráció, a konfliktus útján történő kötésmódosítás, a sztálini típusú erőszakos tömegmobilizáció, a privatizáció, valamint a Medicik viselkedése kapcsán leírt *robust action* jelenségeit. (PADGETT-POWELL, 2012. 10; 12.)

⁶⁶ ARAL, 2016. 2-3.

⁶⁷ BURT, 2005. 108.

⁶⁸ BORGATTI-MEHRA-BRASS-LABIANCA, 2009. 894.

⁶⁹ EMIRBAYER-GOODWIN, 1994. 1413.

a makrostruktúra átalakulását. Szintén merít a kulturális antropológia elméleteiből, de inkább a geertz-i jelentéshálóra támaszkodik, a társadalmi kontextusok hálózatában jeleníti meg a személyközi kapcsolatokat. A szociológia felől említhetjük Bourdieu szimbolikus gyakorlat-meghatározását, a racionális döntésméletet, vagy Norbert Elias civilizációra vonatkozó kutatásának eredményeit is.⁷⁰ Ezt a modellt részben a történelemtudomány is ismeri, hiszen hasonló elven alkalmazzuk kutatásainkban az ágens, aktor fogalmát, aki tudatában van ugyan az őt körülvevő intézményrendszernek, viszont annak képlékenységből, vagy a rendelkezésére álló eszközök alkalmazhatóságából kifolyóan képes hatással lenni rá, egyéni szintű alkukat kötni, megerősítve, vagy meggyengítve pozícióját.⁷¹ A cselekvők valamilyen mértékben tudatában vannak beágyazottságuknak, és ez képes befolyásolni viselkedésüket, mindez implikálja, hogy az egyén a struktúrától függetlenül létezik, még ha nehezen elválasztható módon is.⁷² A megoldás a relacionista és formalista megközelítés között található, az interszubsztívitás megragadásában rejlik.⁷³ Szükséges makroszinten meghatározni a vizsgált kapcsolatok kereteit, ám ezt a vázat a társadalmi kapcsolatok felől, lehetőség szerint a cselekvők szempontjából kell leírni, érzékenyen a kulturális kontextusra, az érintkezés tartalmi minőségére, a cselekvő motivációira és a kapcsolati hálóban feltárható jelentésre.⁷⁴ A személyközi kapcsolatok átfedésbe kerülnek egymással, a köztük lévő határok elmosódnak, a felvett szerepek, identitások definiálják az összeköttetéseket, a *network* jelentése folyamatos fejlődésben van, a státuszok, kategóriák, diádikus kapcsolatok strukturalista perspektívája meghaladottá válik.⁷⁵

Kitekintés: a jelentésháló nyomában

Összegezve a fentieket, elmondhatjuk, hogy Bethlen Miklós kancellár levelezési hálózata többszintű, mind a csúcok, mind az élek felől közelítve diverz *network*, amelynek hangsúlyos eleme az időbeliség, a dinamikus változás, valamint ezzel összefüggésben a centralitás átalakulása, a kommunikáció súlypontjainak áthelyeződése. A hálózatban foglalt kapcsolatok jelentése akkor tárul fel mélységében, ha nem csupán a makroszerkezetet vesszük figyelembe az analízis során, hanem a megfigyeléseink alapján konstruált struktúrában lezajló tranzakciókat, a személyek elvárásait, illetve elvárt viselkedési formáit, valamint azokat a mélyben húzódó rendezőelveket is, amelyek a tranzakciókat és a jelentésstruktúrát egyaránt meghatározzák.⁷⁶ A bethleni kapcsolati háló leírása csakis ezzel a kettős szemlélettel, struktúra és narratíva egységét megragadva írható le érdemben.

⁷⁰ ERICKSON, 2013. 227–229; FUCHSE, 2009. 56–57; EMIRBAYER–GOODWIN, 1994. 1416.

⁷¹ REINHARD, 1988. 50; STROHMEYER, 2017. 182–184; MEHRA–KILDUFF–BRASS, 2001. 138–143; BURT, 2005. 111.

⁷² PACHUCKI–BREIGER, 2010. 208–209; ERICKSON, 2013. 232; EMIRBAYER–GOODWIN, 1994. 1442–1447.

⁷³ FUCHSE, 2009. 59.

⁷⁴ ERICKSON, 2013. 236.

⁷⁵ FUCHSE, 2009. 68.

⁷⁶ FUCHSE, 2009. 54.

Ahhoz, hogy a hálózat narratív jellegét bemutathassam, a levelek tartalomelemzését végzem el, segítségül hívva ehhez a digitális bölcsészet módszertanához tartozó másik eszközt, a TEI-XML kódolást, amely lehetővé teszi egy bethleni léptékű, több ezer oldalas szövegkorpusz feldolgozását és analizését.⁷⁷ A TEI-XML egy szövegekódolási szabvány, amely ember és algoritmus számára is értelmezhető, a szövegtestben előforduló mintázatok, fogalmak sematikus jelölésére alkalmas. Széles körben elterjedt, ingyenesen és nyilvánosan elérhető, kompatibilis a világhálón kereshető tartalmakkal, ami megkönnyíti terjedését, fejlesztését, lehetővé teszi a szövegek globálisan elérhető publikálását. A Text Encoding Initiative (TEI) számít a digitális bölcsészet domináns szövegekódolási nyelvének, az 1980-as évektől világszerte alkalmazott eszköz. Segítségével a szöveget az azonosított objektumok szerint rendezett hierarchiaként írjuk le, amely feltételezi ugyan, hogy a szöveg e szerint a struktúra szerint értelmezhető, illetve előnyben részesíti a szegmentált olvasási stratégiákat, ma mégis a legmegfelelőbb hozzáférhető kódolási elvnek tekinthető.⁷⁸

Fontos tehát a Bethlen-levelek digitális szövegkiadását elkészíteni e szabvány szerint, amely ezáltal részévé lesz a mind több kora újkori szöveget is tartalmazó hipertext hálózatnak, továbbá alapjául szolgál a digitális szövegelemzési és modellalkotási módszerek fejlesztésének is.⁷⁹ A TEI modellje kellőképpen rugalmas ahhoz, hogy a bethleni nyelvezet, a kora újkori szóalakok, névváltozatok gazdagságát leképezze, jelölhetővé tegye, s egyben arra is, hogy a levelekben érintett sokféle tematikus egységet elemezhető formába rendezze.⁸⁰ A misszilisanyag mérete szintén indokolja, hogy a szövegekódolást elvégezzük, másképp igen nehézkesen lehetne csak a levelekben jelölt témákat összegyűjteni, feldolgozni. Az üzenetváltások kiterjednek a vallási, egyházi és oktatási, politikai, kül- illetve belpolitikai, gazdasági történések megvitatására; az építendő ontológiának ki kell terjednie a közügyek és magánügyek jelölésére is. Bethlen számos esetben tesz megjegyzést a levelezési kapcsolat a minőségéről, a megosztott információk értékéről, a levelek kézbesítésének gyorsaságáról és megbízhatóságáról – ezek a metaadatként felfogható közlések is fontos információkat árulnak el a hálózat működéséről. A bethleni levelezési hálózat tehát elemezhető mind a SNA strukturalista, mind relationalista megközelítésében, és jó kiindulási alapot biztosít egy 17. századi erdélyi elit kommunikációs hálózatát leíró nagyobb adatbázis megalkotására. A kutatás hosszútávú céljával ugyanis éppen ezt jelölhetjük meg, a rendelkezésre álló erdélyi nemesi levelezések egységes feldolgozása, kódolása lehetővé tenné egy minden eddiginél árnyaltabb politikai kapcsolati háló feltárását az Erdélyi Fejedelemség elitjének szövevényes rokoni, diplomáciai és gazdasági kapcsolatrendszerében.

⁷⁷ A szövegekódolási szabványról részletesen lásd: BURNARD–SPERBERG–MCQUEEN, 2012.

⁷⁸ Az első ilyen jelölőnyelv az SGML (*Standard Generalized Markup Language*) volt, elsősorban a bürokratikus ügymenetek digitális írásbeliségét tette könnyen kezelhetővé, rögzíthetővé és tárolhatóvá. (PALKÓ, 2015. 195–198.)

⁷⁹ GONDA, 2015. 12–16. Többek között ide tartozik az automatikus beszédfelismerés és természetesnyelv-feldolgozás, a gépi fordítás, az automatikus válaszgenerálás, az információkinyerés, a jelentéségyértelműsítés, a helyesírásellenőrzés, valamint a nyelvhelyesség-ellenőrzés is. (FELLEGI–VADÁSZ, 2018. 171; PALKÓ, 2018. 46; PALKÓ, 2015. 192–194.)

⁸⁰ PALKÓ, 2018. 41–44.

*Felhasznált irodalom és rövidítések***Levéltári források**

ÖStA AVA FA	Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Familienarchive
Harrach Fam in spec 291.45	Korrespondenz (1663–1705), levelezés Rabutinnal
Harrach Fam in spec 292	Korrespondenz (1663–1705), levelezés Rabutinnal
344–348.1.	Familiensarchiv Harrach 344., 345., 346., 347., 348.1.
	A Siebenbürgischen Konferenz anyaga
HS 6	Tagebuch des Grafen Ferdinand Bonaventura I. während seiner Gesandtschaft in Madrid.

Kiadott források**BETHLEN**

1987 BETHLEN MIKLÓS: Bethlen Miklós levele a száműzött protestáns prédikátorokhoz. In: *Bethlen Miklós levelei (1657–1698)*. Összegegyűjtötte, sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a tárgyi jegyzeteket írta: JANKOVICS József. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1987.

LEVELEK, I., II.

1987 *Bethlen Miklós levelei (1657–1698)*. I., II. Összegegyűjtötte, sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a tárgyi jegyzeteket írta: JANKOVICS József. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1987.

ÖNÉLETÍRÁS, I., II.

1955 *Bethlen Miklós önéletírása I., II.* Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: V. WINDISCH Éva. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1955. (*Magyar századok*)

RABUTIN

2004 RABUTIN de Bussy, Jean-Louis: Emlékiratok a magyarországi háborúkról. In: *Rákóczi tükkör I.* Szerk.: KÖPECZI Béla – R. VÁRKONYI Ágnes. Budapest, Osiris Kiadó, 2004.

WESSELÉNYI

1983 WESSELÉNYI István: *Sanyarú világ. Napló, 1703–1708*. Közzéteszi: MAGYARI András. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1983.

Szakirodalom**ARAL**

2016 ARAL, Sinan K.: The Future of Weak Ties. *American Journal of Sociology*, 121. (2016) 6. sz. 1931–1939.

ARAL-VAN ALSTYNE

- 2011 ARAL, Sinan K. – VAN ALSTYNE, Marshall: The Diversity-Bandwidth Trade-off. *American Journal of Sociology*, 117. (2011) 1. sz. 90-171.

BARABÁSI

- 1999 Barabási Albert-László – Albert Réka: Emergence of Scaling in Random Networks. *Science*, 286. (1999) 5439. sz. 509-512.

BLAU

- 1977 BLAU, Peter M.: *Inequality and Heterogeneity: A Primitive Theory of Social Structure*. New York, Macmillan, 1977.

BONACICH

- 1987 BONACICH, Philip: Power and Centrality: A Family of Measures. *American Journal of Sociology*, 92. (1987) 5. sz. 1170-1182.

BORGATTI-MEHRA-BRASS-LABIANCA

- 2009 BORGATTI, Stephen P. – MEHRA, Ajay – BRASS, Daniel J. – LABIANCA, Giuseppe: Network Analysis in the Social Sciences. *Science*, 323. (2009) 5916. sz. 892-895.

BREIGER-BOORMAN-ARABIE

- 1975 BREIGER, Ronald R. – BOORMAN, Scott A. – ARABIE, Phipps: An Algorithm for Clustering Relational Data with Applications to Social Network Analysis and Comparison with Multidimensional Scaling. *Journal of Mathematical Psychology*, 12. (1975) 328-383.

BURNARD-SPERBERG-MCQUEEN

- 2012 BURNARD, Lou – SPERBERG-MCQUEEN, C. Michael: *TEI Lite: Encoding for Interchange: an introduction to the TEI. Final revised edition for TEI P5*. Online kiadás. (https://tei-c.org/release/doc/tei-p5-exemplars/pdf/tei_lite.doc.pdf – Utolsó letöltés: 2020. augusztus 10.)

BURT

- 2004 BURT, Ronald S.: Structural Holes and Good Ideas. *American Journal of Sociology*, 110. (2004) 2. sz. 349-399.
- 2005 BURT, Ronald S.: Closure, Trust and Reputation. In: Uó.: *Brokerage and Closure: An Introduction to Social Capital*. New York, Oxford University Press, 2005. 93-111.

BRASS

- 1984 BRASS, Dan J.: Being in the Right Place. *Administrative Science Quarterly*, 29. (1991) 4. sz. 518-539.

CLINE

- 2012 CLINE, Diane Harris: Six Degrees of Alexander: SNA as a Tool for Ancient History. *Ancient History Bulletin*, (2012) 26. sz. 59-70.

DAVIS

- 1991 DAVIS, Gerald F.: Agents without Principles? The Spread of the Poison Pill through the Intercorporate Network. *Administrative Science Quarterly*, 36. (1991) 4. sz. 583-613.

DÜRING-BIXLER-KRONENWETT-STARK

- 2011 DÜRING, Marten - BIXLER, Matthias - KRONENWETT, Michael - STARK, Martin: VennMaker for Historians: Sources, Social Networks and Software. *REDES - Revista hispana para el análisis de redes sociales*, 21. (2011) 8. sz. 421-452.

EMIRBAYER-GOODWIN

- 1994 EMIRBAYER, Mustafa - GOODWIN, Jeff: Network, Analysis, Culture, and the Problem of Agency. *American Journal of Sociology*, 99. (1994) 6. sz. 1411-1454.

ERICKSON

- 2013 ERICKSON, Emily: Formalist and Relationalist Theory in Social Network Analysis. *Sociological Theory*, 31. (2013) 3. sz. 219-242.

FELKAI

- 1993 FELKAI Gábor: Utószó. In: HABERMAS, Jürgen: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozásai. Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban.* Budapest, Gondolat, 1993.

FELLEGI-VADÁSZ

- 2018 FELLEGI Zsófia-VADÁSZ Noémi: Digitálisbölcsezet-oktatás Magyarországon. In: *Digitális (szöveg)kultúrák a bölcseztudományokban.* Szerk.: L. VARGA Péter - MOLNÁR Gábor Tamás - PALKÓ Gábor. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem, 2018. 168-180.

FESTINGER-SCHACHTER-BACK

- 1950 FESTINGER, Leon - SCHACHTER, Stanley - BACK, Kurt W.: *Social Pressures in Informal Groups: A Study of Human Factors in Housing.* New York, Harper, 1950.

FREEMAN

- 1978 FREEMAN, Linton C.: Centrality in Social Networks. Conceptual Clarification. *Social Networks*, (1978) 1. sz. 215-239.
- 2004 FREEMAN, Linton C.: *The Development of Social Network Analysis. A Study in the Sociology of Science.* Vancouver, Empirical Press, 2004.

FUHSE

- 2009 FUHSE, Jan. A.: The Meaning Structure of Social Networks. *Sociological Theory*, 27. (2009) 1. sz. 51-73.

GONDA

- 2015 GONDA Zsuzsa: *Digitális szövegek olvasásának típusai és stratégiái.* Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, 2015. (Bölcsezet- és művészetpedagógiai kiadványok, 7.)

G. ETÉNYI

- 2003 G. ETÉNYI Nóra: *Hadszintér és nyilvánosság. A magyarországi török háború hírei a 17. századi német újságokban.* Budapest, Balassi Kiadó, 2003.

HABERMAS

- 1993 HABERMAS, Jürgen: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban.* Budapest, Gondolat, 1993.

McPHERSON-SMITH-LOVIN-COOK

- 2001 MCPHERSON, MILLER – SMITH-LOVIN, LYNN – COOK, JAMES M.: Birds of a Feather: Homophily in Social Networks. *Annual Review of Sociology*, (2001) 27. sz. 415–444.

MEHRA-KILDUFF-BRASS

- 2001 MEHRA, Ajay – KILDUFF, Martin – BRASS, Daniel J.: The Social Networks of High and Low Self-Monitors: Implications for Workplace Performance. *Administrative Science Quarterly*, 46. (2001) 1. sz. 121–146.

PACHUCKI-BREIGER

- 2010 PACHUCKI, Mark A. – BREIGER, Ronald L.: Cultural Holes: Beyond Relationality in Social Networks and Culture. *Annual Review of Sociology*, (2010) 36. sz. 205–224.

PADGETT-ANSELL

- 1993 PADGETT, John F. – ANSELL, Christopher K.: Robust Action and the Rise of the Medici, 1400–1434. *The American Journal of Sociology*, 98. (1993) 6. sz. 1259–1319.

PADGETT-POWELL

- 2012 PADGETT, John F. – POWELL, Walter W.: The Problem of Emergence. In: PADGETT, John F. – POWELL, Walter W.: *The Emergence of Organizations and Markets.* Princeton, NJ, Princeton University Press, 2012. 1–29.

PALKÓ

- 2015 PALKÓ Gábor: Digitális filológia: számítógép anyaszerepben. *Filológiai Közlöny*, (2001) 27. sz. 415–444.
- 2018 PALKÓ Gábor: A digitális bölcsészet kultúrtechnikái. Virtuális kutatókörnyezetek. In: *A humán tudományok és a gépi intelligencia.* Szerk.: TOLCSVAI NAGY Gábor. Budapest, Gondolat, 2018. 33–47.

LEMERCIER

- 2008 LEMERCIER, Claire: Formal network methods in history: why and how? In: *Social Networks, Political Institutions, and Rural Societies.* Ed.: FERTIG, Georg. Turnhout, Brepols Publishers, 2015. 281–310.

REINHARD

- 1988 REINHARD, Wolfgang: Oligarchische Verflechtung und Konfession in oberdeutschen Städten In: *Klientelsysteme im Europa der Frühen Neuzeit.* Hrsg.: MACZAK, Anton – MÜLLER-LUCKNER, Elisabeth. München, De Gruyter, 1988. 47–62.

STROHMEYER

- 2017 STROHMEYER, Arno: Trendek és perspektívák a kora újkori diplomáciatörténetben. A konstantinápolyi Habsburg diplomaták esete. *Történelmi Szemle*, 59. (2017) 2. sz. 177-198.

TILLY

- 2004 TILLY, Charles: Observations of Social Processes and Their Formal Representations. *Sociological Theory*, 22. (2004) 4. sz. 595-602.

WATTS-STROGATZ

- 1998 WATTS, Duncan J. - STROGATZ, Steven H.: Collective dynamics of 'small-world' networks. *Nature*, 393. (1998) 6684. sz. 440-442.

Kacziba Péter

Centrum és periféria a diplomáciai viszonyokban

A diplomáciai térben zajló információáramlás, véleményformálás, politikai vagy gazdasági haszonszerzés alapvető mozgatórugója a képviseleti hatékonyság. Általánosságban a diplomácia akkor hatékony, ha teljesíti a külpolitikai stratégia kitűzött céljait, valamint, ha a nemzetközi tér egészében, regionálisan, illetve lokálisan is előremozdítja az adott állam nemzeti érdekeit. Konkrét effektivitására példa a delegáló ország állandó és aktív külföldi képvisellete, a joghatósága alá tartozó természetes és jogi személyek érdekeinek védelme és érvényesítése, a nemzetközi közösség és döntéshozók véleményének alakítása vagy egyes nemzetközi politikai és gazdasági előnyök becsatornázása.¹

A hatékony diplomácia kialakításának és megvalósításának számos előfeltétele van, amelyek nemcsak biztosítják a munkavégzés alapvető kritériumait, de ideális esetben versenyelőnyben is részesítik az adott ország külkapcsolati tevékenységét. Ilyen előfeltétel az országspecifikusan releváns külpolitikai stratégia, az effektív külügyi tevékenységet biztosító pénzügyi bázis vagy az ország érdekeit szakértelemmel képviselő diplomáciai testület. Utóbbiak mellett vitális jelentőségű a külképviseleti hálózat, amely mintegy szerkezeti alappillérként biztosítja, hogy a delegáló ország külképviseletei fizikai jelenlétük révén elvégezzék a diplomácia konkrét feladatait. David M. Malone megközelítése szerint a modern diplomáciai misszió ma már ernyőszervezetként fogja össze az egyre komplexebbé váló külképviseleti feladatokat: politikai kapcsolatokat ápol; gazdasági, kereskedelmi és pénzügyi érdekeket képvisel; biztonsági, védelmi és hírszerzési feladatokat lát el; a konzuli feladatok elvégzése mellett pedig kapcsolatban áll a fogadó állam politikai, gazdasági és kulturális elitjével, továbbá a széles közvéleménnyel.² A rezidens képviselet tehát állandó fizikai jelenlét révén biztosítja a bilaterális kapcsolattartás lehetőségét, lehetővé teszi a delegáló állam diplomáciai interakciónak megvalósulását, amely azonban csak azokban a célországokban érvényesül, ahol a küldő ország külképviseletet tart fenn.³

¹ RANA, 2013. 13–17.

² MALONE, 2013.

³ RANA, 2013. 21–22.

Míg a külképviselet jelenléte lehetővé teszi, addig hiánya – a misszióval nem rendelkező országok viszonylatában – gátolja a hatékony diplomáciai tevékenységet. Egy diplomáciai misszió hiánya ugyan nem zárja ki a bilaterális kapcsolat-tartás lehetőségét, azonban az adott célország esetében versenyelőnyhöz juttatja azon államokat, amelyek rezidens képviselettel rendelkeznek. Utóbbiból következően a globális léptékben is effektív diplomáciai tevékenység egyik – de nem egyetlen – alapfeltétele a kiterjedt külképviseleti hálózat kialakítása és fenntartása, amely a delegáló ország érdekeit a lehető legszélesebb körben képviseli. Bár a külképviseletek mennyisége önmagában nem biztosítja a diplomáciai hatékonyságot, a kiterjedt hálózattal rendelkező országok nyilvánvaló előnyökkel bírnak.⁴ Azon államok, amelyek a nemzetközi térben széleskörű kapcsolatrendszerrel rendelkeznek, nagyobb befolyást képesek kialakítani, interakciós lehetőségeik tágabbak, érdekképviseletük és meggyőző erejük hatékonyabb, hírszerzési és véleményformáló potenciáljuk effektívebb. Míg a diplomáciai tér központi szereplői nagyszámú képviseletük okán a legfontosabb nemzetközi döntések mozgatórugói, addig a kevés képviselettel rendelkező államok gyakran a nemzetközi interakciók vesztesei. Ezek az államok az őket érintő nemzetközi és regionális döntéseket kevésbé tudják befolyásolni, jellemző erőforrásbeli gyengeségeiket pedig a diplomáciai képviseletből és az ahhoz köthető személyközi kapcsolatokról kiaknázható előnyökkel sem tudják pótolni.

A delegált külképviseletek mennyisége tehát nagyban meghatározza az országok diplomáciai effektivitását: a legkiterjedtebb missziós hálózattal rendelkező államok helyzeti előnyből indulnak, hatékony stratégia esetén pedig globális tényezőkké válhatnak. A magas képviseleti mennyiség ugyanakkor kevesek kiváltsága, a felmerülő költségek kapacitástól függően korlátozzák az ésszerűen fenntartható diplomáciai képviseletek számát.⁵ Ez a korlátozó tényező a diplomáciai teret hierarchikussá teszi, az abban jelenlévő országok mozgásterét között pedig jelentős különbségeket alakít ki.⁶ A különbségek közvetve vagy közvetlenül, de folyamatosan szerepet kapnak a nemzetközi politikai, gazdasági vagy biztonsági szférákban, amelyekben a diplomáciai tér centrális szereplői magas, a periféria tagjai viszont alacsony hatékonysággal működnek.

Ezek a jellemzők elválaszthatatlan részei a nemzetközi viszonyok egyes elméleteinek. A realista megközelítés szerint a diplomácia az államvezetés egyik legfontosabb, külkapcsolatokat érintő eszköze, amely a nemzetközi térben a hatalom megtartásának és megszerzésének, illetve a biztonság kieszaközlésének vagy fenntartásának egyik leghatékonyabb módszere.⁷ A diplomáciában hatékony államok a nemzetközileg fajsúlyos témák befolyásoló tényezőivé válhatnak, míg a kevésbé effektív államok mások döntéseit kénytelenek elfogadni. A radikális elmélet hasonló kiindulóponttal tekint a diplomáciára, de annak hierarchikusságát inkább gazdasági okokkal magyarázza. Ebben a megközelítésben a nemzetközi tér központi szereplői a gazdaságilag legfejlettebb országok képviselői, akik

⁴ MALINIÁK–PLOUFFE, 2011. 2–4.

⁵ KINNE, 2014. 249.

⁶ DUQUE, 2017. 26.

⁷ SPIES, 2019. 21.

a diplomáciai interakciókat a globális egyenlőtlenség fenntartásának igényével alakítják.⁸ Mindkét elmélet azonos állítása, hogy a diplomácia központi szereplői kapacitásaik okán részesei a centrumnak, abban elfoglalt pozíciójukat pedig a nemzetközi tér nyújtotta pozitív lehetőségek egyoldalú kiaknázására használják fel, amelyben a diplomáciai interakció az egyik legfontosabb eszköz.

Utóbbi elméletek természetesen körvonalazzák a diplomácia centrumának legfontosabb szereplőit, ugyanakkor a történelmi vagy jelenkori nagyhatalmokon kívül nem bocsátkoznak részletekbe. Jelen tanulmány célja, hogy ezt a hiányt részben orvosolja és hálózatelméleti eszközök segítségével detektálja az előző mintegy kétszáz év diplomáciai szempontból legfajsúlyosabb, illetve legperiférikusabb szereplőit, s ezzel azonosítsa a nemzetközi interakciók hierarchiájának jellegzetességeit. A továbbiakban bemutatott eredmények 1817–2015 közötti mintavételen, az ez időszak alatt kialakult bilaterális képviseleti kapcsolatok összességén, illetve az ezek alapján modellezett hálózatok fokszám-centralitási viszonyain alapulnak, utóbbiak révén pedig egy listát vázolnak fel arról, hogy az elemzett korszak diplomáciai kapcsolatainak mely államok voltak a központi, és melyek a periférikus szereplői. Az eredmények vélhetően magyarázzák a nemzetközi kapcsolatokban zajló döntési mechanizmusok irányait, és ezzel alátámasztják az aktív diplomácia, illetve a széleskörű külképviseleti hálózat fenntartásának szükségességét.

Módszertan

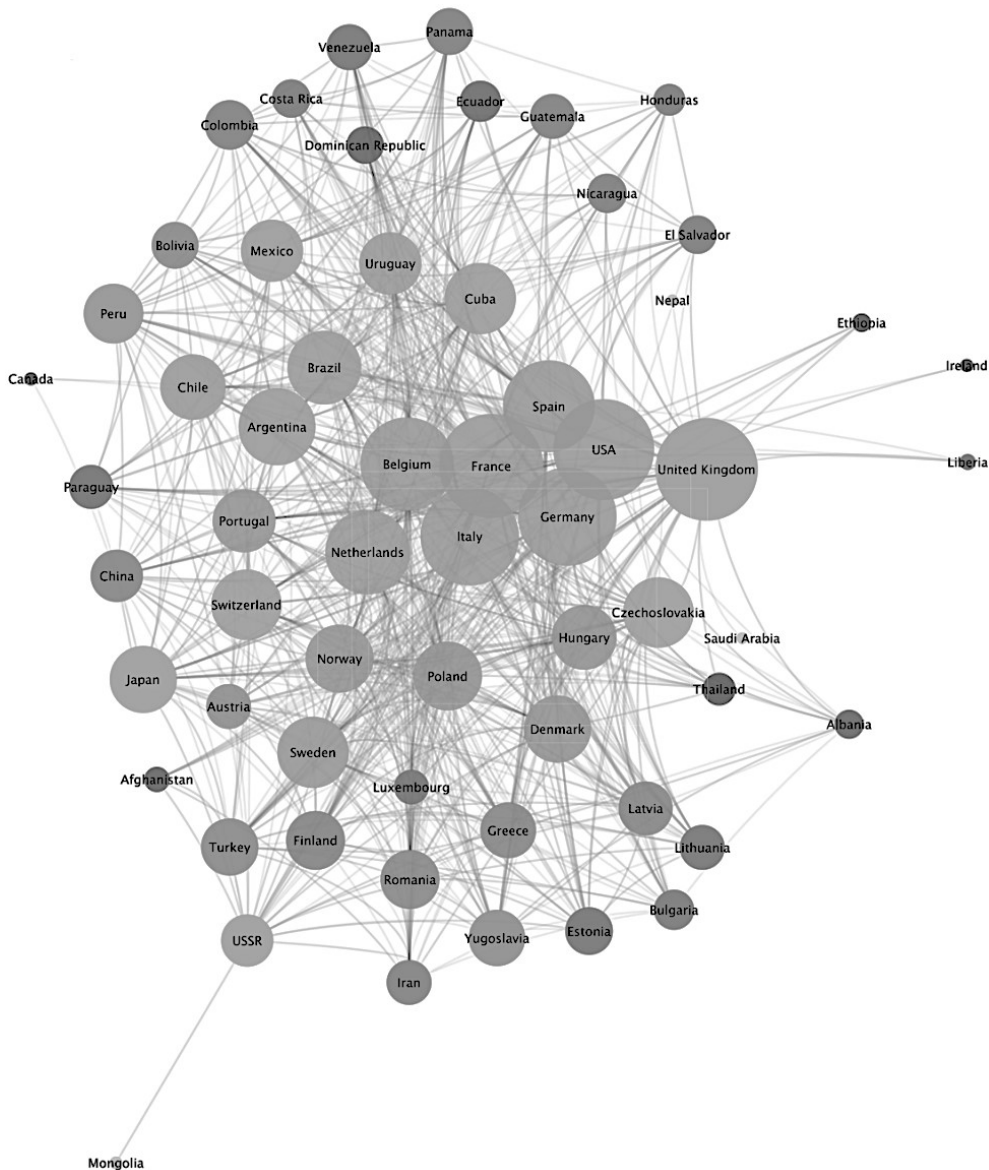
A tanulmány céljainak meghatározása után – és az eredmények ismertetése előtt – szükséges áttekinteni az alkalmazott módszertani kereteket. Ezeket a könnyebb érthetőség kedvéért érdemes négy, a kutatási és vizsgálati szakaszokat lekövető egységre bontani. Az *adatfelvétel* kapcsán a kutatás alapjául szolgáló adatbázisokkal kapcsolatos részletek, a *hálózati modellezés* esetében az összeállított diplomáciai hálózatok jellemzői, az *adatnyerés* tekintetében a centralitási adatok összesítésének a módszerei, az *eredmények kategorizálása* részben pedig a centrális és periférikus szereplők kiválasztási mechanizmusai kerülnek ismertetésre.

Adatfelvétel

A későbbiekben bemutatott eredmények alapját képező külképviseleti kapcsolódások adatait a kutatás az 1817–2015 közötti időszakban vizsgálta, a mintavétel az elemzett periódusra vonatkozóan jobbra ötvenkénti adatfelvétellel dolgozott.⁹ Az adatnyerés során három adatbázist használtunk: az 1817 és 1960 közötti adatok forrása a *Correlates of War* projekt, a Bayer által jegyzett adatbázis (v2006.1.); az 1960–2010 közötti adatok Moyer és munkatársai *Diplometrics* elnevezésű adatgyűj-

⁸ Uo.

⁹ Mivel bizonyos évekre vonatkozóan (például a második világháború alatt és után) az adatbázisok érthető okokból nem tudtak hiteles adatokkal szolgálni, ezért a konkrét mintavételi évek a következők voltak: 1817, 1824, 1827, 1832, 1836, 1840, 1844, 1849, 1854, 1859, 1864, 1869, 1874, 1879, 1884, 1889, 1894, 1899, 1904, 1909, 1914, 1920, 1925, 1930, 1935, 1940, 1950, 1955, 1960, 1965, 1970, 1975, 1980, 1985, 1990, 1995, 2000, 2005, 2010, 2015.

1. sz. ábra. Referenciahálózat, 1930.
(Saját szerkesztés. Adatforrás: BAYER, 2006.)

téséből származnak; míg az utóbbiak által nem tárgyalt 2015-ös év a *Europa World Year Book* diplomáciai információinak eredménye.¹⁰ Az adatforrások módszertani sajátosságaiból adódóan a kigyűjtött információk kizárólag szuverén állami entitásokhoz delegált külképviseleteket tartalmaznak, tehát például a nemzetközi

¹⁰ BAYER, 2006; MOYER-BOHL-TURNER, 2016; *Europa Publications*, 2016.

szervezetekhez küldött missziók, vagy a pszeudoállamok által létesített kirendeltségek nem képezték az elemzés tárgyát. Mivel a használt adatbázisok képviselői osztályozása eltért egymástól, ezért a kutatás a külképviseleti missziók eltérő formáit és szintjeit nem osztályozta vagy kategorizálta: a tanulmányban bemutatott partnerségek nagyköveti, főképviselői, ügyvivői, miniszteri esetleg egyéb képviselői kapcsolatra utalnak, ezek között azonban nem tesznek különbséget. A hálózati modellek szerkezetét és a kapott eredményeket szintén nagyban befolyásolta, hogy az adatfelvétel csak a célországba delegált vezető képviselőt vette figyelembe. Mivel az alsóbbrendű missziók külön nem kerültek kiemelésre, ezért minden állam maximum egy képviselővel vehetett részt a hálózatokban. A kutatás az adatok összevetésének hatékonysága érdekében Bayer módszerét¹¹ alkalmazva az egyes államok elnevezéseit a vizsgált időszak alatt nem változtatta, azaz egyes releváns esetekben a megszűnő államot és jogutódját kontinuitásként kezelte.¹²

Hálózati modellezés

Az adatfelvétel eredményeként a mintavételi évekre vonatkozó kapcsolati viszonyok külön-külön, negyven önálló hálózat keretein belül kerültek modellezésre. A hálózati modellekben – megvalósuló képviselő esetén – N_1 állam N_2 államhoz maximum egy irányított éllel kapcsolódhatott, szimmetrikus kapcsolat esetén ezt N_2 állam is maximum egy irányított éllel viszonyozhatta. Az irányított hálózatok sajátosságainak megfelelően a csúcspontokhoz (államokhoz) kapcsolódó élek tekintetében különbséget tettünk a bejövő (fogadott képviselő) és kimenő (kiküldött képviselő) linkek között, ezek a későbbiekben a centralitási adatok bemutatásakor is külön kerülnek ismertetésre. A hálózatokban izolált csúcspontok nem szerepelnek, tehát kizárólag azok az államok kerültek be a modellezési folyamatba, amelyek legalább egy bejövő vagy kimenő képviselővel rendelkeztek. A kutatás a hálózati modellezést és elemzést a Cytoscape 3.7.1. verziószámú szoftverrel végezte el.¹³

A 40 mintavételi év során a kutatás összesen 214 diplomáciában aktív állami entitást detektált, ezek azok az államok, amelyek centralitási sorrendisége a továbbiakban ismertetésre kerül. A kapott eredmények alapján az azonosított 214 állam a 40 mintavételi év alatt összesen 98426 külképviseleti kapcsolatot alakított ki, ez a szám az adatgyűjtési időszakokban létrejött összes bilaterális kapcsolatot takarja. Természetesen az egyes évekre vonatkozó önálló hálózatokban ennyi állam és kapcsolat sosem szerepelt: példának okáért az 1817-es kapcsolatrendszerben $N=23$ csúcspont között $L=198$ él létesült, míg a 2015-ös hálózatban $N=196$ csúcspont között $L=9260$.

¹¹ BAYER, 2006.

¹² Ilyen eset volt például Németország vagy Oroszország. Előbbi esetében a Német Birodalmat, a Weimari Köztársaságot vagy az NSZK-t egyaránt Németország elnevezés jelölte, utóbbi esetében pedig az Oroszország megjelölés a cári időszakot és a Szovjetuniót is egyaránt magába foglalta. Az adatok megfeleltetése természetesen csak releváns esetekben volt lehetséges, például Ausztria–Magyarország a felbomlás után értehető okokból már külön államként szerepelt.

¹³ SHANNON ET AL., 2003.

Adatnyerés

A kapott eredmények fokszám-centralitás alapján kerültek kiszámításra.¹⁴ A fokszám-centralitás a központosság mérésének legegyszerűbb módszere, amely az egyes csúcspontok kapcsolati számát viszonyítja egyrészt a hálózatban létrejövő összes kapcsolat, másrészt a többi csúcspont kapcsolatainak számához.¹⁵ Ez az itt tárgyalt témára lefordítva azt jelenti, hogy a diplomáciai hálózatban résztvevő államokat képviselőik mennyisége alapján rangsorolni lehet, az abban kialakuló különbségeket pedig a képviselői kapcsolatok száma biztosítja. A rangsor felállítása előtt ugyanakkor szükséges szétválasztani a bejövő és kimenő kapcsolatokat, hiszen egy irányított hálózatban a fogadott és a küldött élek eltérő információtartalommal bírnak. A bejövő fokszámok vizsgálata kapcsán az államok által fogadott külföldi missziók száma kerül összegzésre, míg a kimenő kapcsolatok vizsgálatakor a külországokba delegált képviselőiké.

A fentieknek megfelelően a kutatás a modellezett 40 hálózat elemzésekor minden esetben kiszámította a hálózatokban résztvevő bejövő és kimenő fokszám-centralitási adatokat, amelyeket az egyes országok vonatkozásában évekre lebontva összesített. Bár ezek az összesítések is érdekes komparatív lehetőségeket biztosítanak, jelen tanulmány inkább a hosszútávú trendekre kíváncsi. Emiatt az egyes fokszám-centralitási adatokat minden ország esetében átlagolta, tehát például, ha a mintavételi periódusban kétszer szereplő Koszovó bejövő fokszám-centralitása 2010-ben 0,08763, 2015-ben pedig 0,10256 volt,¹⁶ akkor az ország átlagos bejövő fokszám-centralitása 0,19019 lett. Bár ez az eljárás tökéletesen tükrözte az adott állam mintavételi periódusra vonatkozó átlagos bejövő fokszám-centralitási viszonyait, ugyanakkor nem tett különbséget a diplomáciai viszonyokban rövid és hosszú ideig jelenlévő államok eredményei között. A problémát egy példával érzékeltetve: nehézséget jelentett, hogy a diplomáciai térben például 2 mintavételi alkalommal jelenlévő Koszovó átlagos bejövő fokszám-centralitása megközelítheti olyan államok központossági adatait, amelyek jóval több időt töltöttek a diplomáciai térben, ezáltal azt hosszabb ideig befolyásolták. A kutatás a probléma megoldására egy egyszerű eljárást alkalmazott: az országonként kiszámított és átlagolt adatokat beszorozta azzal a számmal ahányszor az adott állam a mintavételben szerepelt. Ennek a számnak a maximuma 40 (például Franciaország), minimuma pedig 1 (Dél-Szudán), a fent szereplő Koszovó esetében a bejövő fokszám-centralitási érték $0,19019 \times 2 = 0,38038$. Az így kapott értékek tükrözték az adott állam átlagos fokszám-centralitási adatait, ugyanakkor időbeli különbséget tettek a hálózati befolyást hosszabb és rövidebb ideig kifejtők között.

¹⁴ A modellezett hálózatok más centralitási adatok vizsgálatát is lehetővé tették (például közelség-centralitás, köztiség-centralitás). Ezek terjedelmi korlátok miatt elhelyített nem kerülnek publikálásra.

¹⁵ BARABÁSI, 2016. 63; NEWMAN, 2010. 168-169.

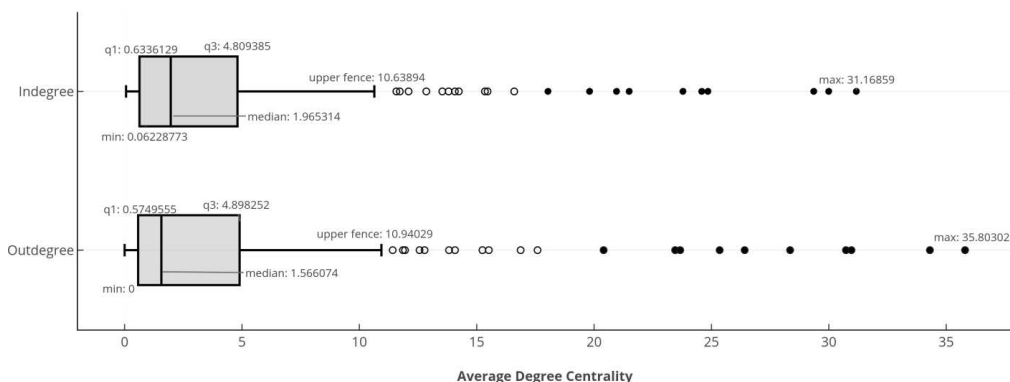
¹⁶ A lehetséges értékhatár 0 és 1 közé esik.

Az eredmények kategorizálása

Az előző részben kifejtett módszerek a hálózatokban résztvevő 214 államot bejövő és kimenő foksám-centralitási adataik alapján rangsorolták. Az így kialakuló adatsorokat a mellékletben található 1. számú táblázat összegzi. Bár a táblázatból jól kivehetők az egyes centralitási értékek, azok különbségei, illetve az országok helyezései, azonban továbbra is problematikus a centrum és periféria országainak pontos determinálása. Másként megfogalmazva: a táblázatot áttekintve kérdéses, hogy hol végződik a centrumországok, és hol kezdődik a periférikus államok csoportja.

Bár az adatok csoportosítása szükségszerűen szubjektív szabályok szerint történik, releváns statisztikai módszerek használata növelheti az egyes osztályközők kialakításának objektivitását. Ezek kiválasztásakor könnyebbséget jelentett, hogy az adatnyerési eljárás rangsorba rendezett elemeket biztosított. A rangsorból egyrészt feltételezhető, hogy a lista legmagasabb értékei a centrumországokat, a legalacsonyabbak pedig a periféria államait takarják. Másrészt a sorba rendezett adatok egyik legnagyobb előnye, hogy meghatározható a középső érték, a medián mentén pedig további helyzetmutatók, kvantilisok definiálhatók.¹⁷ Mivel jelen kutatás a centrum és a periféria tagjaira volt kíváncsi, ezért a kvantilisok közül a rangsort négy egyenlő elemszámra osztó kvartilis felosztást alkalmazta. Az osztályközők kialakításakor ebben az esetben azt feltételeztük, hogy az alsó kvartilis a periféria tagjait, a felső kvartilis a centrumot, a középső pedig a tipikus értékkel rendelkező államokat foglalja magában.

A kvartilis felosztás eredményeit a 2. ábra összegzi. Az ábra tanulsága szerint a bejövő átlagos foksám esetében az alsó kvartilisbe (q1) a 0,63-nál kisebb, a felső kvartilisbe (q4) pedig a 4,8-nál nagyobb értékű államok kerültek. A kimenő átlagos foksám esetében ez az osztályközhatár 0,57 és 4,8 volt. A 2. ábra egyéb jellemzői és tanulságai a továbbiakban még kiemelésre kerülnek.

2. sz. ábra. Átlagos foksám-eloszlások kvartilis felosztása
(Saját szerkesztés. Adatforrás: BAYER, 2006; MOYER-BOHL-TURNER, 2016;
Europa Publications, 2016.)

¹⁷ ZÁVOTI, 2010.

Centrális és periférikus szereplők

A módszertani részben elmondottak alapján ehelyütt nem az egyes mintavételi évekre vonatkozó centralitási adatok kerülnek külön-külön bemutatásra (például Magyarország bejövő és kimenő fokszáma 1950-ben), hanem a teljes periódusra vonatkozó országonként számított átlag, amelyet az államok mért összes fokszámainak átlaga, illetve a mintavételi jelenlét¹⁸ számának szorzata eredményez. Az így kapott, teljes periódusra vonatkozó fokszám-centralitási rangsort a mellékletben szereplő 1. táblázat, a centrum és a periféria tagjainak osztályközhatárait pedig a 2. ábra összegzi.

Bejövő fokszám-centralitás

Hálózatelméleti kiindulópontunk szerint a bejövő fokszám-centralitás az egyes csúcspontok presztízsére reflektál, azaz megmutatja, hogy az államok külképviseleteik létesítése során más országokat mekkora mértékben preferáltak.¹⁹ A 2. ábra csoportosítási módszere alapján detektált 54 centrumország közé a 4,8-nál nagyobb átlagos bejövő fokszám-centralitással rendelkező államok kerültek. Ezek összetételének vizsgálata előtt érdemes arra rámutatni, hogy a felső kvartilis mediántól való eltérései jóval markánsabbak, mint az alsó kvartilis értékei, azaz a centrumországok atipikussága kiugróbb. Erre utal, hogy a dobozdiagram felső kvartilisében megjelenik az extrém értékeket elválasztó határ (*upper fence*), az alsó kvartilisben viszont nem. A kiugróan magas értékek detektálása a centrum országait tovább tagolja, ezáltal kiemeli azon államokat, amelyek attraktivitása még a központi szereplőkhöz viszonyítva is kimagasló volt. Ezeket a diplomáciai hierarchia csúcsán elhelyezkedő államokat a könnyebb érthetőség kedvéért nevezzük magországoknak.

A legmagasabb bejövő fokszám-centralitást elérő államok között nem meglepő módon főként történeti és jelenkori nagyhatalmakat találunk: az előző mintegy kétszáz évben Franciaország, az Egyesült Királyság, az USA és Németország bizonyultak a leggyakoribb célországoknak. Vezető szerepüket jelezi, hogy a 40 mintavételi év 47,5%-ban Franciaország, 35%-ban az USA, 2,5%-ban az Egyesült Királyság, 15%-ban pedig a négy ország együttesen osztozott az adott évre vonatkozó legmagasabb fogadott külképviseleti mennyiségen. A nagyhatalmak tekintetében szintén említést érdemel Spanyolország, Oroszország és Kína. Spanyolország centrális pozícióját egyértelműen történeti jelentőségének köszönheti, Oroszország versenytársaihoz képest mérsékeltlen előnyös helyezése a bolsevik hatalomátvételt utáni évek izoláltságából következik, Kína relatív kiváltságos helyzete pedig az ország utóbbi évtizedekben tapasztalható gazdasági és politikai térnyerésének eredménye.

A magországok között helyet kaptak egyes közép-hatalmak és/vagy gazdaságilag fejlett országok is. Ezek egy részének centrális elhelyezkedése regionális vezető szerepükből következik (például Brazília, Törökország), más részük

¹⁸ A lehetséges értékhatar 1 és 40 közé esik.

¹⁹ NEWMAN, 2010. 169.

a tradicionálisan Európa-központú diplomácia hagyományos tagjai (például Hollandia, Portugália, Dánia), pénzügyi központok (például Svájc), vagy nemzetközi szervezetek befogadói (például Belgium).

Bár a magországok esetében szembevetendő az európai túlsúly, a centrum egészét vizsgálva ez az előny csökken: 54 ország közül „csak” 25 európai. A már említett regionális és középhatalmokon kívül a centrumországok sorához csatlakoztak egyes gazdaságilag fejlett, vagy egy-egy gazdasági, politikai szektorban fajsúlyos országok. India jelenléte globális és ázsiai vezető pozícióit nézve szinte magától értetődő, Szaúd-Arábia és Irán regionális ereje és az energiaszektorban betöltött fajsúlyos szerepe miatt attraktív, az Egyiptomba delegált külképviseletek pedig politikai és kulturális okok mellett az ország globális közlekedésben betöltött szerepére (Szuézi-csatorna) is reflektálnak.

A centrumországok vizsgálatakor említést érdemelnek azon szereplők is, amelyek nem elsősorban jelenkori attraktivitásuknak, inkább hosszútávú történeti jelenlétüknek köszönhetik átlag feletti eredményeiket. Ebben a tekintetben elsősorban olyan 19. században függetlenedő államok (például Görögország, Ecuador, Guatemala, Bolívia) emelhetők ki, amelyek egyrészt hosszantartó politikai és nemzetközi jogi szuverenitásuknak, másrészt pedig az ezt figyelembe vevő adatnyerési eljárásnak köszönhetik centrális helyzetüket. Bár ezek az államok az adatnyerés során érzékelhető versenyelőnyrel indultak – főként a hidegháború után létesülő államokkal szemben –, az 1945–1991 megalakuló országok jelenléte bizonyítja, hogy a nemzetközi presztízs az attraktivitás függvénye is. Természetesen a „fiatal” államisággal rendelkező országok (Dél-Szudán, Szlovénia stb.) esetében a függetlenség kikiáltásának időpontja jelentősen befolyásolta a listán elfoglalt pozíciót, ugyanakkor Kína, India vagy Pakisztán centrális pozíciója utal arra, hogy a történelmi befolyást a politikai vagy gazdasági vonzerő helyettesítheti. Ezt alátámasztja már megszűnt, de a centrum országok csoportjába bekerülő államok (például Ausztria–Magyarország, Jugoszlávia) jelenléte is.

A centrumországok rövid áttekintése után a periféria államairól is szükséges szót ejteni. Az 54 legalacsonyabb bejövő fokszám-centralitással rendelkező állam mind földrajzi, mind történeti, mind pedig gazdasági teljesítőképesség tekintetében vegyes összképet mutat. A listában szereplő államokat vizsgálva szembevetendő az európai államok alacsony aránya: néhány szovjet utódállamot leszámítva a Balkán kisállamai (FYROM, Montenegró, Koszovó), törpeállamok (Liechtenstein, San Marino, Andorra), illetve megszűnt fejedelemségek váltak sereghajtóvá. A legtöbb esetben a periférikus pozíció érthető, a felsorolt szovjet utódállamok kapcsán azonban némi magyarázatra szorul. A csoportban szereplő Lettország, Moldova és Grúzia periférikus pozíciója egyrészt következik a történeti jelenlétet súlyozó adatnyerési eljárásból, másrészt viszont eredménye a diplomáciai partnerek multiakkreditációs gyakorlatának. Ez a szomszédos országokból, vagy regionális központokból történő ad hoc érdeképviselet Lettország esetében főként észtországi vagy litvániai, Moldova vonatkozásában kijevei vagy bukaresti, Grúzia kapcsán pedig örmény vagy azeri rezidens külképviseletek révén érvényesül.

Utóbbi néhány kivételtől eltekintve az európai kontinens a periféria csoportján belül alulreprezentált. Ez a tulajdonság Ázsia és Amerika kontinentális államai-ra is igaz: a két földrész centralitási értékein Bhután, Kirgizisztán, Tádzsikisztán,

Türkmenisztán, Grenada, Belize és Suriname periférikus jelenléte csak minimális mértékben változtat. Afrika arányaiban már magasabb mértékben reprezentált: a földrész kontinentális területeiről összesen 7 ország került a periféria államai közé, jellemzően a térség legszegényebb és geopolitikai szempontból kevésbé súlyos országai közül.

Periférikus államok csoportja lévén a gazdaságilag elmaradott és/vagy gyengébb kapacitásokkal rendelkező országok jelenléte érthető fejlemény. Kevésbé egyértelmű azonban a szigetországok csoporton belül érzékelhető számottevő mennyisége: az 54 periférián detektált ország közé 26 szigetállam került be. Bár ezen országok többsége nem tartozik a legszegényebb államok közé, többségük alacsony népességszámmal, kis mérettel, illetve csekély gazdasági teljesítőképességgel rendelkezik, az erősebb ágazatok – főként a turisztika és halászat – jelentősége pedig inkább csak helyi szinten mérhető. A szigetországok attraktivitását szintén csökkenti földrajzi izoláltságuk, amely a fenti negatívumok mellett jelentősen redukálja a diplomáciai befektetések megtérülésének lehetőségét. Másként megfogalmazva: míg egy kontinentális területen elhelyezkedő Tádzsikisztánba delegált misszió a fogadóországon túl a szomszédos államok irányába is érdekképviselési lehetőségeket biztosít, addig egy alacsony népességgel rendelkező, illetve alacsony politikai és gazdasági hasznot biztosító csendes-óceáni sziget a szomszédok attraktivitásával sem képes a hozzá delegált külképviseletek fenntartásának költségeit ellentételezni. Ezt a jellegzetességet egyébként egyes periférikus csoportba kerülő afrikai országok is alátámasztják: Gambia, Szváziföld vagy Lesotho mintegy szigetként ékelődnek be az őket körülvevő országok közé.

Kimenő foksám-centralitás

Míg a bejövő foksám-centralitás az államok egymással szembeni megítélésére utal, addig a kimenő kapcsolatok az egyes országok diplomáciai befektetéseinek fokmérői. Mivel ebben az esetben a centralitási eredményeket a delegált képviseletek mennyisége biztosítja, ezért a kialakuló rangsor jobban reflektál a diplomáciai interakciókra kifejtett aktivitás mértékére, illetve az ezzel kapcsolatos állami elhatározásokra.²⁰ Ezeket az elhatározásokat ugyanakkor nagyban befolyásolják az egyes államok kapacitásai. A problémát egy példával szemléltetve: a klímaváltozás következményeitől fenyegetett Maldív-szigetek bizonyára szívesen képviselné érdekeit magasabb mennyiségű diplomáciai interakció révén, erre ugyanakkor korlátozott erőforrásai miatt a valóságban kevés esélye van. Ez utóbbi példából kitűnik, hogy a nemzetközi érdekérvényesítés nemcsak a fogadói, de a kezdeményezői oldalon is korlátok közé van szorítva, amely korlátokon csak az átlagostól eltérő kapacitásmennyiség révén lehet túllépni.

Ez utóbbiból adódik, hogy a 2. ábra extrém kiugrásait a kimenő foksám-centralitás esetében is a centrum államai produkálják. A magországok tekintetében az államok összetétele a bejövő centralitáshoz hasonló képet mutat: a mintavételi évek 25%-ban az USA, 22,5%-ban Franciaország, 12,5%-ban pedig az Egyesült Királyság

²⁰ KINNE, 2014. 253.

gyűjtötte be a legtöbb delegált külképviseleti mennyiséget. A bejövő fokszám-centralitási adatoknál ismertetett jellemzőkhöz képest eltérést mutat Oroszország és Belgium pozíciója, a két ország lényegében helyet cserélt. Oroszország előnyösebb pozíciója jól reprezentálja az orosz külpolitika rezsimváltások során is fennmaradó alapvetéseit, Belgium visszaesése pedig jelzi az ország bejövő és kimenő kapcsolatai között jelenlévő számottevő különbséget, amit az országba delegált nemzetközi szervezetek generálnak, a bejövő kapcsolatok javára.

A centrumországok egészét vizsgálva ebben az esetben is csökken az európai túlsúly, 54 államból 26 európai. A bejövő fokszám-centralitáshoz képest változás, hogy egyes országok eltűntek (például Etiópia, Libanon, Costa Rica és Nicaragua), mások viszont csatlakoztak a centrumhoz (Csehszlovákia, Izrael, Ausztrália, Dél-Korea). Az új államok megjelenése az attraktivitásnál jelentősebb diplomáciai aktivitásról árulkodik, amelyre jellemző példa Izrael és Dél-Korea legitimitást kereső vagy elősegítő diplomáciai terjeszkedése. Az utóbbiaktól eltekintve szembeötlő a csoport összetételének változatlansága, bár az egyes centrumországok helyezései módosultak, a diplomáciai viszonyok centrális aktorai jószerével ugyanazok maradtak.

A centrum vizsgálatokor érdemes röviden megemlékezni az abban biztos pozíciót elfoglaló Magyarországról is. Bár az előkelőbb kimenő fokszám-centralitási adatok aktívabb kezdeményezőkézségről árulkodnak, az ország diplomáciai attraktivitás vonatkozásában is biztos pozíciókkal rendelkezik, sőt, olyan regionális központokat előz meg, mint Indonézia, Ausztrália, Dél-Afrika vagy Dél-Korea. Megjegyzendő, hogy a központi pozíció kevéssé magyarázható az adatnyerési eljárás módszertanával, hiszen Magyarország önálló entitásként csak 1920-tól szerepel a felhasznált adatbázisok gyűjtéseiben. Utóbbiból következik az is, hogy az ország centrális pozíciója nem a jelenkori szövetségi beágyazottság függvénye, inkább fordítottja: szövetségi beágyazódásunk a diplomácia centrumában betöltött aktív szerep következménye és eredménye.

A legalacsonyabb kimenő fokszám-centralitási adatok vizsgálatokor szembetűnő a gazdasági teljesítőképesség delegált képviselőkre gyakorolt befolyása. Bár arányaiban a periférikus csoport összetétele a bejövő centralitási adatokhoz képest kevéssé változott, a megvalósuló helycserék jobbra a jelentős kapacitáshiánnyal küzdő államok kárára történtek. Az európai államok közül kikerült a csoportból a mintavételi időszakban még FYROM-nak nevezett Észak-Macedónia, Lettország a 165-ről a 120. pozícióra ugrott, Grúzia pedig a 151. helyre került. Az afrikai országok vonatkozásában új belépő Botswana, Bissau-Guinea és Namíbia, aktívabb külkapcsolati tevékenységének köszönhetően azonban kilépett a periférikus csoportból Egyenlítő-Guinea és Djibouti.

Az utóbbiakat leszámítva jelentősebb eltérések – a centrum országaihoz hasonlóan – nem jellemzők. Ez főként a szigetországokat érinti hátrányosan, periférikus beágyazottságuk ugyanis ebben az esetben is számottevő: a leggyengébb centralitási értékeket produkáló 54 állam közül 25 ismételt szigetország. Ahogyan az előző részt kifejtésre került, a szigetállamok periférikus helyzete földrajzi, politikai és gazdasági okokkal magyarázható. Az utóbbiakon túl ezeket az aktorokat fokozottan hátrányosan érinti a diplomáciai reciprocitás jelensége, pontosabban annak hiánya. Mivel a kölcsönösség a diplomácia funkcionalitásának egyik alapvető

mozgatórugója,²¹ ezért a kezdeményezőképeség kapacitásának számottevő korlátozottsága jelentősen befolyásolja a kialakítható interakciók számát. A periféria tagjai esetében a gazdasági korlátok jelentősen limitálják a delegálható külképviseletek számát, ezáltal egyrészt csökkentik az érdekképviseleti hatásfokot, másrészt a kölcsönösségi alapon képződő kapcsolatok számát. Ebből következően a fogadott és a kimenő képviseletek kölcsönösen alacsony arányának egymásra gyakorolt hatása számottevő, kezdeményezés – valamint geopolitikai szignifikancia – hiányában az attraktivitás alacsony, a periférikus pozíció pedig beágyazódik.

Következtetések

A tanulmány az előzőekben felvázolt módszertan segítségével körvonalazta a diplomáciai tér centrális és periférikus szereplőit. Az egyes államok helyzetének rangsorolásán túl az eredmények reflektáltak a diplomáciai interakciók szerkezeti tulajdonságaira, illetve az abból következő előnyökre és hátrányokra. A kutatás egyértelművé tette, hogy a diplomáciai interakciók egy olyan hierarchikus rendszerben zajlanak, amelyben a hálózati hatás a centrális szereplőket előnyben, a periférikus aktorokat viszont hátrányban részesíti. A hierarchia csúcsán elhelyezkedő centrumországok előnye a kiterjedt képviseleti hálózat kialakítását és fenntartását lehetővé tévő erőforrásokon nyugszik, amelyek mennyisége azonban a diplomáciában betöltött központi pozíciók révén jelentősen növelhető. A centrum meglévő kapacitásai tehát lehetővé teszik a nemzetközi politikai és gazdasági döntések nagyarányú befolyásolását, amely révén a központi országok további kapacitásokhoz juthatnak, jobbra a többség és a periféria kárára.

A hálózati hatás szintén szembetűnő volt a periféria tagjainak vizsgálatakor. A legalacsonyabb centralitási eredményeket produkáló országok csoportja attraktivitás és erőforrás hiányában a bejövő és a kimenő kapcsolatok jelentős deficitjétől szenved, nemzetközi érdekképviselete mind belföldön, mind külföldön limitált hatásfokkal működik. A diplomáciai interakciók hiánya a csoport előnytelen adottságait tovább súlyosbítja, effektív képviseleti tevékenység hiányában a diplomácia lehetséges politikai és/vagy gazdasági hozzájárulásait minimalizálja, az érintett államok pozícióit pedig hosszú távon beágyazza. A helyzeten tovább ront, hogy a csoport tagjainak egymás közötti kapcsolatai is minimálisak: míg a centrumországok esetében jól kivehető a centrummal és többséggel való aktív és időtálló partnerség, a középhatalmak pedig egymással és a centrum országaival alakítottak ki tartós együttműködésekkel, addig a periféria kevés számú kapcsolódásait a centrumba és középhatalmakba investálja. A nemzetközi tér leggyengébbnek tekinthető aktorai ezáltal nem pusztán a diplomáciai érdekképviselet, de a közös érdekegyeztetés fórumainak hiányától is szenvednek. Bár ezeket a nemzetközi szervezetekhez delegált állandó képviseletek részben pótolhatják, a partnereknél fenntartott fizikai jelenlét hiánya a rezidens misszióval rendelkező versenytársak előnyét azonban konzerválja.

²¹ SPIES, 2019. 36.

Végezetül fontos arra rámutatni, hogy az eredmények a diplomácia nemzetközi jelentőségének állandóságáról tanúskodnak. Bár a diplomácia elméletében az előző évtizedben – és főként a 2008-as pénzügyi válság gazdasági nehézségei okán – többször felmerült virtuális és digitális képviselet előretörésének és a fizikai jelenlét, illetve a rezidens misszió szükségtelenségének hangoztatása,²² a fentiekben összefoglalt eredmények ennek pont az ellenkezőjét támasztják alá. A diplomáciai képviselet továbbra is a nemzetközi érdekérvényesülés egyik legfontosabb eszköze, amelynek hatékonysága nem a rezidens képviseletek csökkentésével, inkább az interakciók számának növelésével, illetve a folyamatos adaptálódás és racionalizálás segítségével fokozható.

Felhasznált irodalom és rövidítések

BARABÁSI

2016 BARABÁSI Albert-László: *A hálózatok tudománya*. Budapest, Libri, 2016.

BAYER

2006 BAYER, Resat: *Diplomatic Exchange Dataset*, v2006.1.
(<http://correlatesofwar.org> - Utolsó letöltés: 2018. szeptember 20.)

COOPER-HEINE-THAKUR

2013 COOPER, Andrew F. – HEINE, Jorge – THAKUR, Ramesh: Introduction: The Challenges of 21st Century Diplomacy. In: *The Oxford Handbook of Modern Diplomacy*. Eds.: COOPER, Andrew F. – HEINE, Jorge – THAKUR, Ramesh. Oxford, Oxford University Press, 2013. 1–23.

DUQUE

2017 DUQUE, Marina: Core-Periphery Structure in the International Status Hierarchy. Cambridge, Belfer Center for Science and International Affairs, Harvard Kennedy School, 2017.

EUROPA PUBLICATIONS

2016 *Europa World Year Book*. 57th edition. London, Routledge, 2016.

KINNE

2014 KINNE, Brandon J.: Dependent Diplomacy: Signaling, Strategy, and Prestige in the Diplomatic Network. *International Studies Quarterly*, 58. (2014) 2. sz. 247–259.

MALINIÁK – PLOUFFE

2011 MALINIÁK, Daniel – PLOUFFE, Michael: *A Network Approach to the Formation of Diplomatic Ties*. San Diego, CA, University of California Press, 2011.

²² COOPER-HEINE-THAKUR, 2013. 11–12.

MALONE

- 2013 MALONE, David M.: The Modern Diplomatic Mission. In: *The Oxford Handbook of Modern Diplomacy*. Eds.: COOPER, Andrew – HEINE, Jorge – THAKUR, Ramesh. Oxford, Oxford University Press, 2013. 1-14.

MOYER-BOHL-TURNER

- 2016 MOYER, Jonathan D. – BOHL, David K. – TURNER, Sara: *Diplometrics: Diplomatic Representation*. Denver, CO, Frederick S. Pardee Center for International Futures, 2016. (<http://pardee.du.edu/diplometrics> – Utolsó letöltés: 2018. október 20.)

NEWMAN

- 2010 NEWMAN, Mark. E. J.: *Networks: An Introduction*. New York, Oxford University Press, 2010.

RANA

- 2013 RANA, Kishan S.: *The Contemporary Embassy: Paths to Diplomatic Excellence*. New York, Palgrave Macmillan, 2013.

SHANNON ET AL.

- 2003 SHANNON, Paul – MARKIEL, Andrew – OZIER, Owen – BALIGA, Nitin S. – WANG, Jonathan T. – RAMAGE, Daniel – AMIN, Nada – SCHWIKOWSKI, Benno – IDEKER, Trey: Cytoscape: a software environment for integrated models of biomolecular interaction networks. *Genome Research*, 13. (2003) 11. 2498-2504. Version: 3.5.1. (<http://www.cytoscape.org> – Utolsó letöltés: 2018. szeptember 20.)

SPIES

- 2019 SPIES, Yolanda Kemp: *Global Diplomacy and International Society*. Johannesburg, Palgrave Macmillan, 2019.

ZÁVOTI

- 2010 ZÁVOTI József: *Matematikai statisztikai elemzések 2. Helyzetmutatók, átlagok, kvantilisek. A szórás és szóródás egyéb mérőszámai*. Székesfehérvár, Nyugat-magyarországi Egyetem, Geoinformatikai Kar, 2010.

Melléklet

	Ország	Átlagos bejövő fokszám-centralitás×mintavételi jelenlét	Ország	Átlagos kimenő fokszám-centralitás×mintavételi jelenlét
1.	Franciaország	31,1685876	Franciaország	35,8030246
2.	Egyesült Királyság	29,9913123	Egyesült Királyság	34,3044752
3.	USA	29,3546877	USA	30,9623954
4.	Németország	24,8444722	Németország	30,7285323
5.	Olaszország	24,5824189	Olaszország	28,3500518

6.	Belgium	23,7826265	Oroszország	26,4136867
7.	Spanyolország	21,492072	Spanyolország	25,3481014
8.	Oroszország	20,9532969	Belgium	23,6662512
9.	Hollandia	19,8041633	Hollandia	23,4532044
10.	Brazília	18,0318445	Brazília	20,4053245
11.	Svájc	16,5969866	Portugália	17,591089
12.	Portugália	15,4614599	Dánia	16,8709331
13.	Dánia	15,3486137	Ausztria- Magyarország	15,5150252
14.	Argentína	14,2368419	Japán	15,2423936
15.	Japán	14,0693303	Argentína	14,0750062
16.	Mexikó	13,8024816	Mexikó	13,8199974
17.	Törökország	13,5335934	Svájc	12,77817
18.	Kína	12,8515444	Chile	12,5646767
19.	Chile	12,0975071	Kína	11,9449992
20.	Görögország	11,7249137	Peru	11,8564835
21.	Ausztria- Magyarország	11,5746723	Törökország	11,4202033
22.	Peru	10,6389404	Görögország	10,9402933
23.	Venezuela	9,68067319	Románia	10,6068286
24.	Románia	9,51935441	Kuba	9,74707334
25.	Kolumbia	9,32492278	Kolumbia	9,63059821
26.	Kuba	8,97591405	Venezuela	9,46704667
27.	Uruguay	8,89868255	Bavaria	9,46495864
28.	Egyiptom	8,88076149	Norvégia	9,32040879
29.	India	8,51176748	Pápai Állam	9,10380346
30.	Jugoszlávia	8,17129513	Egyiptom	8,90915214
31.	Kanada	8,06877283	Uruguay	8,88235488
32.	Irán	8,00587417	Svédország	8,83302917
33.	Norvégia	7,87281489	Irán	8,521035
34.	Pápai Állam	7,84460347	Jugoszlávia	8,51573756
35.	Ausztria	7,51657144	India	8,4528156
36.	Svédország	7,49853218	Lengyelország	8,20670161
37.	Ecuador	7,26335504	Magyarország	7,66337703
38.	Guatemala	7,24655925	Finnország	7,22968031
39.	Bolívia	7,05416092	Bulgária	7,19258646
40.	Magyarország	6,92498164	Ecuador	7,02801229
41.	Lengyelország	6,6838127	Guatemala	6,89789232
42.	Thaiföld	6,58398715	Thaiföld	6,69417783
43.	El Salvador	6,17324082	Bolívia	6,60833514
44.	Bulgária	6,04750203	Kanada	6,50628765
45.	Finnország	5,74466237	Ausztria	6,32831844
46.	Bajorország	5,47737929	Pakisztán	5,61085298
47.	Szaudi Arábia	5,40914956	Csehszlovákia	5,55343612
48.	Etiópia	5,36140072	El Salvador	5,31084331
49.	Paraguay	5,14543746	Izrael	5,20350345
50.	Pakisztán	5,141131	Indonézia	5,14592555
51.	Libanon	5,09435158	Ausztrália	5,03502216

53.	Costa Rica	4,80944047	Szaud-Arábia	4,93454065
52.	Nicaragua	4,91754771	Dél-Korea	5,01883683
54.	Indonézia	4,80938503	Paraguay	4,89825153
55.	Nigéria	4,80004418	Panama	4,80048718
56.	Dél-Afrika	4,74820699	Dominikai Köztársaság	4,58988515
57.	Panama	4,74715177	Líbia	4,58117732
58.	Irak	4,7409612	Nigéria	4,57389966
59.	Ausztrália	4,66928786	Libanon	4,53370336
60.	Algéria	4,61801692	Irak	4,52669811
61.	Izrael	4,54917191	Algéria	4,17206832
62.	Honduras	4,50775494	Nicaragua	4,153787
63.	Szászország	4,43018874	Marokkó	3,94450621
64.	Csehszlovákia	4,42714168	Fülöp-szigetek	3,80916631
65.	Dominikai Köztársaság	4,05039754	Dél-Afrika	3,74998214
66.	Szíria	4,02276333	Észak-Korea	3,63852272
67.	Szicília	4,0204292	Szíria	3,58163044
68.	Líbia	3,96027199	Costa Rica	3,52761547
69.	Dél-Korea	3,86445105	Haiti	3,4285369
70.	Kenya	3,79181939	Honduras	3,25507447
71.	Württemberg	3,6971998	Afganisztán	3,20714121
72.	Fülöp-szigetek	3,56507138	Kongói Demokratikus Köztársaság	3,12738983
73.	Tunézia	3,5490316	Jemen	3,11392063
74.	Kuvait	3,48146872	Tunézia	3,09321786
75.	Malajzia	3,44239112	Etiópia	3,08617362
76.	Szenegál	3,38700206	Malajzia	2,99898742
77.	Luxemburg	3,36643492	Írország	2,89590178
78.	Jordánia	3,29930986	Vietnám	2,87182134
79.	Kongói Demokratikus Köztársaság	3,23884175	Szudán	2,85994735
80.	Szudán	3,18892926	Jordánia	2,79398906
81.	Ghána	3,123591	Ghána	2,77842025
82.	Írország	3,04082629	Kuvait	2,71571835
83.	Vietnám	2,94362075	Tajvan	2,67682402
84.	Hesseni Választófejedelemség	2,91209148	Srí Lanka	2,53993375
85.	Tanzánia	2,89631539	Német Demokratikus Köztársaság	2,42161372
86.	Afganisztán	2,87304662	Új-Zéland	2,39692148
87.	Toszkána	2,83348734	Libéria	2,21797585
88.	Elefántcsontpart	2,70231218	Banglades	2,21208068
89.	Zimbabwe	2,6921492	Csehország	2,20156602
90.	Haiti	2,67203998	Szenegál	2,14352586
91.	Egyesült Arab Emírségek	2,67167418	Mianmar	2,13626375

92.	Hesseni Nagyhercegség	2,6620177	Albánia	2,10472238
93.	Jemen	2,62644245	Észtország	1,97505013
94.	Srí Lanka	2,52751874	Luxemburg	1,95502588
95.	Új-Zéland	2,45821946	Zimbabwe	1,93093072
96.	Mianmar	2,39126195	Elefántcsontpart	1,89608576
97.	Zambia	2,31392154	Guinea	1,89059016
98.	Albánia	2,25433993	Egyesült Arab Emírségek	1,88732193
99.	Libéria	2,2485201	Katar	1,86932792
100.	Marokkó	2,24168462	Gabon	1,83661408
101.	Guinea	2,20242358	Szerbia	1,79771725
102.	Észtország	2,08293088	Kamerun	1,7282574
103.	Szingapúr	2,05906907	Szomália	1,71327717
104.	Hannover	2,05123792	Mongólia	1,63495173
105.	Német Demokratikus Köztársaság	2,04312773	Kenya	1,6195668
106.	Banglades	1,9917363	Nepál	1,60930904
107.	Csehország	1,98782757	Ukrajna	1,58989372
108.	Kamerun	1,94280011	Szlovákia	1,5422534
109.	Gabon	1,90261849	Mauritánia	1,50996985
110.	Katar	1,83795874	Zambia	1,50229956
111.	Mozambik	1,72589022	Omán	1,46288066
112.	Angola	1,70446195	Angola	1,43612624
113.	Uganda	1,70323957	Tanzánia	1,39422669
114.	Ciprus	1,68466669	Mali	1,34610414
115.	Szerbia	1,64038321	Ciprus	1,3381899
116.	Szomália	1,58879906	Málta	1,29589697
117.	Észak-Korea	1,55300653	Izland	1,29448376
118.	Omán	1,54553167	Kambodzsa	1,24402467
119.	Ukrajna	1,48817404	Kongói Köztársaság	1,22647462
120.	Mali	1,47867847	Lettország	1,21273548
121.	Kongói Köztársaság	1,45571276	Uganda	1,16869222
122.	Jamaica	1,44495001	Csád	1,16787437
123.	Laosz	1,43935737	Szászország	1,1648986
124.	Kambodzsa	1,41250239	Szingapúr	1,14691771
125.	Tajvan	1,37335097	Laosz	1,1440377
126.	Nepál	1,3439571	Hesseni Nagyhercegség	1,11013788
127.	Trinidad és Tobago	1,29316689	Közép-afrikai Köztársaság	1,10152461
128.	Mongólia	1,22915207	Horvátország	1,08866942
129.	Izland	1,20405886	Szicília	1,07031005
130.	Bahrein	1,19355846	Litvánia	1,06768517
131.	Kazahsztán	1,19222655	Niger	1,05577626
132.	Madagaszkár	1,17886816	Benin	1,04088772
133.	Örményország	1,12450759	Ruanda	1,04018177
134.	Mauritánia	1,11210558	Burkina Faso	1,03166516

135.	Közép-afrikai Köztársaság	1,04224372	Burundi	0,98097655
136.	Horvátország	1,0312695	Hesseni Választófejedelemség	0,97965547
137.	Mecklenburg	1,02746237	Belarusz	0,94758167
138.	Namíbia	0,98513355	Báden	0,93794966
139.	Litvánia	0,97329165	Kazahsztán	0,9162507
140.	Sierra Leone	0,95770934	Sierra Leone	0,9081074
141.	Ruanda	0,91856271	Brunei Szultanátus	0,88514021
142.	Benin	0,90443603	Bosznia és Hercegovina	0,87543817
143.	Burkina Faso	0,89066706	Mozambique	0,83207438
144.	Szlovákia	0,88634231	Madagaszkár	0,82473186
145.	Niger	0,87844293	Jamaica	0,81078098
146.	Málta	0,84857876	Szlovénia	0,78769945
147.	Belarusz	0,83968042	Azerbajdzsán	0,75918516
148.	Togo	0,83728581	Togo	0,74357876
149.	Üzbegisztán	0,82375714	Malawi	0,72322119
150.	Burundi	0,80490486	Bahrein	0,71126727
151.	Monaco	0,79052327	Grúzia	0,7079337
152.	Csád	0,78957024	FYROM	0,66774079
153.	Szlovénia	0,77693333	Trinidad és Tobago	0,639541
154.	Bosznia és Hercegovina	0,77212645	Örményország	0,62661275
155.	Azerbajdzsán	0,75003331	Hannover	0,62478686
156.	Brunei Szultanátus	0,73964379	Guyana	0,60797808
157.	Guyana	0,72352183	Üzbegisztán	0,5900676
158.	Malawi	0,70724027	Djibouti	0,58839105
159.	Botswana	0,70668884	Egyenlítői-Guinea	0,58676861
160.	Guinea-Bissau	0,67289639	Mauritius	0,57683364
161.	Fiji	0,63361292	Gambia	0,57495548
162.	Modena	0,62162023	Pápua Új-Guinea	0,54941712
163.	Pápua Új-Guinea	0,61174478	Eritrea	0,52273346
164.	Báden	0,5976897	Guinea-Bissau	0,52230844
165.	Lettország	0,58768533	Monaco	0,49677611
166.	Djibouti	0,58263262	Zöld-foki Köztársaság	0,49273519
167.	Korea	0,56172244	Türkmenisztán	0,47110612
168.	Grúzia	0,55932982	Namíbia	0,46713688
169.	FYROM	0,54389149	Moldova	0,46576229
170.	Egyenlítői-Guinea	0,51751673	Botswana	0,45080136
171.	Suriname	0,51348868	Toszkána	0,44444445
172.	Türkmenisztán	0,50189761	Korea	0,44290004
173.	Mauritius	0,49778691	Lesotho	0,44278993
174.	Parma	0,48684211	Kirgizisztán	0,4403113
175.	Barbados	0,47921118	Vietnámi Köztársaság	0,4139635
176.	Gambia	0,41944018	Suriname	0,37320811
177.	Belize	0,39453639	Fiji	0,3653412

178.	Tádzsikisztán	0,39356759	Szváziföld	0,34885675
179.	Kirgizisztán	0,37815738	Tádzsikisztán	0,33605862
180.	Eritrea	0,3734315	San Marino	0,31301714
181.	Zöld-foki Köztársaság	0,35971515	Barbados	0,28940657
182.	Moldova	0,3576735	Liechtenstein	0,28205129
183.	Seychelle-szigetek	0,3149331	Belize	0,27318899
184.	Lesotho	0,2794457	Grenada	0,24888867
185.	Sao Tome és Príncipe	0,24990972	Maldív-szigetek	0,23066315
186.	Tuvalu	0,24615385	Szamoá	0,21325544
187.	Salamon-szigetek	0,23986522	Montenegro	0,20560402
188.	Szváziföld	0,22740102	Timor Leste	0,19580277
189.	Montenegro	0,22619614	Bhután	0,18594131
190.	Tonga	0,19182617	Sao Tome és Príncipe	0,18321057
191.	Koszovó	0,19019297	Salamon-szigetek	0,18024495
192.	Maldív-szigetek	0,18087197	Seychelle-szigetek	0,17757774
193.	Timor Leste	0,1806858	Dominikai Közösség	0,17692933
194.	Szamoá	0,17480115	Bahama-szigetek	0,16959492
195.	Comore-szigetek	0,17304942	Koszovó	0,159318
196.	Saint Lucia	0,16315346	Saint Lucia	0,15082648
197.	Vanuatu	0,16102255	Saint Kitts és Nevis	0,14877545
198.	Bahama-szigetek	0,15824929	Comore-szigetek	0,1375593
199.	Grenada	0,14515228	Antigua and Barbuda	0,13435888
200.	Liechtenstein	0,13507716	Saint Vincent és a Grenadines	0,13266396
201.	Bhután	0,12685321	Andorra	0,11915235
202.	Mikronézia	0,11833671	Marshall-szigetek	0,11485925
203.	Kiribati	0,10751025	Tonga	0,11251554
204.	Dominikai Közösség	0,09862975	Modena	0,10850533
205.	Dél-Szudán	0,0974359	Nauru	0,10323117
206.	Saint Kitts és Nevis	0,0854212	Parma	0,10263158
207.	Marshall-szigetek	0,0837695	Mikronézia	0,09405235
208.	San Marino	0,07985762	Dél-Szudán	0,08205128
209.	Saint Vincent és a Grenadines	0,079313	Palau	0,07767152
210.	Antigua and Barbuda	0,07451167	Tuvalu	0,07592258
211.	Nauru	0,07361148	Kiribati	0,07179487
212.	Palau	0,07254331	Vanuatu	0,03681012
213.	Vietnámi Köztársaság	0,07228916	Mecklenburg	0
214.	Andorra	0,06228774	Württemberg	0

1. táblázat. Külképviselési kapcsolódások centralitási viszonyai
(Saját szerkesztés. Adatforrások: BAYER, 2006; MOYER-BOHL-TURNER, 2016; *Europa Publications*, 2016.)

Kriston Dorottya

Magyarországgal kapcsolatos hírek a Velence, Ferrara, Róma és Mantova közötti diplomáciai levelezésben (1490)*

A hungarikakutatás¹ számára evidens, hogy az olasz levéltárak bővelkednek magyar vonatkozású forrásokban, ezek feltárása a 19. század óta folyamatosan zajlik. Az elsők között említendő báró Nyáry Albert, aki az 1848–49-es forradalom és szabadságharcot követően Itáliába emigrált, ahol a Modenai Állami Levéltárban végzett kutatásokat, és első eredményeit 1867-ben mutatta be a *Századok* hasábjain. Az első modenai másolatgyűjteményt, amelynek elkészítése az akkor inkognitóba burkolózó Mircse János nevéhez fűződik, ugyanebben az évben, az MTA II. osztályának július 1-jei tanácsülésén mutatta be Thaly Kálmán, 1868. január 11-én pedig Toldy Ferenc tárta a tudományos közönség elé a szintén Nyáry Albert munkájának köszönhető Beatrix-oklevéltárat. Nem sokkal ezután az MTA Történettudományi Bizottsága eldöntötte a számadáskönyvek magyar vonatkozású részeinek teljes lemásolását, aminek költségeit Simor János esztergomi és Bartakovics Béla egri érsek vállalták, és amivel 1869 őszére végeztek. 1889-re a Modenai Állami Levéltár az MTA Történettudományi Bizottságának egy regesztagyűjteményt állított össze a 15. századi magyar vonatkozású anyagokról. A számadáskönyvek másolatairól viszont idővel kiderült, hogy bizonyos helyeken nem teljesen megbízhatóak, ezért újabbak elkészítésére lenne szükség. 1907-ben Berceviczy Albert kapott megbízást arra, hogy elintézzé a számadáskönyvek kölcsönkérését az új, Budapesten elkészítendő másolat elkészültének idejére, ám nem járt sikerrel. Veress Endre 1908-ban végzett kutatásokat a Modenai Állami Levéltárban. Ő tájékoztatta a Történettudományi Bizottságot arról, hogy összesen huszonkilenc, 1487 és 1497 között keletkezett esztergomi, valamint tíz darab 1500 és 1517 között keletkezett egri számadáskönyvet őriznek Modenában, melyek közül több olvashatatlan ugyan; és még huszonhárom könyvet kellene lemásolni a teljes anyag megszerzéséhez. Az újabb másolási munkák 1909 végétől 1915 tavaszáig

*Jelen tanulmány az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-18-2-I-PPKE-28 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

¹ Az alábbi kutatástörténeti innen meríti adatait: LUKINICH, 1935. 33–36.

tartottak, és az olasz belügyminiszter támogatásával erre Velencében került sor, ám az első világháború miatt a munkák félbeszakadtak. Ezeket az adatokat pontosítja Kuffart Hajnalka, aki beszámol a későbbi kutatástörténeti fejleményekről is.²

A Nyáry által elkezdett munkát Fügedi Erik folytatta, aki 1960-ban a *Századok*ban megjelent tanulmányában gazdaságtörténeti szempontból elemezte a lemásolt forrásanyagot. 1959–1960 folyamán pedig a modenai magyar vonatkozású anyagról mikrofilmeket készítettek, ezt ma a Magyar Nemzeti Levéltár Reprógráfiai Osztálya őrzi. E dokumentumok között találhatunk ferrarai követjelentéseket, magyar királyok és királynék az Estékkal folytatott diplomáciai- és magánlevelezését (1452–1741), Estei Hippolit levelezését, valamint az esztergomi és az egri egyházmegye számadáskönyveit. Később, az 1990-es években E. Kovács Péter készítette el az 1520-ból származó számadáskönyv feldolgozását,³ és Kubinyi András felkérésére publikálta az egri anyagot.⁴

Ebbe a kutatói hagyományba illeszkedik bele napjainkban a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Karának Olasz Tanszékén működő Vestigia Kutatócsoport munkája,⁵ amely 2010-től a Milánói és a Modenai Állami Levéltárban őrzött, 1300 és 1600 között keletkezett forrásanyagot digitalizálta, 2018-tól pedig a kutatást a Mantovai Állami Levéltárban folytatja.⁶

2019 januárjában a Kutatócsoporttal egy digitalizálással kapcsolatos helyszíni munka során, Mátyás király halálhírének története kapcsán kezdtem el megvizsgálni Mantovában és Modenában a nem kifejezetten magyar *busták*ban található forrásokat, hanem a Magyarországgal szoros kapcsolatban álló olasz államok egymás közötti levelezését, nem tartván kizárhatónak azt, hogy olyan időszakokban, amikor Itáliát közvetlenül érintő események történtek, esetleg itt is található magyar vonatkozású anyagot.

Hipotézisem igaznak bizonyult. Az általam vizsgált, 1490. április 4. és december 31. között keletkezett leveleket Ercole I d'Este ferrarai herceg velencei és római, illetve Francesco II Gonzaga mantovai őrgróf velencei és ferrarai követi küldték megbízóiknak, és világossá vált, hogy a küldöttek nem kizárólag *signoriájukat* képviselték az adott államban, hanem Itálián belül a hírek terjesztésében is fontos szerepet játszottak. Az alábbiakban huszonnyolc ily módon feltárt forrás magyar vonatkozásait és információtörténeti érdekességeit mutatom be.

Mielőtt azonban ezekre rátérek, fontosnak tartom röviden bemutatni a levelekben is megjelenő, 1490 áprilisától november elejéig történt legfontosabb magyarországi eseményeket. Ennek során – a könnyebb áttekinthetőség kedvéért – a forrásanyagban nem említett vagy a kevésbé fontos történések ismertetésétől eltekintek. Ezt követően közlöm az egyes levelek releváns részleteit olasz nyelven, mind-egyikhez tartalmi összefoglalót, a legrövidebbek esetében pedig fordítást mellékelve, végül összefoglalom a hungarikakutatás és az információtörténet számára levonható következtetéseket.

² KUFFART, 2015. 50–53; KUFFART, 2013. 90–98.

³ E. KOVÁCS, 1990. 101–127.

⁴ E. KOVÁCS (SZERK.), 1992.

⁵ A Vestigia Adatbázist lásd: www.vestigia.hu/kereses (Utolsó letöltés: 2020. augusztus 2.)

⁶ A mantovai magyar vonatkozású forrásanyagáról lásd: FERRARI, 2019. 29–40.

Eseménytörténeti áttekintés (1490. április 4. – november 30.)⁷

Mátyás király 1490. április 4-én Bécsben, a virágvasárnapi szertartás után lett rosszul, lovaggá ütötte a távozni készülő Francesco Bollani velencei követet, majd két nap múlva, április 6-án reggel hét és nyolc óra között halt meg. A Szent István-dómban megtartott gyászmise után a holttestet hajóra rakták, és így szállították Budára, ahova Beatrix királyné és Corvin János szintén a Dunán indultak el. Április 17-én értek Komáromba, és innen keltezi a kormányzótanács a május 17-én Rákos mezején tartandó királyválasztó országgyűlésre Beatrix nevében kiadott meghívót.⁸ Pár nappal később Ráskai Balázs átadta a megérkező Corvinnak Budát, és a királyné is itt maradt. A temetés április 25-én volt Székesfehérváron, az özvegy részvétele nélkül.

A trónharcok szinte azonnal elkezdődtek. Mátyás Corvin Jánost szánta örököséül, és ezt a célt szolgálta a törvénytelen herceg eljegyzése is. Maria Bianca Sforza milánói hercegnő és Corvin házassági szerződését 1487-ben írták alá, Milánó tehát így vált közvetlenül érintetté a magyar uralkodó halála után kialakult helyzetben.

Beatrix megkerülhetetlen politikai tényező volt, már csak a királynéi javadalmai miatt is, mivel anyagi forrásainak köszönhetően jelentős segítséget tudott nyújtani a támogatását elnyerő jelöltnék. Ő már Mátyás életében is hevesen ellenezte mostohafia tervezett házasságát, a jogos örökösnek magát tartotta, és az volt a véleménye, hogy az új király „köteles lesz őt feleségül venni”.⁹ Személyén keresztül több itáliai hatalom vált közvetve érintetté a magyarországi eseményekben: Nápolyban apja, Ferdinánd nápolyi király uralkodott, Ferrarában húga, Eleonora d’Aragona Ercole I d’Este herceg felesége volt (a pár kisebbik fia, Hippolit ráadásul esztergomi érsek-ként Magyarországon tartózkodott), míg Mantovában unokahúga, Isabella d’Este Francesco II Gonzaga mantovai örgróffal kötött házasságot.

Corvin a temetés után nem sokkal Siklósrá utazott, ahol seregével gyülekezett. Legfontosabb támogatója Ráskai Balázs és a jajcai bán, fő erejét pedig az ő fennhatósága alá tartozó végvárak katonái jelentették. Április 27-én szabadon bocsátását kérve írt Corvinnak a fogva tartott Várad Páter kalocsai érsek, ami fokozta a feszültséget. Az érsek és egyben főkancellár mellett álltak a Geréb-testvérek, a pápa pedig minden lehetséges módon küzdött érte, ellenségei viszont Beatrix, Filipec János, Bakóc Tamás és Nagylucsei Orbán voltak. Corvin május 8-án hozatta Budára Váradit, majd 20-án bocsátotta szabadon.¹⁰

A Habsburgok trónigényei jogilag sokkal inkább megalapozottak voltak, mint a házasságon kívül született hercegnek. Egy 1463–64-ben megkötött szerződés értelmében ugyanis Mátyás törvényes utód nélküli elhalálózása esetén a magyar trón III. Frigyes vagy örökösét illette. Frigyes fia, a római király Miksa külpolitikai helyzete éppen ekkor vált nagyon kedvezővé, és a Habsburgok pedig Mátyás halála után azonnal léptek annak érdekében, hogy jogaiknak érvényt szerezzenek. III. Frigyes már április 6-án parancsba adta a sarmingsteini kapitánynak, hogy

⁷ Az ebben a fejezetben összefoglalt eseményekről részletesen lásd: KUBINYI, 1991. 1–54; TUBERO, 1774; KUBINYI, 2001; NAGY–NYÁRY (SZERK.), 1878; FRAKNÓI, 1890; SCHÖNHERR, 1894; BONFINI, 1995.

⁸ KUBINYI, 1991. 4.

⁹ KUBINYI, 1991. 12.

¹⁰ KUBINYI, 1991. 13.

kezdje meg Melk, Sankt Pölten, Tulln, Eggenburg, Mautern és Stern visszafoglalását, Miksa pedig április 19-én fordult a magyar rendekhez, egy felhívásban ígérve hatalomra kerülése esetén jogaik tiszteletben tartását.¹¹

Végezetül pedig térjünk rá a trónharcokból végül győztesen kikerülő Jagellókra, akik az Árpád-ház leányági leszármazottai voltak. A család korántsem volt egységes a magyar trón kérdésében. IV. Kázmér lengyel uralkodó idősebb fiával, Ulászló cseh királlyal szemben második gyermekét, János Albertet támogatta, azonban a kezdetektől fogva látszott, hogy az idősebb fivérnek, aki magyar elit nagy részét személyesen ismerte, sokkal több esélye van. Nem mellesleg pedig Filipec is Ulászlót támogatta, akinek Beatrix segítségével sikerült Mátyás korábbi zsoldosait is mellé állítani.¹²

Az országgyűlés jelentős késéssel, június 8-án kezdődött a trónjelöltek vagy követeik beszédeinek meghallgatásával. Nagylucsei ügyesen úgy tervezte, hogy Ulászló követei beszélhessenek utolsónak, így ők váltották ki a legnagyobb hatást.¹³

Ekkorra már egyértelművé vált, hogy Miksát senki nem támogatja. János Albert ugyan népszerű volt a köznemesek körében, a főurak közül pedig például rövid ideig Bátori István és Magyar Balázs is mellette állt, és a köznemesek közfelkiáltással meg is választották, tényleges esélye neki sem volt a magyar trónra, a követelők közül tehát Ulászló és Corvin János maradt. Az országgyűlés a végleges döntésig elfogadott egy határozatot, amely többek között kikötötte, hogy az új királynak a nemesség régi szabadságjogait vissza kell állítania, a jogtalanul elfoglalt várakat vissza kell adnia.

Július 4-én Corvin János csapatai a Tolna megyei Csonthegynél szenvedtek vereséget a Jagellók támogatóitól, így a trónharc eldöntötté vált. Július 14-én Ulászló hívei felkeresték Beatrixot, és uruk nevében házassági ajánlatot tettek neki, aki ezt elfogadta. Ez annál is inkább sürgős volt, nehogy az özvegy Miksához menjen feleségül. Másnap Corvin követe, Ráskai Balázs meghozta az eddig a herceg által őrzött koronát, és elismerte vereségét. Még aznap megválasztották Ulászlót, akit a magyar követek 31-én köszöntöttek a Pozsony megyei Farkashidán. Az új király elfogadta a választási feltételeket és a Beatrixszal kötendő házasság tervét, valamint a Corvin kárpótlására vonatkozó szerződést, a koronázásra pedig Bonfini szerint szeptember 21-én került sor.¹⁴ Annak ellenére, hogy rövidesen minden főúrral sikerült megegyeznie, a helyzete továbbra sem volt kedvező, a Corvin-párt nagy része ugyanis Miksa oldalára állt. A német-római császár fia továbbra sem mondott le trónigényéről, az osztrák területek visszaszerzése után pedig Magyarország meghódítására készült. Október 4-én elindult Bécsből, 8-án ért Kőszegre, majd legkésőbb 20-ára Szombathely is az ő kezére került. November 3-án évi 5000 aranyforintért, bíboros címért és az első megüresedő érsekségért és a bécsi püspökségért, amit ifj. Vitéz János veszprémi püspöknek ígért, megszerezte Veszprémet és Sümegyet, majd november 17-én bevette Székesfehérvárt. Ulászló a római királyt

¹¹ KUBINYI, 1991. 15.

¹² KUBINYI, 1991. 17.

¹³ KUBINYI, 1991. 19.

¹⁴ BONFINI, 1995. 928.

először békés úton, diplomáciai eszközökkel próbálta megállítani, de nem ért el sikereket. Eközben október 4-én feleségül vette az özvegy királynét, aki ekkortól jelentős anyagi támogatást nyújtott neki a harcokhoz.

A forrásanyag áttekintését 1490. december 31-ével zártam, mivel a későbbi időszakból már nem számítottam Mátyás király halálhírének történetével kapcsolatos dokumentum előkerülésére, látva azonban, hogy ezen a vonalon elindulva számos, eddig ismeretlen forrásra bukkanhatunk még, az időkeret kitágítását a jövőben elvágandó új feladatnak tekintem.

A forrásbázis

A függelékben közölt 28 forrásrészlet 1490. május 5. és december 13. között keletkezett, magyar vonatkozású tartalmuk terjedelme levelenként eltérő. Az Estekancelláriából 1490. július 31-én Mantovába küldött kivételével mindegyik követjelentés, tizenhárom címzettje Isabella d'Este, kilencé Francesco II Gonzaga, öté Ercole I d'Este egyé pedig Eleonora d'Aragona, vagyis Beatrix révén Mátyás király közeli rokonai. Ami a keltezési helyeket illeti, tizenötöt címeztek Ferrarából, tizenkettőt Velencéből, egyet pedig Rómából.

A megjelenő főbb témakörök természetesen a trónharcok alakulása és az egyes résztvevők esélyei, Beatrix és Ulászló házasságának ügye, a koronázás, illetve Hippolit helyzete, ami jelen esetben nem kizárólag politikai kérdés, hanem a ferrarai és a mantovai hercegi pár számára legfontosabb családi ügy is; többször felmerül az információhiány is.

Ami a hírek terjedési sebességével kapcsolatban adalék a korábbi ismereteinkhez, az annak a megerősítése, hogy Magyarországról Észak-Itáliába a levelek megérkezéséhez két hét is kellett, Ercole I d'Este például Hippolit július 16-án kelt levelét csak 31-én kapta meg.

A hírek kútfőivel kapcsolatban több esettel is találkozunk. A 12. számú forrásban közvetlenül Hippolittól származó információ kerül továbbításra, van, amikor egy-egy magyarra, vagy nemrégiben Magyarországról visszatért olaszra tettek hivatkozást (például a 19. szövegben és 2. szöveg végén), a 2. levél tanúsága szerint pedig a dózse is továbbította a követeknek a hozzá eljutott híreket.

Az információ valóság tartalmával kapcsolatban az itt közölt források esetében a tudatos félretájékoztatást nem tartom valószínűnek, az viszont Beatrix királyné és II. Ulászló házassága kérdésében jellemző, hogy az adott pillanatban még csak hipotetikus és csak a jövőben végbemenő eseményeket megtörténtként kezelnek, később viszont, amikor már valóban megtörtént, elbizonytalanodjanak, ezt részletesen a függelékben található tartalmi összefoglalókban mutatom be.

Információtörténeti szempontból mindenképp kiemelendőnek tartom még a 28. levelet, ahol két hibával is találkozunk. Egyrészt a levélben közölt adat téves Ulászló részvételéről a székesfehérvári csatában, de valóban volt csata, ahol a király ott is lehetett volna, annak pedig, hogy ez nem igaz, az események szempontjából nincs különösebb jelentősége. A másik pedig a levélben szereplő *Orlong* város, ami minden kétséget kizáróan Székesfehérvár, olasz nevén Alba Regale. A torzulás szóba jöhető okait érdemes alaposabban megvizsgálnunk. A levélíróról, Antonello de

Salernóról, semmit nem tudunk, és mivel a Magyarországon megfordult olaszokat a kutatás ismeri, biztosak lehetünk abban, hogy ő soha nem járt itt, nevéből pedig egyértelmű, hogy Dél-Itáliában született. Mindebből következik, hogy a magyar városokat nemigen ismerhette, és a félreértésben a nyelvi nehézségek is egészen biztosan szerepet játszottak, a feltételezhetően az egyik pugliai nyelvjárást beszélő Antonellónak önmagában is kihívás lehetett a velenceiek megértése. Végző soron pedig a hibás névalakhoz akár tollhiba is hozzájárulhatott.

A forrásanyag összegzése

Az őrzőhelyek tükrében evidens, mégis hangsúlyozandó, hogy a hírek eljutottak a címzettekhez, a hírek terjedési sebességét ismervé a legtöbb esetben valószínűleg egy-két nap alatt.¹⁵ Láthatjuk, hogy bár Európában Velence számított az egyik legfontosabb információs központnak,¹⁶ és ez volt a magyar határhoz legközelebbi fontos olasz város, mégis még ide is érkeztek Nápolyból és Ferrarából hírek. Tehát megállapíthatjuk, hogy itt egy valódi információs hálózatról beszélhetünk, ahol naponta továbbították a friss híreket egymásnak, és nemcsak az újabbakat, hanem a régieket is megerősítették, megcáfolták vagy kiegészítették. Mindebből következik az, amit az itt bemutatott néhány példából is láthatunk: ha valahol megjelent egy álhír, akkor rövidesen egész Itáliában így tudták.

Ami pedig a hungarikakutatás számára érdekes, az az, hogy – amint látjuk – bizonyos esetekben az Itálián belüli diplomáciai levelezésben nem csak néhány mondat erejéig jelennek meg magyar vonatkozások, hanem adott esetben egy-egy levél fő témája ez. A fent bemutatott huszonnyolc részlet egy rövid időszakból kiragadott néhány szemelvény, és biztos vagyok abban, hogy az időbeli határok kibővítése és minél több állam közötti levelezés áttekintése újabb hungarikumokat hozhat felszínre. Noha tisztában vagyok azzal, hogy a teljes Olaszországban őrzött anyag feltárása szinte lehetetlen feladat, a Vestigia Kutatócsoport munkája során folyamatosan válnak újabb források kutathatóvá a magyar történészek számára, így Nyáry Alberték munkájának folytatása nem állt meg, és ahogy ez a függelékből is kiderül, bőven van még feltáratlan anyag.

¹⁵ Egy ügető ló 12–17 km/óra sebességre képes, így, ha napi tíz órával számolunk, akkor ez körülbelül 150 km/nap. A Velence–Ferrara-távolság kb. 110 km, Ferrara–Mantova mintegy 90 km, Mantova–Velence körülbelül 150 km, Ferrara–Róma pedig megközelítőleg 420 km. Lásd: HORN, 2019.

¹⁶ INFELISE, 2007. 32–52.

Függelék

*Magyar vonatkozású forrásrészletek az itáliai államok közötti levelekben***A forrásrészletek közlésének alapelvei**

A források feldolgozása kapcsán két lehetőség állt rendelkezésemre. Az egyik, amely szerint minden levelet teljes terjedelmében közlök, túl hosszú lett volna. Amennyiben pedig csak néhány forrást választok ki, az önmagában nem bizonyította volna azt, hogy Magyarország rendszeresen megjelenik a nem kifejezetten magyar vonatkozású anyagban is. Emiatt, és mivel a levelek a téma szempontjából teljesen érdektelen, adott esetben hosszan magyarázandó apróbb itáliai eseményekről számolnak be, kizárólag a számunkra releváns részleteket közlöm. Az átírás során a rövidítéseket és a *scriptio continuat* hallgatólagosan feloldottam, ugyanígy a kis- és nagybetűhasználatot a modern helyesírási szabályokhoz igazítottam, a szöveget modern hangsúlyjelekkel, valamint modern központozással láttam el. Ahol eddig megoldatlan kiolvasási nehézségbe ütköztem, ott a kimaradó szót [X] jelöli.

1.

ASMo Amb. Venezia b.7. (Guidoni Aldobrandino)

Venece, 1490. május 5.

Aldobrandino Guidoni¹⁷ Ercole I d'Este ferrarai hercegnek

„De Ungaria non si ha adviso alcuno certo perché non vengono messi, né littere.”

„Magyarországról nincs semmi biztos hír, mert se követek, se levelek nem jönnek.”

2.

ASMo Amb. Venezia b.7. (Guidoni Aldobrandino)

Venece, 1490. május 7.

Aldobrandino Guidoni Ercole I d'Este ferrarai hercegnek

„Questa matina adimandai a la Serenità del Principe se de Ungaria l'havea cosa alcuna di novo. Sua Sublimità me rispose che'l non havea altro se non che la Regina et il figliollo del Re haveano lassato Vienna fornita de gente d'arme et si erano riducti a Buda et che altra novità non senteano. Fusse sorta vero, era che molti messi de Maximiano andavano intorno per quello Regno. Ma che di certo altro non haveano. Vero che alcuni signoritti de picollo momento haveano tolti alcuni castelletti a le confine. Ancora me disse il principe che l'oratore loro si era partito de Ungaria et se ne venea a casa.

Nel venire gioso de le scalle de la Signoria uno ungaro molto attalianato, nominato Martino, Se mi fece inanti et disseme essere molto servitore de Vostra Excellentia perché lo era servitore del conte Bernardino et disseme essere venuto a posta per parlare a questa

¹⁷ Ferrarai követ, életéről annyit tudunk, hogy Ercole I d'Este több megbízatást is adott neki, 1484-ben még Firenzében szolgált. Vö. CELENZA, 2018. 316.

Serenissima Signoria a la quale havea parlato, ma che ancora non era expedito, dicendome essersi partito da Vienna doppo la morte del Re, et che lo Reverendissimo Monsignore Arcivescovo di Strigonia stava bene et era ito in Buda cum la Regina, et che se'l si voleva cosa alcuna in Ungaria che Vostra Excellentia li mandasse le littere che le mandaria fedelemente. Li adimandai se'l pensava che'l figliollo del Re havesse a succedere nel Regno. Mi rispose di non."

A követ megkérdezte a dózsét, hogy tud-e valami újat Magyarországról. A válasza az volt, hogy csak annyit, hogy Beatrix és Corvin János elhagyták Bécsset, ahol sok katonát hagytak. Miksa több követet is küldött Magyarországra, és néhány kisnemes elfoglalt pár határmenti kis várat. A velencei követ a magyar udvarból elindult hazafelé. Egy Márton nevű magyar szerint – aki ekkor már borítékolja Corvin János vereségét – Estei Hippolit jól van, és a királynéval együtt Budára ment.

3.

ASMo Amb. Roma b.8. (Vincenzo Pistacchio)

Róma, 1490. május 21.

Vincenzo Pistacchio¹⁸ Eleonora d' Aragona ferrarai hercegnének

„Heri venne uno Ludovico Milanese, el quale longo tempo è stato cavallaro de la Serenissima Maestà del Signor Re de Ungaria et è partito al primo del presente da Cinquechiesie et benché non porte lettere Reale, né de nullo de quelli italiani nostri pur ad bocca ha referito questo che la Signora Regina Vostra Sore è in lo castello de Buda con anzi et con maiore hobedientia che mai havesse et che omni cosa se fa in nome suo et scrivesse supra la prima lyinea de la lettera Beatrix de Aragonia, Ungarie, Bohemieque [X] Regina et pò comentia la matheria et in calce è questa subscriptione. Prelati et Barones Regni Ungarie ad eandem Reginam adherentes et appresso se sigilla col sigillo de Sua Maestà de anzi et de li prelati et baruni predicti et che Blascho castellano et provisoro de Buda li monstra gran amore et obedientia mo più che mai, et che anzi se intende bene con Sua Maestà et sta in castello et che questi dì de lascentione de heri se dovea principiare la dyeta per la creatione del novo Re o de confirmare la Regina et facevase in la campagna de Peste acciò che omniuno potesse dire lo parere suo et che non ce era certa fama del futuro Re, ma chi monstrava desiderare Maximiliano, chi Re de Boemia et chi anzi, benché me persuado. Anzi, havere maiore parte che nissun altro per essere figliolo de quel Signor Re, el quale ha beneficiati et allevati quelli chi adesso guovernano et hanno da fare la electione. Che si eligessero frostiero, non sariano ben securi de possidere quel che teneno al presente et che Monsignore Vostro Illustrissimo con tucti li soi era con la Maestà prefata et che nissuna novità era succesa, si non che lo Duca Lorenzo, figliolo del Re de Bosna havea recuperato certi lochi che foro del padre e lo comte Bernardino tre castelle antiquamente state de sua casa, benché ad tucto se era previsto bene zo è

¹⁸ Nápolyi származású, 1487-ben Magyarországon tartózkodott Hippolit kancellárjaként. (KUFFART, 2018. 26; 185.) A Vestigia Adatbázis tanúsága szerint 1498 szeptemberétől már Velenecéből írja jelentéseit. 1494-től 1498-ig Conversano, 1498 és 1518 között pedig Bitetto püspöke. Vö. Conversano: <http://www.catholic-hierarchy.org/diocese/dconv.html> (Utolsó letöltés: 2019. július 16.); Bitetto: <http://www.catholic-hierarchy.org/diocese/db533.html> (Utolsó letöltés: 2019. július 16.)

a le frontere del Imperatore, lo comte Stephano con uno grosso exercito. In Transilvania Bathor Stephano con gran copia de gente, lo bano de Corvattia con più de tre milia cavalli contra lo comte Bernardino et lo vescovo de Cinquechiesie che è un potente prelato contra lo Duca Lorenzo perché so vicini con gente assai in modo che non se farà altra novità et haverranno da caro stare in pace et che l'arcevescovo de Colotia non è liberato, né se parla de liberarelo. Questo è questo mi ha referito quistui, el quale non è da maravigliare si non ha portate lettere da quella corte perché se ritrovada vi in quel Cinquechiesie al gouverno de certe ville del Abbatia de Monsignor Ascanio et parla per relatione del vescovo de Cinquechiesie, el quale havea omni di lettere et aviso de questo se faceva in corte. Queste so bone nove et tucte al proposito de la Serenissima Regina in maniera che spero li progressi de Sua Maestà non porranno succedere, si non prosperi."

Megérkezett Pécsről, ahonnan május 1-jén indult (és csak az előző nap, vagyis 20-án érkezett meg, tehát az út szokatlanul hosszú volt), bizonyos Ludovico Milanese, aki sokáig a királyi pár futárja volt, és bár leveleket nem hozott, szóban mégis tudott híreket mondani. Beatrix Budára ment, ahol ugyan „engedelmes”, de még minden címét használja. A királyválasztó országgyűlést Pesten tartják, és a levélíró birtokába jutott információk szerint nemcsak Ulászló, hanem Miksa is esélyes. Beszámol arról, hogy Újlaki Lőrinc és Frangepán Bernát megszereztek bizonyos területeket.¹⁹ Az osztrák határon Miksa és Szapolyai István csapatai felsorakoztak (Szapolyai esetében Mátyás zsoldoseregének maradványairól van itt szó), a horvát bán pedig háromezer lovassal vonul Frangepán ellen. Váradi Péter kalocsai érsek még nem szabadult ki, és erről még csak nem is beszélnek (ez a fentiek ismeretében téves). Ennek fényében a követ számára nem meglepő, hogy Ludovico nem hozott semmit, mivel Pécsen és Ascanio bíboros birtokán tartózkodott,²⁰ aki megszerezte a futár összes magyar udvarból hozott levelét. A beszámoló szerint Beatrix helyzete kedvező, és Pistacchio reméli, hogy ez így is marad.

4.

ASMn Archivio Gonzaga Corrispondenza Estera. E.XLV.3. b. 1433. (Venezia)
Vence, 1490. június 2.

Giorgio Brognolo²¹ Francesco II Gonzaga mantovai örgrófnak

„Si dicea et si ha aviso che tuti quelli baroni si debbeno unire insieme su la campagna ad uno certo loco che si chiama Peste per fare ellectione o de uno Re, o de uno Governatore et ciaschuno de li prefati Baroni condurà più numero de gente d'arme che poterà, in modo

¹⁹ A Mátyás halálát követő trónharcok pontos menetét lásd: KUBINYI, 1991.

²⁰ A szóban forgó birtok minden bizonnyal Pécsvárad. Vö. C. TÓTH, 2014. 29.

²¹ A *Dizionario Biografico degli Italiani* szerint a 15. század első felében született, az örgróf az 1480-as években először kisebb diplomáciai megbízatásokat adott neki: 1484-ben és 1487-ben Milánóba, 1486-ban pedig Urbinóba küldte. Vence követévé 1489 áprilisában nevezte ki, ezt a tisztséget 1492 végéig töltötte be. 1494-ben Rómába küldték majd visszahívták, a következő évben pedig ismét Velencébe küldték, ahol ismét több évig dolgozott egy Mantova és Vence kapcsolata szempontjából meglehetősen viharos időszakban. 1500-ban Senigalliába küldték, itteni munkájáról már nincsenek pontos adataink, és minden bizonnyal ebben az évben itt is halt meg. Vö. *Enciclopedia Treccani*. (http://www.treccani.it/enciclopedia/giorgio-brognolo_%28Dizionario-Biografico%29/ - Utolsó letöltés: 2019. július 16.)

che si stima che a questa ellectione non li debba convenire mancho de li XL mila persone che'l succedendo, non si fa troppo bon iuditio de le cose de la Regina et del figliolo."

Az a hír járja, hogy minden bárónak össze kell gyűlnie egy „Pestnek nevezett helyen”, hogy királyt vagy kormányzót válasszanak – a velencei követhoz jutott hírek szerint tehát nem kizárható az sem, hogy nem királyt, hanem gubernátort választanak, ahogy arra nemrégiben már volt precedens Magyarországon. A királyválasztásra minden báró a seregével indul, így legalább 40,000 fő vesz majd részt, ez azonban Beatrixnak és Corvinnak sincs előnyére.

5.

ASMo Amb. Venezia b.7. (Guidoni Aldobrandino)

Velence, 1490. június 2.

Aldobrandino Guidoni Ercole I d'Este ferrarai hercegnek

„Ne disse [il principe] che havevano littere fresche de Ungaria como se doveano adunare dominica passata a la campagna tuti li baroni cun gram gente per fare ellectione de uno novo Re et pare non vada per mente a questa Serenissima Signoria che'l tochi tale corona al figliollo del Re morto, ma più presto di quello di Pollana et dice la causa perché vano a la campagna per fare tale ellectione è perché non volere li baroni intrare in terra murata per essere in ben libertà. Dice ancora che li baronisono tuti dacordo che la Regina habia intrata.”

Újabb leveleket kaptak Magyarországról arról, hogy „múlt vasárnap” tartották minden báróval a királyválasztó országgyűlést. A velenceiek nem Corvint tartják esélyesnek, hanem a lengyel herceget. A bárók mind egyet értenek abban, hogy a királynénak helye van az országgyűlésen.

6.

ASMn Archivio Gonzaga Corrispondenza Estera, E.XXXI.2. Ferrara b.1231

Giovanni Maria Trotto²² Isabella d'Este mantovai örgrófnének

Ferrara, 1490. június 14.

*„Di verso le parte di Ungaria nulla habiamo che multo et fa maravigliare tuti.”
„Magyarországról nincsenek hírek, ami mindenkit meglep.”*

7.

ASMn Archivio Gonzaga Corrispondenza Estera. E.XLV.3. Venezia b. 1433.

Giorgio Brognolo Francesco II Gonzaga mantovai örgrófnak

Velence, 1490. július 17.

²² Életéről gyakorlatilag semmit sem tudunk. A mantovai források szerint 1492-ben még mindig Ferrarában tartózkodott. Vö. *Fondazione Mantova Capitale Europeo dello Spettacolo*. (http://www.capitalespettacolo.it/eng/doc_gen.asp?ID=1671519244&NU=12&TP=g - Utolsó letöltés: 2019. július 16.)

„De le cose de Hungaria se ne parla qui variamente. N'è per quanto intendo, el Signore Re de Romani li ha quello favore che al principio si dicea. Imo el figliolo del Re si afferma havere un grosso seguito. Non si pò perhò havere chiarezza alcuna di questa materia per non havere questa Illustrissima Signoria noticia di quelle cose, se non per via de merchadanti li quali, come ho ditto, parlano variamente et ciascuno al modo loro.”

Magyarországgal kapcsolatban ellentmondásos hírek érkeznek. Vannak, akik szerint Miksa római király támogatottsága olyan nagy, mint ahogy kezdetben állították, de a király fiának is sok követője van, azonban semmi sem biztos, mivel a velencei városvezetésnek sincsenek biztos hírei, hanem kizárólag kereskedőktől szerzik az értesüléseiket, akik egyénenként teljesen mást mondanak.

8.

ASMn Archivio Gonzaga Corrispondenza Estera, E.XXXI.2. Ferrara b.1231.

Girolamo Magnanimo²³ Isabella d'Este mantovai örgrófnénak

Ferrara, 1490. június 26.

„Heris era circa le XII hore vene alcun elettere al Signor Duca che erano mandate dal suo oratore in Venetia che parlavano di Ungaria in questa forma cioè che la Illustrissima Signoria di Venetia, non scioildì, mandeteunosuocavallero a parlarli et monstrarli co le lettere venevano da uno suo che par habiamo presso Maximiano il cui tenore era questo in effecto che li Baroni di Ungaria havivano mandato a dire ad epso Maximiano che'l non dubita se che volevano ad ogni modo che'l fusse successore di quella Corona in modo che'l sperava fra pochi giorni far intrata in questo stato per pigliare [X] Corona il che ad me ma le consona non sentando altro.”

Június 25-én Ercole ferrarai herceg írt velencei követének a magyarországi hírekkel kapcsolatban. Itt úgy tudják, hogy a magyar bárók Miksa pártján állnak, sőt, levelet küldtek neki, amiben kifejezik, hogy ne is kételkedjen abban, hogy ők mindenáron az ő trónutódlását pártolják.

9.

ASMo Amb. Venezia b.7. (Guidoni Aldobrandino)

Aldobrandino Guidoni Ercole I d'Este ferrarai hercegnek

Venecia, 1490. július 27.

„Questa Serenissima Signoria ha littere da uno suo officiale verso le confine de Hungaria como il figliollo rimasto del Re morto de Hungaria se ne era fugito de la rocha de Buda cun il thesauro et la corona de lo Imperio et cun qualche numero di gente. Se ne era ito al Re Maximiano, il che havendo sentito li baroni haveano mandato gran numero de gente dreto al figliollo del Re per ritorgi il Thesauro et lo haveano giunto tre giornate lontano da Buda, et doppo uno facto d'arme fra epsi haveano pur le gente de li baroni preso qualche parte del Thesauro sebene la corona et il resto del thesauro il figliollo del Re se lo havea portato cun secho et andatosene a Maximiano.”

²³ A levelein kívül más adat nem ismert róla, a vezetőkéneve valójában egy jelző („nemeslelkű”).

Július 27-én tudják Velencében, hogy Corvin a koronával együtt elhagyta Budát, és hogy Miksa Magyarország ellen indult, valamint azt is, hogy Corvin megegyezésre készül a római királlyal, és a koronával együtt elment hozzá.

10.

ASMn Gonzaga Corrispondenza Estera. E.XLV.3. b. 1433. Venezia
Giorgio Brognolo Francesco II Gonzaga mantovai örgrófnak
Velenca 1490. július 28.

„Le cose del Signore Re de Romani si vanno molto alentando: nè si parla più in suo favore come prima, anzi, ho parlato con persona che mi affirmache Sua Maestà serrà in tuto esclusa del Regno de Hungaria.”

Július 28-án már egyértelmű Miksa népszerűtlensége, egyesek azt állítják, hogy a magyar korona biztosan nem lesz az övé.

11.

ASMn Archivio Gonzaga Corrispondenza Estera, E.XXXI.2. Ferrara b.1184/99.
Ferrara, 1490. július 31.

Nicolò Bendedeo²⁴ Ercole I d'Este ferrarai herceg nevében II. Ferenc mantovai örgrófnak

„Quest hora prima de nocte havemo havuto lettere per cavallaro a posta de XVI del presente dal Illustrate et Reverendo nostro figliolo archiepiscopo de Strigonia del tenore che vederiti per le incluse copie cun una et de messer Beltrame suo Governadore per le quale intenderiti la electione facta de la Maestà del Signore Re Vradislao Re de Boemia il Re de Hungaria con dimonstratione che habia a pigliare per moglie la Serenissima Regina - secundo per le incluse copie comprehenderà la Vostra Signoria.”

Ercole herceg aznap éjjel kapta meg Hippolit esztergomi érsek július 16-án kelt levelét, amelynek másolatát továbbítja, ahogy Beltrame Costabili érseki kormányzó jelentését is, amelyből a mantovai örgróf is meg fogja tudni, hogy Ulászló cseh királyt választották magyar királlyá, akinek feleségül kell vennie az özvegy királynét.

12.

ASMn Archivio Gonzaga Corrispondenza Estera, E.XXXI.2. Ferrara b.1184/99.
Ferrara, 1490. július 31.

Nicolò Bendedeo Isabella d'Este mantovai örgrófnénak

„Ve singifichamo che habiamo de Hungaria per lettere del Illustrate et Reverendissimo Vostro Fratello, Monsignore de Strigonia che ali XIII del presente cun multa solennità in camera de la Maestà de la Regina. In Buda fu creato Re de Hungaria lo Serenissimo Re Ladislao, Re de Boemia et ali XV cun messe solenne et processione et tuti li signi de

²⁴ DA MONTEFELTRO, 1949, 89. Több névalakja is ismert (Bendidio, Bendidei), bizonyos Filippo fia, költő, Ercole titkára, majd követ. A Vestigia Adatbázis szerint Beltrame Costabili, Hippolit kormányzója 1491–92-ben több jelentését is neki címezte.

letitia fu publicato et expectanasse che la septimana seguente il dovesse retornarsi in Buda et etiam ali XIII la sira la Maestà de la Regina fu pregata da li Baroni del Regno che volesse essere Regina de Hungaria perché non delibravano volere Re nessuno senza Sua Maestà la quale ge lo concesse et fu adorata et iurata per Regina et factone molta festa."

Ferrarában megkapták Hippolit levelét Beatrix királynéval július 14-én történt találkozójáról, amelyben megírja, hogy aznap este az ország bárói könyörögtek Beatrixnak, hogy kegyeskedjen továbbra is magyar királyné maradni, vagyis fogadja el a házassági ajánlatot. A magyar király július 15-én Ulászló cseh uralkodó lett, akinek vissza kellett mennie Budára.²⁵

13.

ASMn Archivio Gonzaga Corrispondenza Estera, E.XXXI.2. Ferrarab. 1231.

Giovanni Maria Trotto Isabella d'Este mantovai örgrófnénak

Ferrara, 1490. augusztus 1.

„De novo de Ongaria se à per letere ha portato il cavalaro il qual portò la nova de la morte, come lo re de Boemia ha fato re et ha tollto la reina per moiere che he una bonissima nova per essa et etiam per Monsignore Reverendisimo Vostro Fratello di qui se ne fa tanta alegreca ch'io non Ve'l poteria scrivere."

Ismét az a lovas érkezett Ferrarába, aki néhány hónapja Mátyás halálhírét hozta. Ő mondta el, hogyan választották királlyá Ulászlót, és tévesen azt állítja (vagy a követ érti őt félre), hogy az új király már feleségül vette Beatrixot, aminek Hippolit nagyon örül.

14.

ASMo Amb. Venezia b.7. (GuidoniAldobrandino)

Aldobrandino Guidoni Ercole I d'Este ferrarai hercegnek

Velence, 1490. augusztus 2.

„In exequitione de le littere de Vostra Excellentia de ultimo del passato recevute heri a hore vinte due cun le copie de le littere del Illustrate et Reverende Domino Hyppolito Suo Figliollo per li advoisi de Hungaria. Questa matina me apresentai a questa Serenissima Signoria a la quale doppo le belle parole per essere stato qualchi giorni che'l non mi era accaduto a presentarme ad epsa Serenissima Signoria ge adimandai se haveano cosa alcuna de verso Hungaria. Me rispose la Sublimità del principe che del certo non haveano altro. Al hora li feci intendere quello me havea significato Vostra [X] faciendoge legere le copie de tuti li advoisi esserli sta gratissimo per respecto che de tale cosa più importante non haveano nocticia alcuna. Commetendomi me rengratiasse a mensura colma Vostra [X] et se bene per qualche uno de epsi, maxime per il Magnifico Messer Zacharia Barbaro, quale

²⁵ A levélben közölt és Mantovába is eljuttatott adat tehát pontos, valóban 14-én jelentek meg Ulászló követei az özvegnél. A királyné népszerűségének hangsúlyozását kis távolságtartással kell fogadnunk, Beatrix sógorának érdekében állhatott egy kis torzítás a vejének küldött levélben.

è savio grande al presente furno usate qualche parolle piacevole per respecto de la Regina quale se fusse maritata nel novo Re ellecto, io anchora non volse tacere monstrando di rispondere per le medesime rime a Sua Maestà dicendo che in omni tempo se era cognosciuto la prudentia de la Maestà de la Regina ma che in questo acto ciaschaduno la potea iudicare prudentissima per havere governate quelle cose nel modo che l'havea facto doppo la morte del Re, et demun havere operato per suo successore et marito de Sua Maestà uno signore de la virtute et qualitate quale se intendea essere questo Signore Re de Boemia. Dicendo io ma Sua Maestà che se mai la fussesta in dubio alcuno da chi fusse processo il deffecto de non generare figliolli cioè orda la Maestà del Re morto or da la Maestà de la Regina che era certa presto se ne chiareria omni volta che fusseno copullate Sue Maeste et cun queste zanze senza fine a le parolle fazete del Magnifico Messer Zacharia. Per la Serenità del Principe et tuto il resto de la Signoria fureno dicte parole diverse circha li anni de la Regina et etiam del Re novo ellecto. Ultimamente pur il principe se alargo in dire che ad omni modo il Re Maximiano faria qualche nova impresa da quelle bande perché l'havea pur havuto intentione de quello Regno et si trovava su le arme [X]. A le quale parolle io non gi volse rispondere per non dire cosa li dispiacesse parendomi che qualche volta si dicano de le cose che se desidrano. [...] Post scripta: Nel tuore licentia la Serenità del Principe me adimandò le copie de li advisi de Hungaria li quali gi deti. Credo li volesse per farne tuore copia perché per me remandete sina a casa fra tre hore."

Előző nap megérkeztek Hippolit leveleinek másolatai. A követ aznap megkérdezte a velencei városi tanácsot, hogy kaptak-e újabb híreket Magyarországról. Velencében is úgy tudják, hogy Beatrix és Ulászló házasságkötése már megtörtént, noha valójában erre októberig várni kellett. A követ kiállt Beatrix királyné mellett, akinek gyermektelensége és házasságkötése a velencei elit körében gyakori beszédtema, és most hamar kiderül majd, hogy Beatrix vagy Mátyás volt steril, mert ha elhálják a házasságot Ulászlóval, akkor minden világossá válik. Miksa újra támadást indított Magyarország ellen. A dózse elkérte Guidonitól a Magyarországról kapott levelek másolatát, amit az oda is adott neki, és három órán belül visszakapta.

15.

ASMn Gonzaga Corrispondenza Estera. E.XLV.3. b. 1433. Venezia
Giorgio Brognolo Francesco II Gonzaga mantovai őrgrófnak
Velençe, 1490. augusztus 7.

„Son certo che la Excellentia Vostra habia havuto notitia per la via de Ferrara, com, e el Re de Polonia ha havuto el Regno de Hungaria et ha desponsata quella Serenissima Regina. Questa nova, benché di qua la fosse molto accepta per non essere indicazione alcuna dal canto de la Maestà del Re de Romani. Tamen non se ne havendo notitia per altra via se non da Napoli et da Ferrara, non sitene per firma."

Brognolo biztos benne, hogy az őrgróf Ferrarából már megkapta a hírt arról, hogyan szerezte meg Ulászló a magyar trónt és vette feleségül a királynét; tehát még mindig ez az álhír kering Itália-szerte, de Velencében már kezdenek kételkedni benne, mivel ezt csak Ferrarából és Nápolyból (tehát Beatrix rokonaitól) tudják.

16.

ASMn Gonzaga_Corrispondenza Estera. E.XLV.3. b. 1433. Venezia
 Velence, 1490. augusztus 11.

Olvashatatlan aláírású követ Francesco II Gonzaga mantovai örgrófnak

„Le cose del Re Maximiano vanno bene. Tegno per certo non seràaltro Re de Ungaria che Sua Maestà.”

Velencében augusztus közepén – minden bizonnyal a sikeres hadjáratnak köszönhetően – már azt veszik biztosra, hogy a trónharcokból Miksa kerül majd ki győztesen.

17.

ASMn Gonzaga_Corrispondenza Estera. E.XLV.3. b. 1433. Venezia
 Giorgio Brognolo Francesco II Gonzaga mantovai örgrófnak
 Velence, 1490. augusztus 12.

„Scrissi questi dì ala Excellentia Vostra quanto havea inteso de le cose de Hungaria de le quale se ne parla cussì variamente che non se ne pò fare vero iuditio. Pur hozi ho inteso da uno amico mio, qual ha veduto lettere de la Maestà del Re di Romani et de alcuni altri suoi servitori de 2 instantis: directive ad uno suo messo qua privato perhò le quale contengono de diverse cose et primo che non è vero la conclusione del parentato fatta fra quella Serernissima Regina et lo Re de Boemia ma che gran promissione li erano bene da uno canto e dal altro et che la predicta Regina havea mandato al dicto Re ducati LXXX mila per darli aiuto a quella impresa ala quale era venuto cun tutto el suo sforzo et che doppo questo havendoli mandato a dimandare altri denari, ge li havea negati, dubitando essere delusa per havere inteso che prima el prefato Re de Boemia havea promesso al Marchese de Brandenburgh de tore una sua sorella et che per questo respecto el ditto Marchese insieme col Duca de Saxonia erano andati ali danni del prefato Re. Dicono per certa le ditte lettere come el figliolo del quondam Re Matthia era in campo col Re Maximiliano, cun VII mila persone et che Sua Maestà era per andare a Vienaet a Terranovia chiamata da quelli populi. Dice etiam che la Maestà del Imperatore havea renuntiato al figliolo tutte le terre de lo Imperio excepto alcuni loci che se havea reservati. Questo è quanto ho inteso circa le cose de Hungaria el che m'è parso notificare ala Excellentia Vostra o vero o falso che'l sia.”

Ekkor már látják, hogy a Magyarországról érkező hírek nagyon ellentmondásosak. A Habsburgoktól tudják meg, hogy Beatrix és Ulászló még nem kötött házasságot, és azt, hogy a királyné 80 ezer dukáttal támogatta a cseh királyt. Az özvegy bizalma meginog, mert megtudta, hogy Ulászló már a brandenburi örgrófnak is megígérte, hogy feleségül veszi a hűgát. A levél beszámol arról, hogy Miksa és Corvin személyesen tárgyaltak, és megtörtént Corvin kárpótlása.

18.

ASMn Archivio Gonzaga Corrispondenza Estera, E.XXXI.2. Ferrara b.1231.
 Giovanni Maria Trotto Isabella d'Este mantovai örgrófnának
 Ferrara, 1490. augusztus 31.

„Se à d’Ongaria de guatordes edì per imo prete ongaro va a Roma come il Re novo a leto si è venute et aconpagnato con la reina.”

Augusztus végén Ferrarában egy 14-én érkező magyar papra hivatkozva tévesen azt állítják, hogy Ulászló és Beatrix személyesen találkoztak.

19.

ASMn Archivio Gonzaga Corrispondenza Estera, E.XXXI.2. Ferrara b.1231.

Giovanni Maria Trotto Isabella d’Este mantovai örgrófnének

Ferrara, 1490. szeptember 11.

„De Ongaria non s’è inteso altro da nuovo che un gran fato la brigata, senesta tuti sospesi. Idio mandi presto qualche bona nova.”

Magyarországon a helyzet instabil, háborús, Ferrarában bíznak abban, hogy Isten segédelmével mihamarabb érkezik valami jó hír is.

20.

ASMn Archivio Gonzaga Corrispondenza Estera, E.XXXI.2. Ferrara b.1231.

Giovanni Maria Trotto Isabella d’Este mantovai örgrófnének

Ferrara, 1490. október 8.

„Se aspeta de dî in dî qualche cossa d’Ongare che Idio fazi abbiamo qualche bona nova per rispeto de la Reina et del nostro Reverendissimo don Ipolito.”

Ferrarában nap mint nap várják, hogy valami kedvező hír érkezzen Beatrixszal vagy Hippolittal kapcsolatban.

21.

ASMn Archivio Gonzaga Corrispondenza Estera, E.XXXI.2. Ferrara b.1231.

Girolamo Magnanimo Isabella d’Este mantovai örgrófnének

Ferrara, 1490. október 18.

„[...] [Conte Andrea de Archi]²⁶ mi significa che Maximiano Imperatore de Romani ha recuperato tuto quello che teniva il Re Mathias de lo Imperio et che la havuto una terra ungara et che finaltro se spera a quelle bande de la eduto Imperatore habia ad prosperare in modo che’l habia ad essere successore dil Reame di Ungaria. Di poi heri che fue domenica essendo in capella cum il mio patrone messer Nicolò da Carezo haveva una certa lettera in mano et quella lesse forte a li Signori messer Sigismundo et messer Alberto ala quale etiam supragionse il Signor Marchese qualle aferma di le parte di Ungaria como ho dicto di sopra non scio chi scriva, ni dove la venga.

Ultra questo l’è venuto uno chiamato Resigino cavalcatore quale venendo di verso Segna et altri lochi dice che Maximiano ha preso tute le terre occupate per Mathias ut signore et che ha havuto una terra ungara cun septe bastie poste sopra il Danubio et che lie se

²⁶ Közelebbről nem azonosítható, Archi (Abruzzo tartomány) grófja.

tiene che la habia ad essere victorioso et che in quelle parte ha visto multi stradioti qualli se dicono cussì cupertamente strare a posta de duto Maximiano.

Item che il Figliolo Bastardo che fue di Mathias è andato a ritrovare il novo ellecto di Ungaria che è Ladislao, Re di Boemia et a quello a giesse perdono per essere stato remtentestino qui ala Corona et cussì Sua Maestà li ha perdonato cum promissione de darli stato. Domane el Reverende Monsignore de Adrii se adviare verso Venetia per imbarcarsi cum la sua famiglia per andare verso Segna et de le lie de Ungaria. Va cum Sua Signoria messer Armano."

Miksának sikerült Mátyás minden ausztriai hódítását visszafoglalnia, és ezt erősíti meg bizonyos messer Sigismundo, messer Alberto, egy őrgróf és a Zengg felől érkező Resigino nevű lovas is, aki szerint Miksa kezére került hat dunántúli vár. Mátyás törvénytelen fia személyesen kért bocsánatot az újonnan megválasztott magyar királytól, aki Ulászló cseh király lett (ez tehát még mindig nem evidens), és aki el is fogadta a bocsánatkérést. Adria püspöke és bizonyos messer Armano elindultak Zengg felé.

22.

ASMn Archivio Gonzaga Corrispondenza Estera, E.XXXI.2. Ferrara b.1231.

Giovanni Maria Trotto Isabella d'Este mantovai őrgrófnének

Ferrara, 1490. október 26.

„Questa matina hè partito li ambasatori per Ongaria, Idio li doni bon viazo.”

„Ma reggel elindultak Magyarországra a követek, Isten adjon jó utat nekik.”

23.

ASMn Archivio Gonzaga Corrispondenza Estera, E.XXXI.2. Ferrara b.1231.

Girolamo Magnanimo Isabella d'Este mantovai őrgrófnének

Ferrara, 1490. október 26.

„Questa matina il Reverendo Monsignore vesco de Adri si è partito de quietvasine verso le parti de Ungaria col qual eva messer Armano. Dio li dia bona ventura che trista non li manca.”

Adria püspöke aznap reggel elindult Magyarországra, ahova messer Armano is megy.

24.

ASMn Archivio Gonzaga Corrispondenza Estera, E.XXXI.2. Ferrara b.1231.

Francesco Bagnacavallo²⁷ Isabella d'Este mantovai őrgrófnének

Ferrara, 1490. október 29.

²⁷ 1487-től Estei Hippolit kamarása és ruhatárnoka, 1489. június 20-án adta át a ruhatárat utódjának, Tadeo di Lardinak. (KUFFART, 2018. 36–39.) A továbbiakban, Ferrarába való visszatérte után betöltött tisztsége nem ismert, de, ahogy a levél is mutatja, az Esték szolgálatában maradt.

„Ogi è giunto nova de Ongaria como la Maestà del Re novo ali III del presente se incoronò in Albaregale dove fu molti baroni ma non però tucti et dice che poi quando il re ritornava a Buda il doveva spoxare la maestà della Regina. Dio faci che sia vero.”

Ferrarából tévesen azt a hírt továbbítják, hogy csak október 3-án koronázták meg Ulászlót (ez az információ aznap jutott el az Estékhez). Emellett már nem veszik biztosra – pedig ekkorra már valóban megtörtént –, hogy a király feleségül vette Beatrixot, hanem csak reménykednek benne.

25.

ASMn Archivio Gonzaga Corrispondenza Estera, E.XXXI.2. Ferrara b.1231.

Francesco Bagnacavallo Isabella d’Este mantovai őrgrófnénak

Ferrara, 1490. október 30.

„L’è giunto a la [X]dui fanti de Ungaria, uno de merchadanti, l’altro de Tadeo di Lardi como maestro Sabastiano uno cavallo lo ha morto et Tadio ha auto da la Maestà della Regina et dal Reverendissimo Monsignore Nostro li benefitii de dicto don Sabastiano et ano scriti ambidui Signori al Signore Duchà et a madarne che siano contenti che tali beneficii siano stati per loro conferiti a Tadio et che il Signore et Madama li confermi [...]. Ulterius dicono che a quatro del presente la Maestà del Re novo fu in coronato como eri ancora scripsi a Vostra Signoria.”

Két szolga érkezett Ferrarába Magyarországról, az egyik egy kereskedőé, a másik pedig Taddeo Lardié, aki ekkor Estei Hippolit udvarmestere volt.²⁸ Lardi és a nemrég meghalt Sebastiano da Lugo, Hippolit tanítója,²⁹ segítettek abban, hogy Corvint kárpótolják, és lemondjon trónigényéről. A koronázással kapcsolatban az előző levélhez képest más dátumot, október 4-ét írnak, de ez szintén téves.

26.

ASMn Archivio Gonzaga Corrispondenza Estera, E.XXXI.2. Ferrara b.1231.

Girolamo Magnanimo Isabella d’Este mantovai őrgrófnénak

Ferrara, 1490. október 31.

„Heri sira per la gionta che feci qui uno cavallaro che vinne de Ungaria havessino nova [...]. Circa le altre parte che spectino più a nui intendere di quel Reame altro non se sente per dicto cavallaro se non che la Regina non è ancho isposata, ma dice che Sua Maestà ha bona intentione et spera bene et Maximiano veramente ha preso et occupato tereno assai, in altro dice che se non che il Re di Boemia è in coronato dil Reame di Ungaria.”

Október 31-én, néhány héttel az esküvő után Ferrarában úgy tudják, hogy az mégsem történt meg, Beatrix viszont még reménykedik. Azt viszont jól tudják, hogy Miksa jelentős területeket hódított meg, és hogy Ulászlót megkoronázták. Előző

²⁸ E. KOVÁCS, 2008. 157.

²⁹ KUFFART, 2018. 46. Ugyanitt olvashatjuk a forrásban közölt hír igazolását: Sebastiano 1490. október 4-én halt meg.

nap este megérkezett egy futár Magyarországról, akitől már azt is tudják, hogy da Lugo lovasbalesetben hunyt el.

27.

ASMn Archivio Gonzaga Corrispondenza Estera, E.XXXI.2. Ferrara b.1231.

Giovanni Maria Trotto Isabella d'Este mantovai örgrófnének

Ferrara, 1490. november 2.

„D'Ongaria lo è venuto uno chavalaro ongaro il quale dize che questa domenga pasata lo Re dovea sposare la reina, Idio il voi.”

Az előzőekkel ellentétben Ferrarában november 2-án már egy túl kései dátumot tudnak meg egy Magyarországról érkező lovastól Ulászló és Beatrix házasságkötésével kapcsolatban, és kételkednek a hír valóságtartalmában.

28.

ASMn Archivio Gonzaga Corrispondenza Estera. E.XLV.3. b. 1433.

Antonello de Salerno³⁰ Francesco II Gonzaga mantovai örgrófnék

Velence, 1490. december 13.

„De le cose de Re Massimiano; vanno molto prosperando per quanto intendo [X] Sua Maestà in campagna appresso Buda cun circa vintimiglia persuni. Lo Re de Boemia è partito da Buda et andato ad un castello chiamato Orlong da longi da Buda miglia cinquanta. La Regina è restata a Buda.”

Miksa körülbelül húszezer katonával Buda felé tart. A cseh király, vagyis Ulászló távozott Budáról, és egy Orlong nevű, Budától ötven mérföldnyire lévő várba ment, míg a királyné Budán maradt, decemberben tehát Itáliában jól ismerték a német-római császár hadműveletit.³¹

Felhasznált irodalom és rövidítések

Levéltári források

ASMo

Amb. Venezia b.7.

Amb. Roma b.8.

Archivio de Stato di Modena

Guidoni Aldobrandino

Vincenzo Pistacchio

³⁰ Életére vonatkozóan adataink teljesen hiányosak, vezetékneve is csak a származására való utalás.

³¹ Feltételezésem szerint, mint fentebb említettem, „Orlong” egy szóbeli hírközlésből adódó félreértés lehet, amihez még hozzájárulhat a levélíró esetleges tollhibája is. Az egyetlen lehetséges település Alba Regale, vagyis Székesfehérvár. II. Ulászló október végén valóban elindult Budáról, azonban Pozsonyba ment, ahova november 3-án érkezett meg. Miksa november 17-én elfoglalta Székesfehérvárt, viszont a csatában a magyar király nem vett részt személyesen. Vö. NEUMANN, 2016. 363–397.

ASMn **Archivio di Stato di Mantova**
Archivio Gonzaga Corrispondenza Estera

Nyomtatott források

BONFINI

1995 BONFINI, Antonio: *A magyar történelem tizedei*. Ford. KULCSÁR Péter. Budapest, Balassi, 1995.

DA MONTEFELTRO

1949 DA MONTEFELTRO, Federico, Duca d'Urbino: *Lettere di stato e di arte (1470–1480)*. A cura di: Alatri, Paolo. Roma, [k. n.], 1949. (*Edizioni di Storia e Letteratura*)

E. KOVÁCS (SZERK.)

1992 E. KOVÁCS Péter (szerk.): *Estei Hippolit püspök egri számadáskönyvei 1500–1509*. Eger, Heves Megyei Levéltár, 1992.

NAGY–NYÁRY

1878 NAGY Iván – NYÁRY Albert (szerk.): *Magyar diplomáciai emlékek Mátyás király korából 1458–1490*. Budapest, MTA, 1878. (*Monumenta Hungariae Historica*, 4.)

TUBERO

1774 TUBERO, Ludovicus: *Commentaria suorum temporum*. Ragusa, [k. n.], 1774.

Szakirodalom

CELENZA

2018 CELENZA, Christopher S.: *The Intellectual World of the Italian Renaissance. Language, Philosophy and the Search of Meaning*. Cambridge, Cambridge University Press, 2018.

C. TÓTH

2014 C. TÓTH Norbert: *Magyarország késő-középkori főpapi archontológiája (1458–1526)*. (*Érsekek, püspökök, segédpüspökök, vikáriusok, valamint jövedelemkezelők*). Budapest, 2014. Kézirat.
(<http://real.mtak.hu/14769/1/Mo.%20egy%C3%A1zi%20archontol%C3%B3gi%C3%A1ja%201458-1526.pdf> – Utolsó letöltés: 2019. július 17.)

E. KOVÁCS

1990 E. KOVÁCS PÉTER: Egy középkori utazás emlékei. In: *Történelmi Szemle*, 32. (1990) 1–2. sz. 101–127.

2008 E. KOVÁCS Péter: Léhútók Egerben. Mindennapi élet Estei Hippolit egri püspök udvarában. In: *Memoria Rerum. Tanulmányok Bán Pál tiszteletére*. Szerk.: OBORNI Teréz – Á. VARGA László. Eger, Heves Megyei Levéltár, 2008. 157–177.

FERRARI

- 2019 FERRARI, Daniela: A Mantovai Állami Levéltár magyar vonatkozású iratai. Ford.: KUFFART Hajnalka. In: *Vestigia II. Magyar források Itáliából*. Szerk.: DOMOKOS György – KUFFART Hajnalka – SZOVÁK Márton. Piliscsaba, Vestigia Kutatócsoport, 2019. 29–40.

FRAKNÓI

- 1890 FRAKNÓI Vilmos: *Hunyadi Mátyás király 1440–1490*. Budapest, MTA – Magyar Történelmi Társulat – Franklin, 1890.

ÁLLATTENYÉSZTÉS I.

- 1995 HORN Péter (szerk.): *Állattenyésztés 1. Szarvasmarha, juh, ló*. Budapest, Mezőgazda Kiadó, 1995.
(https://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/2011_0001_521_Allattenyesztes_1/ch18s08.html – Utolsó letöltés: 2019. július 16.)

INFELISE

- 2007 INFELISE, Mario: From merchants's letters to handwritten political avvisi In: *Correspondence and Cultural Exchange in Europe 1400–1700*. Ed.: BETHENCOURT, Francisco – EGMOND, Florike. Cambridge, Cambridge University Press, 2007. 32–52.

KUFFART

- 2013 KUFFART Hajnalka: I libri contabili di Ippolito I d'Este, cardinale di Esztergom. Materiali per l'edizione critica. In: *Esercizi di filologia*. A cura di: NUZZO, Armando. Budapest, ELTE Eötvös József Collegium, 2013. 90–98.
- 2015 KUFFART Hajnalka: Bevezetés Estei Hippolit számadáskönyveihez. In: *Vestigia. Mohács előtti magyar források olasz könyvtárakban*. Szerk.: DOMOKOS György – MÁTYUS Norbert – NUZZO, Armando. Piliscsaba, PPKE BTK, 2015. 50–53.
- 2018 KUFFART Hajnalka: *Modenában őrzött számadáskönyvek és az esztergomi érsekség udvartartása*. PhD disszertáció, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, 2018.
(http://real-phd.mtak.hu/755/1/Kuffart_Hajnalka_disszertacio%281%29.pdf – Utolsó letöltés: 2019. július 16.)

KUBINYI

- 1991 KUBINYI András: Két sorsdöntő esztendő. *Történelmi Szemle*, 33. (1991) 1–2. sz. 1–54.
- 2001 KUBINYI András: *Mátyás király*. Budapest, Vince, 2001. (*Tudomány – Egyetem*)

LUKINICH

- 1935 LUKINICH Imre: *A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Bizottsága Másolat-és Kéziratgyűjteményének ismertetése*. Budapest, MTA, 1935.

NEUMANN

- 2016 NEUMANN Tibor: A kassai hadjárat. II. Ulászló zsoldosserege és a lengyelek elleni harc (1490–1491). In: *Elfeledett háborúk. Középkori csaták és várostromok (6–16. század)*. Szerk.: PÓSÁN László – VESZPRÉMY László. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2016. 363–397.

SCHÖNHERR

1894 SCHÖNHERR Gyula: *Hunyadi Corvin János 1473–1504*. Budapest, MTA – Magyar Történelmi Társulat – Franklin, 1894. (*Magyar Történelmi Életrajzok*, 13).

W. Somogyi Judit

Rejtjelező csoportok a késő középkori és kora újkori Itáliában

A nagyobb itáliai hatalmi központok diplomáciai gyakorlatában a 14. század közepétől kezdődően egyre gyakrabban éltek a rejtjeles üzenetküldés lehetőségével. Az eljárás szélesebb körben történő elterjedését a következő századokból fennmaradt levéltári források jelentős száma is bizonyítja.¹ A kapcsolattartás e sajátos formája a szokásos kommunikációs (levelező) struktúrára támaszkodott, de a meglévő levelezési útvonalakkal párhuzamosan bizonyos információk biztonságos célba juttatása érdekében egy újabb, több tekintetben korlátozottabb csatorna kialakítását jelentette.² A rejtjeles eljárás alkalmazásakor – a hagyományos, nyílt formában írt levélküldéshez viszonyítva – a szöveg megalkotása és feldolgozása több munkafázist igényelt, amelyek eredményeként több dokumentum keletkezett, és az üzenetküldés sikere (a küldőn és a címzetten kívül) általában több résztvevő munkájától függött, akik akár közvetve, akár közvetlenül (például a kódolás vagy a dekódolás folyamataiban) kapcsolódhattak a kommunikációs szituációhoz.³ A vizsgált időszakban az itáliai rejtjelezési gyakorlatban az egyábécés (monoalfabetikus) eljárás bizonyult sikeresnek. A nyílt (azaz alfabetikus rendszerben írt) és a rejtjeles forma közötti különbség az írásrendszer megváltoztatásán alapult: a két rendszer közötti különbség legmarkánsabb látható jegyei közé sorolható a szöveg grafikai jellemzőiben megfigyelhető átalakulás, amelynek következtében megszűnt az írás közvetlen olvashatóságának lehetősége, akár „ismerős” grafikai karakterek (a latin vagy a görög ábécé betűi, számok), akár ún. fantáziajelek következtek egymást a papíron.

A sifírozás korabeli eljárásait alkalmazó, funkciójukból adódóan zártabb levelezőcsoportok felépítése és működése, valamint a csoportok közötti relációk lehetséges formái a kevésbé kutatott területek közé tartoznak, jöllehet az említett

¹ PRETO, 1999. 267–74.

² BERARDI-BEUTELSPACHER, 2001. 158.

³ Az itt szereplő megállapítások olyan dokumentumokra vonatkoznak, amelyekben az üzenet tartalmának nagyobb hányada sifírozásra került; amennyiben az adott szövegben csak néhány elem, vagy csak rövidebb (egy-két soros) szövegrész rejtjeleztek, a megállapítások többsége korlátozottan érvényes.

jellemzők feltérképezése tovább árnyalhatja – többek között – a hatalmi központok között fennálló érintkezések rendszerére, az információcsere formáira vonatkozó eddigi ismereteinket. Míg azonban a nyílt formában működő levelezési kapcsolatok esetében az azokban közreműködők (a levelezőpartnerek, az üzenetváltás folyamataiba bármilyen módon, különösen a szöveg létrehozásába bekapcsolódó személyek) azonosítása általában könnyebben megvalósítható, a rejtjeles üzenetküldés terén az eljárás résztvevői, valamint a létrejövő dokumentumok közötti kapcsolatok feltárása és leírása összetettebb feladatnak mutatkozik.

A konkrét rejtjelező gyakorlat eredményeként fennmaradt dokumentumok – kódkulcsok, (különböző mértékben) kódolt levelek és azok dekódolt változata –, valamint egyéb, a rejtjeles üzenettel kapcsolatos bármilyen információt is közlő nyílt levelek az eljárásra és annak résztvevőire vonatkozó ismeretek elsődleges forrásainak számítanak. Elemzésük eredményeként a kontaktus létrejöttét igazoló és a kapcsolattartást megvalósító személyek azonosítását segítő adatok, az egyes csoportok felépítésére, tevékenységére vonatkozó információk birtokába juthatunk.

A kéziratos források kapcsolattörténeti adatainak feltárását célzó vizsgálataim háttérben az a hipotézis áll, hogy a fennmaradt korabeli dokumentumok alapján a hagyományos (nyílt) levelező kapcsolati rendszerek mellett, adekvát módszerek alkalmazásával, e sajátos alrendszerek is megismerhetők. Elsőként azonban fel kell tárnunk a rendelkezésre álló dokumentumok forrásértékét: milyen mennyiségben és milyen jellegű adatokat tartalmaznak a rejtjeles üzenetküldés körülményeiről és szereplőiről, azaz, hogy ezek a források valóban gazdagíthatják-e, és ha igen, milyen mértékben a rejtjeles formájú kapcsolattartás felmérésére és leírására irányuló kutatások eredményeit.

Elemzésem középpontjában az itáliai hatalmi központokban a 14. század utolsó harmadától kezdődően a 16. század végéig terjedő időszakban alkalmazott rejtjeles üzenetváltás résztvevői állnak; céloom annak tanulmányozása, hogy a források alapján milyen mértékben lehetséges az azonosításuk és a sifrírozásban betöltött szerepkörük meghatározása. A konkrét vizsgálathoz a források közül a korszakban keletkezett, az egyes hatalmi centrumok kancelláriájához köthető, itáliai levéltárakban őrzött kódkulcsokat tekintettem át, és arra vonatkozó adatokat kerestem bennük (figyelembe véve a körülményekkel kapcsolatos információkat is), hogy kik éltek a sifrírozás lehetőségével is levelező kapcsolataikban, valamint, hogy kik vettek részt közvetlenül vagy közvetve a rejtjeles kommunikációban. A kérdések külön tárgyalását az indokolja, hogy az előbbi tulajdonképpen a két „szélső” szereplőre (küldő – címzett) összpontosít, tehát csak a kapcsolattartás fennállását veszi figyelembe, és ezáltal teret enged a nyílt és rejtjeles üzenetküldési gyakorlat arányának összevetésére is ugyanazon személyek esetében. A második kérdés egyegy adott kapcsolat esetében, a rendelkezésre álló források alapján, az eljárás összes – akár szorosan, akár csak lazábban, esetleg „kívülről” kapcsolódó – résztvevőjét igyekszik felderíteni. Az utóbbi kérdésre kapott válaszok alapján tehát teljesebb kép rajzolódhat ki a rejtjelező csoportok felépítéséről és működési jellemzőiről. A csoportok alapvető formájának tekinthető az a séma, amelyben a csoporttagok a sikeres rejtjeles üzenetváltás során – azaz, amikor a címzett végül feldolgozásra alkalmas (tehát olvasható) formában jut az üzenet tartalmához – az egyes folyamatokért külön-külön felelnek. Ennek megfelelően az „alapszó” szerkezete

a tagok és konkrét feladatuk figyelembe vételével a következő módon határozható meg: az üzenetet küldő (aki megalkotja nyílt formában az üzenetet); a kódkulcs készítője (ő állítja össze a kódoláshoz és a dekódoláshoz szükséges rendszert kódkulcs formájában); a kódoló személy (a kulcs alapján sifírozza az alfabetikus rendszerben írt üzenetet); a dekódolást végző személy (visszaalakítja a kódolt szöveget alfabetikus rendszerűvé); az üzenet címzettje (aki feldolgozza az üzenet szövegét).

Egy-egy konkrét csoport létszáma kisebb is lehet, ha például a küldő vagy a kulcs készítője kódolja a levelet, vagy a küldő maga készíti a kulcsot és kódolja a levelet. Lazán (vagy érintőlegesen) kapcsolódhat egy adott csoporthoz bárki, aki az egyik említett folyamatért sem felel, de – a kommunikáció sikere érdekében – például rejtjeles üzenet érkezéséről vagy dekódolási nehézségekről ad levélben tájékoztatást. „Külső” résztvevőnek tekinthető mindenki, aki egy rejtjeles üzenet elfogása után sikeresen vagy sikertelenül megkísérli az abban szereplő kód feltörését. Az egyes csoportok működésének időtartama és összetétele igen változatosan alakulhat, például egyes tagok más csoporthoz is csatlakozhatnak, ugyanakkor nem kizárt az állandó csoportok működése sem.

A vizsgálat korpuszát nagyobb itáliai városok (Firenze, Mantova, Milánó, Modena, Velence) levéltárainak forrásanyaga alkotja.⁴ Az idézett dokumentumok közül néhány nyomtatásban is napvilágot látott; mivel a tanulmány alapvetően az eredeti kéziratos verziókra épül, külön megjelölöm, ahol a nyomtatott változatot használtam.

A kódkulcsok

A kódkulcsok a vizsgált korszakban alkalmazott monoalfabetikus eljárás nélkülözhetetlen eszközei voltak; alapvető funkciójuk az adott rendszer elemeinek és használati szabályainak rögzítése volt. Ezen kívül – elsősorban a kancelláriai rendtartás keretében való eligazodás megkönnyítése céljából – megjeleníthettek bennük egyéb, a kulcs keletkezésének időpontjára, helyére, a felhasználó(k) személyére stb. vonatkozó adatokat is. A legtöbb ilyen azonosító elemet a kulcs címébe vagy fejlécébe írták, de hasonló tartalmú szöveg (címké vagy megjegyzés) előfordulhatott a lap alján vagy bármely részén, akár a hátoldalán is. A kulcsok megnevezésében gyakori elem volt az olasz *cifra* (kulcs) kifejezés,⁵ vagy annak valamilyen írásváltozata (*ciffra*, *ciffera*, *zifra*, *ziffra*, *ziffera* stb.), amely a fennmaradt dokumentumok tanúsága szerint a vizsgált periódus rejtjelezési gyakorlatában legalább kétféle jelentéssel bírt: egyrészt „a rendszer elemeit összegző irat” értelemben szerepelt, másrészt magára a kódrendszerre is vonatkozott, tehát „(rejtjeles) kód” jelentésben is használták.⁶ Ez utóbbi jelentés nyilvánul meg azokban a – kancelláriákon gyakran archiválásra került – nyílt levelekben is, amelyekben az (általában a margóra

⁴ A korpuszt alkotó forrásokat őrző levéltárak: Archivio di Stato di Firenze; Archivio di Stato di Mantova; Archivio di Stato di Milano; Archivio di Stato di Modena; Archivio di Stato di Venezia.

⁵ Az arab *šifr* (nulla) szóból származó középkori latin *cifra* folytatása. (DEVOTO, 1968. 80.)

⁶ Az olasz *cifra* mai jelentései között is szerepel a „(katonai, diplomáciai, ipari stb.) titkos kód” jelentés.

írt) *In cifra* (kódolt/kódolva) vagy a *cifra* (kódolt [rész]) megjegyzés mutatja a kódolásra kijelölt rész kezdetét.⁷

A monoalfabetikus eljárás ún. szimmetrikus kulccsal működő rendszer volt, ennek következtében minden kódkulcs legalább két példányban készült el (a kódoló és a dekódoló számára). A rendszerek összeállítói az alfabetikus elemekhez rendelték a rejtjeleket, ezek tehát *ad scribendum* kulcsként segítették a kódolást; a 16. századtól kezdődően egyre gyakoribbá vált, hogy a dekódoláshoz is külön verziót, azaz *ad legendum* kulcsot⁸ alkottak, amely a rejtjelekhez rendelte az alfabetikus elemeket. Több olyan (általában nagyméretű) *ad scribendum* kulcs is fennmaradt, amely részleges (például csak az ábécé betűihez tartozó rejtjelek dekódolását segítő) *ad legendum* kulcsot is tartalmaz. A hatalmi központok többségében készítettek ún. kódkönyveket is, amelyekbe a kancellária egy adott időszakban használt kulcsait másolták be. Arra is akad példa, hogy meglévő (eredeti) kulcsokból később állítottak össze hasonló gyűjteményeket. A kapcsolatrendszerre vonatkozó információtartalom szempontjából a könyvekben szereplő kulcsok a különálló lapra írt (önálló) kulcsokkal szemben értékesebbnek bizonyulhatnak, ugyanis személyek és/vagy más kulcsok között fennálló kapcsolatokat is dokumentálhatnak.

Rejtjelező csoportok tagjai a kódkulcsok tükrében

A kódkönyvek egyik korai példája a pármai Gabriele de Lavinde által 1379-ben összeállított, a Vatikáni Levéltárban őrzött gyűjtemény,⁹ amely VII. Kelemen (ellen)pápa római kancelláriájában használt huszonkilenc kulcsot tartalmaz. Közülük kettő (a Meister-féle kiadásban a 13. és az utolsó, sorszám nélküli; mindkettő *Anonym* megjelöléssel) csak a rendszer elemeit írja le, de más adatot nem tartalmaz.¹⁰ A többi huszonhét címében különböző adatok olvashatók a feltételezett üzenetváltás¹¹ szereplőire és/vagy körülményeire vonatkozóan. A kulcsok többségében (azaz 24 esetben) megnevezésre kerül a rejtjeles üzenet címzettje (vagy a címzettjei). A listát nyitó kulcs esetében ez maga a pápa: „[1.] *Et primo cum domino nostro papa Clemente.*” („Elsőként Kelemen pápa urunkkal.”) Nyolc kulcsban közvetlenül vagy közvetve szerepel a küldő neve; a többi esetében a küldő feltehetően a pápai kancellária. A [22.] kulcsban például körülíró formában: „*Ziffera domini abbatis Sti. Bertholdi prope Ferrariam.*” („A Ferrara melletti Szt. Bertold [templom] apátjának kulcsa”). A [24.] kulcs címe hasonló módon, de megnevezi a küldő mellett

⁷ PASINI, 1873. 320.

⁸ Az *ad legendum* kulcsokat gyakran a *Zifra da tradurre*, *Zifra per tradurre* (kulcs a fordításhoz [megfejtéshez]) vagy ennek változataival jelölik, például velencei kulcsokban *Zifra da trazer* (dialektális) alakban.

⁹ Vat. Arch. Collect. 393. ff. 166–181. A kódkönyvet Aloys Meister 1906-ban publikálta. (MEISTER, 1906. 171–176.) A tanulmány a nyomtatott verzióra támaszkodik, különös tekintettel a kulcsok címére és sorrendjére (a kiadványban a kulcsok nem számozottak; a sorrendiségükre utaló számot szögletes zárójellel keretelve jelölöm).

¹⁰ A két kulcs között csak a nomenklátúra-elemek számában és sorrendjében van eltérés: a [13.] kulcsban számuk 45, az utolsó (számozatlan) kulcsban 41.

¹¹ A kulcs megléte önmagában nem bizonyítja a sifrirozás tényét.

a címzettet is: „*Ziffera castellani Anchone cum domino archiepiscopo Ispalensi.*” („Az anconai várnagy kulcsa a sevillai érsekkel.”)

Három kulcs címében a kódkönyv összeállítójára is utalás történik (az idézett példákban ezeket félkövér szedéssel jelölöm). A [4.]-ben ő a feltételezett levelek címzettje: „*Ziffera fr. Iohannis de Bononia offic. Reginalis cum qua scribere vult mihi.*” („*Fr. Iohannes de Bononia off. Reginalis kulcsa, aki írni akart nekem.*”) Az [5.]-ben két alkalommal is küldőként jelenik meg: „[5.] *Ziffera quam dedi fr. Iohanni de Bononia, cum qua sibi scribere debeo.*” („Ezt a kulcsot adtam fr. Iohannes de Bononiának, aki-nek írnom kell.”) A [27.]-ben név szerint is szerepel, így lehet küldő vagy címzett is: „*Ziffera cum domino meo domino cardinali Sti. Eustacii mei Gabrielis de Lavinde de Parma. VIII° octubris.*” („Ezt a kulcsot használom Szt. Eustachius kardinálisával, [én.] Gabrielis de Lavinde Pármából, október 8-án.”)

A kulcs összeállítójának és a kódolóznak (vagy a dekódolóznak) a neve elvértve előfordul más, akár külön lapra írt kulcsban is. Erre példa az alábbi 15. századi kulcs,¹² amelynek készítője a Milánóban maradó példányra ráírta a saját nevét is,¹³ így – az előbb is látott esethez hasonlóan – egy kivétellel a rejtjeles üzenetváltás minden szereplője beazonosítható: „*MCCCCLiij. die. vj Junij in Mediolano. Zifra mei Jacobi de Calcaterra doctoris cum Ill.mo domino duce Mediolani.*” („Milánó, 1453. június 6-a. Az én, Jacobus de Calcaterra kulcsom a méltóságos Milánói herceg úrral.”)

A mantovai levéltár is több kódkönyvet őriz a vizsgált periódusból. A Gonzaga családra vonatkozó dokumentumok gyűjteményének 425. számot viselő dobozában¹⁴ például tizenegy, kisebb-nagyobb terjedelmű 15–17. századi könyv is megtalálható. Ezek közé tartozik egy tizenegy lapból álló kisebb könyv, amelynek külső borítóján a „*Quinternatus zifraes Magnifico domino exemplatus per me Martinum de [...] de anno 1406*” felirat olvasható, és amely szintén a sifírozás korai szakaszának gyakorlatába enged bepillantást.¹⁵ Az utolsó kivétellel minden lap rectóján és verzóján szerepelnek kulcsok; a húsz oldalra összesen ötvenöt, többnyire csak kevés szimbólumból álló kódrendszert írtak, oldalanként általában többet is. Mindegyikhez tartozik – legalább egy személy nevét megjelölő – cím is, amelyek közül tizenegy a kulcs készítésének (vagy átadásának) időpontját is tartalmazza. A címekben szereplő adatok alapján a borítóra írt 1406-os évszám feltehetően arra utal, hogy abban az évben kezdték el a könyv összeállítását. A legkorábbi dátumot a 6. lap rectóján olvasható 3. kulcs címe rögzíti: „*Cum Simeone de Crema [...] 1401.*” („*Simeone de Cremával [...] 1401.*”) A rejtjelezés történetében egyébként ez az első olyan datált kulcs, amely a homofónok alkalmazását már bizonyítja.¹⁶ A legkésőbbi dátum a 9. lapon (r), a 3. kulcs fejlécében olvasható: „*Cum Residentibus in Mantua fatta die 20 Marty 1416.*” („*A mantovai rezidens követekkel, készült 1416. március 20-án.*”)

¹² ASMi, *Carteggio Visconteo-Sforzesco*, 1597, 32; a kulcsot Lydia Cerioni is publikálta. (CERIONI, 1970. 68.) A tanulmányhoz az eredeti kéziratot vizsgáltam.

¹³ Jacopo Calcaterra püspök (?–1456) Francesco Sforza milánói herceg követe volt a pápai udvarnál 1454–1456 között.

¹⁴ ASMn, *Archivio Gonzaga*, 425.

¹⁵ A könyv néhány kulcsát Aloys Meister is publikálta. (MEISTER, 1902. 38–41.)

¹⁶ KAHN, 1997. 107.

A kulcsok címében egyéb információk is szerepelnek, például néhány esetben két nevet tartalmaznak: „*Cum domino Albano Baduario et Santino Michelio.*” („*Albano Baduarióval és Santino Michelióval.*”)¹⁷ Arra is van példa, hogy a címzett neve és a (készítési) dátum mellett a felhasználás helyét és hozzávetőleges idejét is megjelölik: „*Cum domino Bartholomeo de Bondioli dum ivit Venetiam die xij aprily 1404.*” („*Bondioli Bartholomeóval amikor Velencébe ment, 1404. április 12-én.*”)¹⁸

A kulcsok fejlécei a Gonzaga-udvarban alkalmazott rejtjeles üzenetváltás gyakorlatának e mintegy tizenhat évet átölelő időszakáról többféle információt közölnek. A szereplők esetében a címben megjelenő *cum* prepozíció azonban általában csak arra enged következtetni, hogy a megjelölt személy részt vesz az üzenetváltásban, de nem jelöli ki pontosan az abban betöltött szerepkörét, ugyanis az a levélváltás irányának függvényében alakul ki. A ferrarai udvar velencei követe például lehet egy levél címzettje (ha kódolt levélben kap utasításokat) vagy küldője (ha ő tájékoztatja megbízóját kódolt levél formájában), de követi megbízatása során lehet címzett és küldő is egyszerre. A szerepkörök meghatározásához, ahogy az elküldött levelek számára, irányára stb. vonatkozó kérdések megválaszolásához, szükséges az üzenetváltás más forrásainak (például kódolt levelek) bevonása is a vizsgálatba.

A Velencei Köztársaságban a rejtjeles formában alkalmazott kommunikáció a 16. század közepéig a többi területen megfigyelhető gyakorlattól eltérően alakult. Míg a vizsgált hatalmi központok többségében a kódkulcsok készítése általában a kancelláriai titkárok feladata volt vagy maguk a követek (vagy beosztottaik) állították össze saját kulcsukat, addig a sifrírozás Velencében központi szervezés és irányítás alatt állt. Ez – többek között – azt is jelentette, hogy a 16. század közepéig a Köztársaság minden képviselője ugyanazt a rendszert használta,¹⁹ amelyért egyébként 1505. szeptemberétől haláláig, azaz 1543-ig Giovanni Soro²⁰ volt felelős.²¹ Egy 1547. augusztus 31-én kelt rendelet írta csak elő, hogy külön kulcs készüljön a követek vagy képviselők számára, akiknek a későbbiekben ezt kellett használniuk a Tanácshoz és a Szenátushoz írt leveleikben. Az egymás közötti levelezésükhöz kaptak még egy másik kulcsot is (mindenki ugyanazt). A „közös” kulcsokat időnként módosították, a változatokat sorszámmal jelölték. Szabályozva volt az is, hogy a követeknek hogyan kellett használniuk, tárolniuk, valamint küldetésük lejártakor visszaadniuk a kulcsot.²² Az említett szabályozást példázza a következő, a 17. század elejéről származó, kétoldalas (*ad scribendum* és *ad legendum* verziót tartalmazó) kulcs is,²³ amelynek fejlécében az 1606. október 12-i dátum olvasható (1606. a XII Ottobre), de a lap aljára az alábbi megjegyzés került: „1606. október 30-án a fent nevezett kódolásra és dekódolásra szolgáló kulcsok azonos másolatát Padavino

¹⁷ A 3r oldalon található 2. kulcs címe.

¹⁸ A 3r oldalon található 3. kulcs címe.

¹⁹ PRETO, 1999. 274–75.

²⁰ Giovanni (Zuan) Battista Soro (?–1543) életéről kevés információ maradt fenn. 1510 és 1530 között igen sok elfogott rejtjelezett levelet fejtett meg kulcs nélkül, ahogy erről Marino Sanudo is megemlékezik. (SANUDO, 1904. 844). 1539-ben készített egy olasz, spanyol és francia nyelven való rejtjelezési útmutatót is. (PRETO, 1999. 277)

²¹ PASINI, 1873. 301.

²² PASINI, 1873. 305–306; 321.

²³ ASVe, *Consiglio dei Dieci, Cifre, chiaivi e scontri di cifra*, 3; 62.

titkár úr a méltóságos [Tizek tanácsa] Vezetői utasításának megfelelően átadta Tommaso Conterininek, Zaffo grófjának.”²⁴

Fentiek alapján nem meglepő, hogy Velencében a 16. század közepe előtt a kulcsok általában cím nélkül készültek, vagy a címekben csak nagyon általános információkat jelentettek meg (de dátumot csak igen ritkán), például: „Zifra che si usa con Francia” („Franciaországgal használt kulcs”),²⁵ vagy a már említett, a követek egymás közötti levelezéséhez használt kulcsok közül: „Zifra n. 6 per scriver tra Ambasciatori e Ambasciatori” („6. sz. kulcs követek egymással való levelezéséhez”).²⁶ Konkrétabb adatot ebben az időszakban csak akkor írtak a címbe, ha a kulcs más helyről származott, ahogy az a következő példából is kitérünk: „Ziphra della magnifica Comunita de Pisa scritta fino del 1508. Interpretata per me adi 28. luglio 1536.” („Pisa város 1508-tól írt kulcsa. Megfejtettem 1536. július 28-án.”)²⁷

A 16. század második felében gyakoribbá váltak a címükben személynevet, esetleg dátumot, helyszínt vagy más adatot is közlő kulcsok, ahogy azt a következő, az előzőekhez képest jóval több információt tartalmazó példa is mutatja:²⁸ „Ziffra francese di mons. della Vigna ed lambasciator del Re in Venetia 1558 adi 3. april traducta per mi Zoan Francesco Marin.” („Mons. della Vigna és a király velencei követének francia kulcsa 1558. április 3-án. Megfejtettem én, Zoan [Giovan] Francesco Marin.”) A címben szereplő információk tehát megjelölik az üzenet nyelvét, többé-kevésbé azonosítják a kapcsolattartás szereplőit,²⁹ valamint arról tájékoztatnak, hogy egy külső személynek³⁰ sikerült feltörnie a kódot és rekonstruálni tudta a sifrirozáshoz használt kulcsot. (A kulcs egyébként egy különálló lap felső részén szerepel; a lap közepén végigfutó vízszintes vonal választja el egy másik – feltehetően szintén rekonstruált, címet nem, csak az ábécé betűit és az azokhoz rendelt rejtjeleket tartalmazó – kulcs-tól.) Annak megállapítására, hogy a szereplők milyen szerepkörben vettek részt az üzenetküldésben, valamint, hogy a megjelölt dátum az elfogott levélre (annak keletkezési idejére) vagy a kód sikeres feltörésére (tehát a kulcs rekonstruálására) vonatkozik-e, ebben az esetben is csak az üzenetváltás más forrásainak tanulmányozása deríthet fényt.

A rejtjelkulcsok kódkönyvbe gyűjtése, akár a kulcsok keletkezéséhez képest jóval későbbi időszakban is, a firenzei kancelláriai gyakorlatban szintén helyet kapott. 1588 és 1594 között használt kulcsokat másoltak például abba a 180 (számozott) oldalas könyvbe,³¹ amelyből a sifrirozás szereplőire vagy körülményeire vonatkozó adatokat szemléltető példáim származnak. A kötetbe oldalanként ál-

²⁴ „1606. 30. ottobre li sopradetti scontri di Ciffra per Scriver e Trazer sono in copia simile stati consignati dal signore secretario Padavino all Illmo Signore Thomaso Contarini Conte del Zaffo, conforme all'ordine de gli ecc.mi signori Capi.”

²⁵ ASVe, Consiglio dei Dieci, Cifre, chiavi e scontri di cifra, 3.

²⁶ ASVe, Consiglio dei Dieci, Cifre, chiavi e scontri di cifra, 3.

²⁷ ASVe, Consiglio dei Dieci, Cifre, chiavi e scontri di cifra, 3; 54.

²⁸ ASVe, Consiglio dei Dieci, Cifre, chiavi e scontri di cifra, 3; 5.

²⁹ Jean de (Carcenac) la Vigne apát 1557–1558 között II. Henrik francia király követe volt Konstantinápolyban. (BERTONI, 1990. 230–31.)

³⁰ Giovanni Francesco Marin (?–1578), aki Giovanni Soróhoz hasonlóan igen sikeres volt a mások által használt kódok feltörésében, annak halála után, 1544–78 között a Velencei Köztársaság hivatalos cifristája volt. (PRETO, 1999. 275.)

³¹ ASFi, Mediceo del principato, Cifrari, II, 12.

talában egy, összesen száztizenhat kulcsot írtak be (a könyv oldalainak mintegy fele üresen maradt), ezek nagyjából 90 százalékának van címe, több kulcs címében dátum is szerepel (először a 2. oldalon: 1588. június 22.). Az utolsó időpontjelölés a 96. oldalon található (1594. február 10.); ezután még negyvenhat kulcs következik, de ezeket sem mind feltétlenül később állították össze, hiszen a kulcsok egy része nem keletkezési sorrend szerint került beírásra a kódkönyvbe (lásd például a korábban bemutatott mantovai, 1406-os évszámot viselő könyv idézett kulcsait). A fejlécek többségében a címzett neve szerepel, de néhány esetben egyéb információk is megjelennek. A 2. és 3. oldalon két olyan kulcs követi egymást, amelyeket – címük alapján – ugyanazon a napon készítettek Francesco Lenzoni követ³² számára, de amelyek nyilvánvalóan különböznek egymástól. Az elsőben a rejtjelek háromjegyű számok (101-től 250-ig folyamatosan), és a lapon szerepel egy részleges *ad legendum* változat is, ami arra enged következtetni, hogy a követ kaphatott is (nem csak küldött) kódolt leveleket: „*Prima cifra con lambasciatore Lenzoni in corte Cesarea data a di 22 di giugno 1588.*” („Első kulcs Lenzoni követtel a császári udvarban, 1588. június 22-én.”) A 3. oldalon szereplő kulcsban a rejtjelek egy- és kétjegyű, sokszor a számjegyek felett ponttal (vagy kis körrel) kombinált számok (1–99 között); itt nincs a dekódolást segítő *ad legendum* változat, és a nómenklátúra-elemek között előfordulnak olyan szavak is, amelyek az első kulcsból hiányoznak (például *vescovo* [püspök]). A kulcs fejlécéhez ezen kívül valaki később egy új résztvevő nevét is odaírta: „*Seconda cifra con lambasciatore Lenzoni in corte Cesarea data a di 22 di giugno 1588. Con il Conte Marcello Donati.*” („Második kulcs Lenzoni követtel a császári udvarban, 1588. június 22-én. Marcello Donati gróffal.”)³³ A kulcsok konkrét alkalmazásával kapcsolatban több kérdés is felmerül, például, hogy felhasználták-e mindkettőt, ha igen, mikor és milyen sorrendben, esetleg a két megjelölt személy használta-e egyidejűleg is azokat; melyik követ melyik kulcsot használta stb., amelyek megválaszolására szintén csak a kapcsolódó források elemzése után nyílhat lehetőség.

A 6. oldalra írt kulcs csak általánosan utal a címzetre, de megjelöli a címzett tartózkodási helyét: „*Cifra con un amico G. B. in Francia.*” („Kulcs G. B. baráttal Franciaországban”). A G. B. monogram talán a címzett nevének kezdőbetűi helyett áll; az *amico* (barát) megjelölés inkább egyenrangú (nem alá- vagy fölérendelt) kapcsolatra enged következtetni: feltehetően olyan, politikai szempontból „hasznos” személyt takar, akinek közreműködése bizonyos ügyek intézése során értékes segítséget jelenthetett, például a helyi viszonyokban való eligazodás útvesztőiben.³⁴ Hasonló megfogalmazást találtam egy jóval korábbi keletkezésű, a modenai levéltárban őrzött kulcsban is:³⁵ „*Ziffra cum Amico in Lombardia. 26. Junij 1440.*” („Kulcs Lombardiában egy baráttal. 1440. június 26-án.”)

A (firenzei) könyvből vett utolsó példában egy szintén 1588-ból való kulcs címében (9. o.) a címzett nevén³⁶ és a kulcs készítésének időpontján kívül egy érdekes,

³² Francesco Lenzoni (1541–1594) I. Ferdinand de Medici nagyherceg (1587–1609) követe volt.

³³ Gróf Marcello Donati (1538–1602) mantovai orvos, humanista.

³⁴ MARTELLI–GALASSO, 2007.

³⁵ ASMó, *Casa e Stato, Cifrari*, 4; 1,1.

³⁶ Giovanni Vincenzo Modesti 1584 és 1593 között rövid megszakításokkal I. Ferenc (1574–1587), majd I. Ferdinánd megbízottja volt Milánóban. (*Inventario*, 1966. 102–103.)

több értelmezési lehetőséget adó kiegészítés olvasható: „*Cifra col Cavaliere Modesti agente in Milano. 1588. Non si usa piu.*” („*Kulcs Modesti lovaggal, a milánói ügynökkel. 1588. Már nem használatos.*”) Nem világos ugyanis, hogy mikortól érvényes a megjegyzés – figyelembe véve Modesti milánói tartózkodásának és a kódkönyv összeállításának időpontját. Az is magyarázatra szorul(na), hogy a könyv 116 kulcsa közül miért éppen csak ez az egy kapta meg ezt a jelölést, hiszen feltehetően a többi kulcsra is hasonló sors várt.

Fennmaradtak olyan – szintén könyvbe rendezett – kulcsok is, amelyek fejlécükben a kulcs érkezésével kapcsolatos adatokról tájékoztatnak, például az alábbi 16. századi kulcs esetében³⁷ arról, hogy ki, mikor küldte: „*Mando qua Il Duca Dalva 1556*” („*az Albai herceg küldte, 1556*”).³⁸ Azt is megjelölik továbbá, például egy 15. századi kulcs esetében, hogy az honnan érkezett: „*Cifera avuta da Roma da m. Agnolo Acciaiolij addi 24 marzo del 1470.*” („*Rómából, Agnolo Acciaiolitól kaptuk 1470. március 24-én.*”)³⁹ Végezetül néhány olyan kulcsot mutatok be, amelyek fejlécét az eddigi példákban látottakon túlmenően egyéb információkkal is kiegészítették, további részletekkel gazdagítva az adott csoportra vonatkozó adatokat.

A mantovai levéltár őrzi azt a (nem könyvbe kötött, kisebb lapra írt) 16. századi kulcsot,⁴⁰ amelynek verzóján a „*Cifra col Salimbeni*” („*Kód Salimbenivel*”) megnevezés olvasható, és a recto aljára a következő, a kulcsot használók körének korlátozására vonatkozó szándékot kinyilvánító megjegyzés került: „*Mando a V. Signoria una cifra facile per minor Suo fastidio et mio, Avertendola che deve usarla con me, et non con altri.*” („*Küldök Méltóságodnak egy egyszerű kulcsot, hogy kevésbé bosszankodjon és nekem is könnyebb legyen. Kérem, hogy ezt csak velem használja, mással ne.*”) A megjegyzés arra a gyakorlatra utal, hogy egy „ügyes” (mert könnyen használható) kulcsot több személlyel való levelezéshez is felhasználhattak, ami az adott rejtjeles rendszer biztonságát negatív irányba befolyásolhatta. Másrészt a megjegyzésből az is kiolvasható, hogy a címzett feltehetően maga dekódolta a rejtjeles leveleket, és kódolt válasz esetén is ő maga végezte a rejtjelezési átalakítást, de ugyanez vonatkozik a megjegyzés írójára is, vagyis a sifírozásban közvetlenül csak ők ketten és a kulcs készítője vettek részt.

A következő – a korábban már látott kulcsokhoz hasonlóan a „barát” megnevezést is tartalmazó – firenzei kulcs fejlécében a kód használatának alakulásáról is olvashatunk: „*Cifra con un Amico in Alemagna data adi ij di dicembre 1565. Non servi poi che venne una di la ma servi con l'Abate Giusti in Conclave.*” („*Kulcs egy németországi barátal 1565. december 2-án. Nem került használatra, miután jött onnan egy [kulcs], hanem Giusti apáttal használtuk a konklávéban.*”)⁴¹ A cím alapján tulajdonképpen két rejtjelező csoport rajzolódik ki, az egyik fél mindkettő esetében I. Cosimo de' Medici (1519–1574), Toszkána főhercege. Az első csoport címzettje egy német „barát”, a kulcs eredetileg a vele való kapcsolattartáshoz készült, de a fejléchez írt utólagos kiegészítés alapján a rejtjeles kapcsolat végül egy német területen készült

³⁷ ASFi, *Mediceo del principato, Cifrari, II, 5.*

³⁸ Az „Albai herceg” címet 1566-ban Fernando Álvarez de Toledo y Pimentel (1507–1582) spanyol főnemes viselte.

³⁹ ASFi, *Mediceo del principato, Cifrari, II, 3.*

⁴⁰ ASMn, *Archivio Gonzaga* 424, 232.

⁴¹ ASFi, *Mediceo del principato, Cifrari II, 10; 65.*

kulcs segítségével valósult meg. Ez a csoport tehát legalább három főből állt, feltételezve, hogy a főherceg nem maga, hanem megbízásából a firenzei kancellári egyik alkalmazottja kódolta (és dekódolta) a leveleket, valamint az üzenetváltás másik (német) résztvevője maga állította össze a kulcsot és végezte el az üzenet szövegében az írásrendszerek közötti átváltást. A másik rejtjelező csoport az idézett, a firenzei kancellárián készült kulcsot használta; a címzett ebben az esetben Bernardo Giusti (1506–1565) apát volt,⁴² tehát itt is legalább három résztvevővel számolhatunk, akiknek a szerepköre azonban az előző csoport tagjaihoz képest másképpen alakult, mivel az apátra csak a dekódolás feladata hárult.

Ugyanebben a könyvben szerepel egy olyan kulcs is,⁴³ amelynek címe „*Cifra con messer Marcantonio Mozzenigo detto Bartholomeo Madalena col contrasegno B.*” („Kód messer Marcantonio Mozzenigóval, akit Bartholomeo Madalenának neveznek, a B [azonosító] jellel.”), de amely két másik bejegyzést is tartalmaz. Az egyik a lap bal felső szélére írt kiegészítés, amely arra utal, hogy a kulcsot később egy másik személlyel való levelezéshez is használták (a személy családneve sajnos olvashatatlan): „*Col Jacopo... P... data a di primo febraio 1591.*” („*Jacopo... P...-vel 1591. február 1-én.*”) A másik, az eddigiekhez képest újdonságnak számító kiegészítés a lap középtáján olvasható: „*Le lettere si hanno da indirizzare a Livio Serdonati.*” („*A leveleket Livio Serdonati címére kell küldeni.*”) A címben megjelölt személy, Marcantonio Mozzenigo (Mocenigo) pontos azonosítása további kutatásokat igényel, ugyanis ebben az időszakban Velencében legalább két ilyen nevű személyről van tudomásunk. Az egyik egy filozófiával is foglalkozó patrícus, aki 1538 és 1599 között élt, és akit V. Sixtus pápa 1585-ben Ceneda püspökének nevezett ki. A másíkról csak az ismert, hogy 1585-ben halt meg, és fia, Giovanni Mocenigo (1558–1623) volt az, aki Velencébe hívta Giordano Brunót 1591-ben, de ő volt az is, aki 1592-ben feljelentette a szerzetest a velencei inkvizíciónál. A levelek címzésére vonatkozó kiegészítés egy, a rejtjeles kommunikáció külső, tehát nem aktív résztvevőjét nevezi meg, akinek azonosításához szintén további vizsgálatok szükségesek. A bejegyzés feltehetően a Velencébe küldött levelekre vonatkozott, és az adott rejtjelező csoport létszámában is változást jelentett.

Összegzés

A fenti rövid áttekintés eredményeinek összegzéseként azt emelném ki, hogy a vizsgált kódkulcsokban a kódrendszer elemein és azok főbb használati jellemzőin túlmenően olyan információk is előfordulnak, amelyek a sifrirozási gyakorlat konkrét helyzeteire világítanak rá, de amelyeket más dokumentumok esetleg egyáltalán nem tartalmaznak. Ezek az – elsősorban a kulcsok fejlécében megjelenített – adatok többnyire a rejtjeles üzenetváltás szereplőit jelölik meg, de sokszor adnak tájékoztatást az érdekelték tartózkodási helyéről, a kulcs összeállításának

⁴² Bernardo Giusti apát 1562-től a főherceg fia, Ferdinando de' Medici bíboros titkára volt, aki IV. Pius pápa halálát követően részt vett az 1565. december 20. és 1566. január 7-e között zajló konklávéban (amely V. Pius megválasztásával zárult).

⁴³ ASFi, *Mediceo del principato, Cifrari II*, 10; 105.

(átadásának) időpontjáról, más személyeknek való továbbadásáról, a rejtjeles kapcsolattartás időtartamáról stb.

Az elemzés ugyanakkor rámutatott a kulcsok néhány olyan jellemzőjére is, amelyek relevánsak lehetnek az információk kapcsolattörténeti szempontú feldolgozása során. Ezek közül első helyen említhető az a megoldás, hogy a kulcsokban a szereplők és a helyek megnevezése gyakran csak körülíró formában valósul meg, ami jelentősen megnehezíti a pontos azonosítást, és hogy legtöbbször a megfogalmazás módja sem segíti a megjelölt személyek szerepkörének meghatározását. Lényeges lehet továbbá, hogy a megjelenített információk tartalmi, formai és mennyiségi jellemzőinek alakulását az egyes hatalmi központok rejtjelezési gyakorlatában mutatkozó eltérések is meghatározhatják, valamint, hogy a kódkönyvbe gyűjtött kulcsok potenciálisan több adatot tartalmazhatnak az önálló kulcsokhoz képest.

Meglátásom szerint a felsorolt jellemzők is igazolják, hogy a kódkulcsok – jóllehet önmagukban csak ritkán lennének alkalmasak egy adott rejtjelező csoport minden résztvevőjének azonosítására – a rejtjelezési gyakorlat kapcsolattörténeti szempontú vizsgálatának meghatározó forráscsoportját alkotják.

Felhasznált irodalom és rövidítések

Levéltári források

- ASF** **Archivio di Stato di Firenze**
Mediceo del principato, Cifrari II.
- ASMn** **Archivio di Stato di Mantova**
Archivio Gonzaga 424, 425.
- ASMi** **Archivio di Stato di Milano**
Carteggio Visconteo-Sforzesco 1597.
- ASMo** **Archivio di Stato di Modena**
Casa e Stato, Cifrari
- ASVe** **Archivio di Stato di Venezia**
Consiglio dei Dieci, Cifre, chiavi e scontri di cifra

Szakirodalom

BERARDI-BEUTELSPACHER

- 2001 BERARDI, Luigia- BEUTELSPACHER, Albrecht: *Crittologia. Come proteggere le informazioni riservate*. Milano, Franco Angeli, 2001.

BERTONI

- 1990 BERTONI, Giulio: *Biblioteca dell' "Archivum romanicum": Storia, letteratura, paleografia*. Firenze, Olschki, 1990.

CERIONI

1970 CERIONI, Lydia: *La Diplomazia sforzesca nella seconda metà del Quattrocento e i suoi cifrari segreti. Vol. 1-2.* Roma, Il Centro di Ricerca, 1970.

DEVOTO

1997 DEVOTO, Giacomo: *Avviamento alla etimologia italiana. Dizionario etimologico.* Firenze, Le Monnier, 1997.

KAHN

1996 KAHN, David: *The Codebreakers: The Story of Secret Writing.* London, Weidenfeld and Nicholson, 1996.

INVENTARIO

1966 *Archivio di Stato di Firenze, Archivio Mediceo del Principato. Inventario sommario.* Roma, Ministero dell'Interno. Pubblicazioni degli Archivi di Stato I., 1966.
(<http://2.42.228.123/dgagaeta/dga/uploads/documents/PAS/59df2084eace8.pdf> – Utolsó letöltés: 2019. július 20.)

ISTRUZIONI

2007 MARTELLI, Francesco – GALASSO, Cristina (a cura di): *Istruzioni agli ambasciatori e inviati medicei in Spagna e nell' "Italia spagnola" (1536-1648).* Roma, Ministero per i beni e le attività culturali. Pubblicazioni degli Archivi di Stato, 2007. (Fonti XLVII.)

MEISTER

1902 MEISTER, Aloys: *Die Anfänge der modernen diplomatischen Geheimschrift.* Paderborn, Schöningh, 1902.

1906 MEISTER, Aloys: *Die Geheimschrift im Dienste der Päpstlichen kurie von ihren Anfängen bis zum Ende des XVI. Jahrhunderts.* Paderborn, Schöningh, 1906.

PASINI

1873 PASINI, Luigi: Delle scritture in cifra usate dalla Repubblica veneta. In: *Il R. Archivio generale di Venezia.* A cura di: Toderini, Teodoro T. – Cecchetti, Bartolomeo B. Venezia, Prem. Stabil. Tip. de Pietro Naratovich, 1873. 289-327.

PRETO

1999 PRETO, Paolo: *I servizi segreti di venezia. Spionaggio e controspionaggio ai tempi della Serenissima.* Milano, Il Saggiatore, 1999.

SANUDO

1904 *I diarii di Marino Sanuto. Tomo XI.* Pubblicato per cura di: Fulin, Rinaldo. Venezia, A spese degli editori, 1904.

Molnár Péter

Rokoni kötelékek

A hírek útja V. Károly, I. Ferdinánd és Ausztriai Margit személyes levelezésében 1526 közepétől 1528 elejéig

Mint azt a Habsburg-családtagok közti kapcsolat korábban ismert forrásait eddig e kérdés vizsgálatába a hazai kutatás által be nem vont spanyol kútfőkkel kiegészítve értékelő Korpás Zoltán könyvéből megtudhattuk, II. Lajos seregének döntő vereségéről, a király haláláról és Buda feladásáról öccse leveléből 1526. november közepén értesülő Károly – a teljes Magyarország oszmán kézre kerülésének veszélye által indítva – azonnal jelentős anyagi segítséget próbált nyújtani Ferdinándnak. Mivel a Cognaci Ligába tömörült hatalmakkal Itáliában folyó háború saját anyagi erőforrásait nem ritkán felülmúló költségekkel járt, ezért spanyol királyként – sikertelenül – León-Kasztília *cortesétől* kérte „rendkívüli” adó megajánlását a magyar területen folytatandó oszmánellenes harcok céljára, illetve a spanyol alattvalói többé-kevésbé önkéntes felajánlásaiból befolyó pénzt fedezetül használva hitelt vett fel Ferdinánd megsegítésére a Welserektől.¹ Ferdinánd 1527. március 13-án nyugtázhatta a százezer dukátnyi summa megérkezését, azt azonban bátyja szándékaival – és saját maga, az összeg kézhezvételéről tudósító levelében írt ígéretével – ellentétben nem a török elleni védelemre, hanem a Szapolyai János elleni hadjáratra költötte.² Fivére magyarországi hadjáratát megelőzően V. Károly ismételtlen épp egy ilyen – szemében az oszmán háború veszélyét felidéző – vállalkozás kerülésére intette Ferdinándot. Éppen ezért attól kezdve, hogy értesült Szapolyai János királlyá választásáról, illetve koronázásáról, következetesen sürgette a megegyezést „a vajdával”. Károly természetesnek tartotta, hogy II. Lajos halála után Ferdinánd – összhangban a dinasztia régi törekvéseivel – lépéseket tegyen a cseh és a magyar korona megszerzésére, üdvözölte is, hogy öccse nagyobb gond nélkül az előbbi birtokába jutott, és azt is, hogy őt magyar uralkodóvá választották. Az adott helyzetben azonban arra intette fivérét, hogy elégedjen meg a magyar királyi cím biztosításával, vagyis az ország feletti tényleges uralom megszerzése helyett a dinasztia jogainak névleges fenntartásával

¹ Korpás, 2008. 56–69.

² Uo. 74–78.

(ahogyan az 1459-ben, 1463–4-ben és 1491–2-ben történt).³ Ferdinánd 1527. július elejétől szeptember végéig – döntően Károly pénzén – elért nagy sikerei (az ország java részének megszerzése és János király azon belüli elszigetelése) csak annyiban módosították Károly álláspontját, hogy már magától értetődőnek tartotta öccse magyar koronázását és bizonyos „helyek” (levelezésük akkor még francia nyelven: *places* – nyilván az ország központi területei) megtartását, ám továbbra is sürgette a kiegyezést „a vajdával”.⁴ Fivére katonai teljesítményét jócskán túlértékelve – és/vagy saját érdekeit tartva szem előtt – ráadásul folyamatosan szorgalmazta, hogy a magyarországi hadjárat lezárulásával Ferdinánd mielőbb nyújtson neki segítséget az itáliai hadszíntéren.⁵

V. Károly tehát elsődlegesnek végig az Itáliában folyó küzdelmet tartotta, ennek fényében pedig Közép-Európában fő célja az volt, hogy elkerülje Szülejmán szultán újabb támadását; amikor pedig értesült Ferdinánd a magyar hadszíntéren elért eredményeiről, azokhoz ugyan igyekezett pozitívan viszonyulni, de hatásukra politikája fő irányán nem változtatott. A dinasztia feje 1527 nyarán-őszén hátrányosnak tartotta fivére magyarországi akcióját, ám Ferdinánd a vártnál könnyebb – és véglegesnek tűnő – sikerét csak pozitívan fogadhatta. Mivel döntést hozni, álláspontot kialakítani kompetensen csak friss adatok birtokában lehet, ezért különösen érdekes, hogy a Habsburg családfő milyen gyorsan juthatott hozzá a közép-európai térség híreihez – mindenekelőtt öccse beszámolóí révén. Mindezek fényében érdemes megvizsgálni Giró-Szász Andrásnak azt az írását, mely szerint „Mohács után”, illetve 1527–1529 folyamán Károly mindössze két-három hét késéssel értesült a magyarországi eseményekről. A szerző e tanulmányának 1526–1528-ra vonatkozó következtetései ugyanis alapos felülvizsgálatra szorulnak.

Giró-Szász András (mint látni fogjuk: helyesen) abból indult ki, hogy a két Habsburg fivér brüsszeli közvetítéssel tartotta egymással a kapcsolatot. Érvelésében döntő szerepet kap Károly nem sokkal a Spanyolország feletti uralom átvétele után, 1516. november 12-én kiadott postarendelete, amely a koncessziót megszerző társaság számára egyebek mellett előírta, hogy Brüsszelsből Burgosba 6–8 nap alatt, míg az előbbi városból Linzbe 5–6 nap alatt kötelesek eljuttatni a rájuk bízott leveleket.⁶ A szerző ugyan e forráson kívül hivatkozik Ferdinánd és Ausztriai Margit, illetve az előbbi és Károly több egymással váltott levelére, ám azokból csak

³ V. Károly következő, Ferdinándhoz intézett leveleiből rajzolódik ki az előbbi álláspontja az utóbbi magyarországi hadjáratának megkezdése előtt. 1.) Granada, 1526. november 28–30. (a kiadó datálása): BAUER (HG.), 1912. 487–489. (Nr. 252.); 2.) Toledo, 1526. december 28.: uo. 501. (Nr. 260.); 3.) Valladolid, 1527. március 6.: BAUER–LACROIX (HG.), 1937. 27–28. (Nr. 23.) Az 1.) levél értelmezését segíti Ferdinánd Károly mellé akkreditált követe, Martín de Salinas 1527. január 7-i jelentése. Idézi: KÖRPÁS, 2008. 73.

⁴ V. Károly Ferdinándhoz intézett következő leveleiben. 4.) Valladolid, 1527. augusztus 21.: BAUER–LACROIX (HG.), 1937. 92. (Nr. 92.); 5.) Palencia, 1527. szeptember 8.: uo. 120. (Nr. 104.); 6.) Burgos, 1528. február 1.: uo. 185–186. (Nr. 150.)

⁵ Lásd a 4.) és a Burgosban, 1527. november 21-én kelt levelet: uo. 149. és 150. (Nr. 130.) Ha hihetünk Salinas ugyanott, 1528. február 7-én kelt jelentésének, V. Károly akkor már „megértette”, hogy Ferdinánd miért nem állapodott meg „a vajdával”. Idézi: KÖRPÁS, 2008. 92., 47. lj.

⁶ GIRÓ-SZÁSZ, 1999. 245–246. A szerző a rendelet tartalmára egy spanyol postatörténeti monográfián keresztül hivatkozik: uo. 8–13. lj.

a két fivér tartózkodási helyére nézve von le következtetéseket.⁷ Meglepő módon a szerző gondolatmenete előfeltételezi, hogy az idézett postarendelemben szereplő, Franciaországot átszelő útvonal (Péronne – Párizs – Orléans – Blois – Bayonne) a szóban forgó években, vagyis a Cognaci Ligával, benne annak oszlopos tagjával, I. Ferenc francia királlyal folytatott háborújuk idején járható volt a Habsburgok postaszolgálatára számára. Ennek ellenkezője azonban nemcsak magától értetődő, hanem arról többször szó esik a Habsburgok levelezésében, így mindjárt a szerző által vizsgált korszak elején is. Amikor például Mária a maga és II. Lajos nevében nem sokkal Mohács előtt Károlyhoz küldött segélykérő levelét Ferdinánd egy 1526. augusztus 21-én még Speyerben kelt, Ausztriai Margithoz intézett kísérőlevéllel látta el, akkor az „örökös tartományok” ura éppen javasolja, hogy mivel Franciaországban futárait fel-, illetve visszatartják, ezért nagynénje a segélykérést Antwerpenből hajóval juttassa tovább „a Hispániákba”.⁸ Ausztriai Margit pedig Ferdinándhoz intézett szeptember 7-i válaszában a franciaországi útvonal bezárulásáról írva amiatt is panaszkodik, hogy az angliai kitérő sem biztonságos, és közli, hogy a Ferdinánd által javasolt tengeri útvonal mellett döntve zeelandi hajósokra bízta az akkor már tragikus módon tárgytalanná vált levelet.⁹

Az 1516 végi postarendelet tehát nem alkalmas arra, hogy annak alapján ítéljük meg a két Habsburg fivér üzenetváltásainak sebességét. Az abban szereplő időhatárok és a valóság eltérését egyébként már a Giró-Szász András által hivatkozott néhány levél adatai nyomán meg lehetett volna állapítani. (Sajnos a szerző a Bauer és Lacroix által megkezdett összkiadás helyett Gévay Antal úttörő jelentőségű, de elavult gyűjteményét használta, így számos levél mellett az újabb kiadás datálásait sem vette figyelembe.¹⁰) A kritikai kiadásban szereplő levelek adatai alapján egyébként a kapcsolattartás fő útja valóban Flandrián, vagyis Ausztriai Margit udvarán

⁷ Uo. 245., 4–6. lj. és 246., 14. lj.

⁸ BAUER (HG.), 1912. 435. (Nr. 224.): „*Et pour ce, m^{me}, que le passage par led. France n'est assuré et que, comme sçaves assez, tout courriers et postes, allans et venans de devers de sa m^{te}, sont detenez et occupéz, m'a semblé sera pour le meilleur et plus seur qu'il passe par la voie de pardela avec quelque naviere qui dez Anvers pourroit passer jusques aux Espaignes.*”

⁹ Uo. 439. (Nr. 231.): „*Et pour ce que l'on ne laisse nulz sortir de France et que la [sic] passage par Angleterre n'est seur que je voudroie, les ai tous deux fait adresser au rentneur de Zellande pour leur passage par la mer, [...]*” Ezen a „kommunikációs blokádon” az sem sokat változtatott, hogy akkoriban a francia király éppen Amboise-ban időző udvarában tartózkodott Károly békekövete, aki – nyilván a helyi udvar engedélyével úgy tűnik, levelet válthatott Ausztriai Margittal is: uo. A következő év elején egy levélváltás utat talált Franciaországon keresztül: BAUER–LACROIX (HG.), 1937. 32–33. (Nr. 30.)

¹⁰ Egyébként a Gévaynál talált levelekre is következtetlően, illetve olykor pontatlanul hivatkozik. A tanulmány szövegéhez kapcsolt jegyzetben V. Károly három levelének adatait szerepelteti, melyek közül a szövegét követő, elvileg az összes felhasznált levelet felsoroló „Függelék”-ben már csak kettőt látunk viszont, melyekhez azonban Károly két másik, a jegyzetben nem idézett levele társul. Az 1527. szeptember 8-i, Palenciában kelt levél (vö. fent, 4. lj.) mindkét helyen – egymástól is eltérő – téves napi keletekkel szerepel, az 1527. november 21-i, burgosi levél dátuma pedig a „Függelék”-ben nyomdahiábvál olvasható. (GIRÓ-SZÁSZ, 1999. 246., 14. lj. és 250.) Mint az egyébként ismert, a Wilhelm Bauer által megkezdett, újabban változó összetételű – idővel egyre nagyobb létszámú – szerkesztőség által összeállított kötetek sora jelenleg az 1536-os levelekkel bezárólag teszi hozzáférhetővé I. Ferdinánd és a dinasztia más tagjainak levelezését. A befejezetlen összkiadás első kötetei továbbra is mérvadónak számítanak.

át vezetett. E helyzetről az imént idézett levélváltáson túl, röviddel Ferdinánd és Anna magyar koronázása előtt tanúskodik a magyar és cseh király bátyjához intézett egyik leveléhez mellékelt kísérőlevél, amelyben az előbbi 1527. október 4-én Budáról kéri közös nagynénjüket üzenete mielőbbi célba juttatására.¹¹ Károly korábban, ugyanazon év júliusában (Bauer és Lacroix szerint a hónap utolsó napján), nyugtázva öccse több – részben igen megkésett – levelének kézhezvételét, arról ír, hogy két, május eleji keltű, Flandrián át érkezett levél mellett három márciusban útnak indított üzenetet más – feltehetően itáliai – útvonalon keresztül juttatott el hozzá „fegyveres szolgálattelvőinek egyike” (*ung de mes poursuivans d’armes*).¹² Az Ausztriai Margit udvarán át vezető út tehát jóval gyorsabbnak bizonyult, mint az alternatív lehetőség, ezért alapvetően az előbbi rendszeres használatával kell számolnunk.

A rendelkezésre álló források bővebb körének kiaknázásával nyilván teljesebb képet is lehetne kapni, ám a jelen keretek között megelégszem a Bauer és Lacroix által kiadott levelek feldolgozásával, mivel már azok alapján is jóval pontosabb választ adhatunk a vizsgált kérdésre. A szóban forgó korszak akkor kezdődik, amikor Ferdinánd az 1526. évi speyeri birodalmi gyűlésről visszatér Duna-menti birtokaira, és 1527–1528 fordulójáig tart. Mivel Mária (akkor már özvegy) királyné ekkoriban – amennyire ez a gyűjteményből megítélhető – csak fiatalabb bátyjával levelezett, ezért az általa és hozzá írt üzeneteket figyelmen kívül hagytam. Az alábbiakban így előbb a Károly és Ferdinánd, majd az utóbbi és Ausztriai Margit közti üzenetváltások azon elemeit foglalom táblázatba, amelyek jelzik a megválaszolt levél datálását, olykor a kézhez vétel pontos dátumát is. (Károly ritkán közli, hogy fivére honnan intézte hozzá az adott levelet, de ezekben az esetekben Ferdinánd megbízható itineráriuma alapján pótoltam a kelethelyet.)¹³ Erre az eljárásra azért van szükség, mert a ránk maradt levelek jórészt mára elveszett üzenetekre választottak – melyek keltezését azonban a vizsgált esetekben éppen a válaszból ismerjük. Egy esetben a válasz két, kétszer pedig öt-öt, nagyjából egy időben érkezett levélre egyszerre született meg; az utóbbi alkalmak egyikében ráadásul Károly nem külön-külön, hanem idősavot megadva közölte Ferdinánd az adott levélben megválaszolt üzeneteinek érkezési dátumát. Ha a teljes levelezés fennmaradása esetén kézenfekvő módon alakítottam volna ki a rovatokat, vagyis a feladó nevét és levele dátumát tartalmazná az első, a válaszlevél keltezését és annak szerzőjét a második rovat, végül a két oszlop összevetése nyomán kiszámított „menetidő” lenne olvasható a harmadikban, akkor fel kellett volna áldoznom a jelen vizsgálat szempontjából legértékesebb adatokat: a ritkán megadott érkezési dátumokat. Az „idősáv” megoldás miatt ugyanis nem tudtam volna minden esetben felváltani a válaszlevél napi keltezését hasonlóan pontos érkezési dátummal. Károly öccse öt-öt üzenetére egyszerre válaszoló két levelének adatait mind – tíz – külön sorba feltüntetve ráadásul a „menetidőket” közlő oszlopból adódó statisztika csak lát-

¹¹ BAUER–LACROIX (HG.), 1937. 138. (Nr. 119.) Maga a Károlyhoz intézett levél elveszett, de az utóbbi 1527. november 21-i válasza alapján október 5-i keltezéssel láthatták el: uo. 149. (Nr. 130.)

¹² Uo. 98. (Nr. 82.) A flandriaitól eltérő útvonal és a fegyveres említése alapján következtethetünk a márciusban kelt levelek a háború fő hadszínterén, Itálián át vezető útjára.

¹³ [GÉVAY], 1843. [Oldalszámok nélkül.] Az 1. számú táblázatban az elveszett levelek az itineráriumból vett keltezési helyeit szögletes zárójelben közlöm.

szólag lenne pontosabb, mivel ezekben az esetekben egészen kivételes technikai körülmények magyarázhatták a megválaszolt levélsorozatok első tagjainak különlegesen hosszú „bolyongását”. A két táblázatban ezért végül négy rovatot alakítottam ki. Közülük az első a fennmaradt levél szerzőjét és kelet helyét adja meg (dátumát csak akkor, ha az ott megválaszolt levél érkezési időpontja kiszorította azt a harmadik oszlopból). A második oszlopban olvasható a fennmaradt levélben megválaszolt üzenetek keltezése (hely és idő; a feladó értelemszerűen az első rovatban olvasható személy levelezőpartnere). Ezt a harmadik rovatban többnyire az elsőben megadott Habsburg által küldött, ránk maradt válasz datálása, ritkán pedig – ha az rendelkezésünkre áll – a második oszlopban feltüntetett levél érkezési időpontja követi (az utóbbit aláhúzás emeli ki). Mindezekből az adatokból következik végül a negyedik oszlopban a „menetidő” (a korábbi levél keltezésének napját a számításakor nem vettem figyelembe, az érkezését vagy a válaszelevél megírását igen). Az érkezett levél értékelése, a válasz megfogalmazása nyilván akkor is megkövetelt pár napot, ha a válaszadónak nem állt érdekében halogatni saját levele elküldését – erre a kérdésre a táblázat elemzésekor térek ki.

1. sz. táblázat. Károly és Ferdinánd üzenetváltásai

Feladó (válaszoló fél)	A beérkezett levél (vagy levelek) kelte	Az érkezés vagy a válasz dátuma	A „menetidő”
Ferdinánd (Linz) ¹⁴	1526. július 27. (Granada)	1526. szeptember 22.	57 nap
Károly (Granada) ¹⁵	1526. július 20. [Speyer]	1526. október 4.	76 nap
Károly (Granada, 1526. november 28–30.) ¹⁶	1526. szeptember 22. (Linz)	<u>1526. november 13.</u> ¹⁷	52 nap
Károly (Toledo) ¹⁸	1526. október 28. (Bécs)	1526. december 28.	61 nap
Ferdinánd (Bécs, 1526. december 31.) ¹⁹	1526. október 4. (Granada)	<u>1526. december 2.</u>	59 nap
Károly (Valladolid) ²⁰	1526. december 31. (Bécs)	1527. március 6.	65 nap
Ferdinánd (Prága) ²¹	1526. november 25. (Granada)	1527. március 13.	108 nap
Károly (Valladolid) ²²	1527. január 29. [Iglau / Jihlava]	1527. április 26.	87 nap

¹⁴ BAUER (HG.), 1912. 457. (Nr. 239.)

¹⁵ Uo. (Nr. 243.), 474.

¹⁶ Uo. (Nr. 252.), 486.

¹⁷ Martín de Salinas 1526. november 30-i jelentésében Korpás Zoltán közlése szerint azt írja, hogy ura, Ferdinánd szeptember 22-i levele november 15-én ért Granadába. (KORPÁS, 2008. 56., 15. l.) Mint az azonban az előző jegyzetben hivatkozott helyen kiderül, maga Károly válaszelevelében november 13-ra tette fivére e levelének érkezését.

¹⁸ BAUER (HG.), 1912. 501. (Nr. 260.)

¹⁹ Uo. 505. (Nr. 261.)

²⁰ BAUER-LACROIX (HG.), 1937. 27. (Nr. 223.)

²¹ Uo. 30. (Nr. 29.)

²² Uo. 62. (Nr. 48.)

Károly (Valladolid, 1527. július 1.) ²³	1526. november 20. [Bécs], 1527. február 15. [Prága], 1527. március 10. [Prága], 1527. március 14. (Prága), 1527. május 9. [Boroszló]	1527. június 13–24.	46 nap (a legkésőbbi levél keltétől a legkésőbbi beérkezési időpontig)
Károly (Valladolid) ²⁴	1527. március 13. (Prága), 1527. március 14. (Prága), 1527. március 15. [Prága], 1527. május 5. [Boroszló], 1527. május 8. [Boroszló]	1527. július 31.	84 nap (a legkésőbbi levél keltétől)
Károly (Palencia) ²⁵	1527. május 31. (Prága)	1527. augusztus 27.	88 nap
Károly (Burgos) ²⁶	1527. október 5. [Buda]	1527. november 21.	47 nap
Ferdinánd (Esztergom) ²⁷	1527. július 31. (Valladolid), 1527. szeptember 8. (Palencia)	1527. november 27.	80 nap (a második levél keltétől)
Károly (Burgos) ²⁸	1527. november 19. [Esztergom]	1528. február 1.	74 nap

A fentiek alapján 1526 őszén az üzenetek átlagosan szűk két hónap alatt jutottak el az egyik Habsburg fivértől a másikig (az egyetlen kivétel Károly október 4-i levele, amelynek kelte két és fél hónappal követi azét a levélét, amelyre válaszol). A leggyorsabban – ötvenkét nap alatt – a legsúlyosabb híreket, a mohácsi vereséget, II. Lajos halálát és Buda feladását tudató levél ért célba, melyre Károly gyors, de némi időt igénybe vevő tanácskozások és a legszükségesebbnek tűnő intézkedések megtétele után, szűk két hét múlva válaszolt. Az érkezési adatok és a válaszlevelek datálása alapján megállapítható „menetidők” ekkor még nem térnek el számottevően egymástól, tehát egyrészt a közeljövőre is mérvadóan jelzik a Habsburg fivérek közti – flandriai közvetítéssel, illetve az onnan Hispániába irányuló tengeri útvonalat felhasználó – üzenetváltások lehetséges sebességét, másrészt arra utalnak, hogy e kapcsolattartást ekkor még sem a téli körülmények, sem valamelyik fél „szabotázs” nem veszélyeztették. Az utóbbi tényező hatásával magyarázható azonban, hogy a II. Lajos országainak megszerzésére magát sógora halálhírének vételét követően azonnal elszánó Ferdinánd csak 1526 legutolsó napján válaszolt bátyja október 4-én kelt levelére, noha azt már december elején megkapta. Károly említett levelének írásakor persze mit sem tudott Mohácsról és annak következményeiről, ám válaszában Ferdinándnak már számot kellett adnia a szeptember közepe óta tett intézkedéseiről. Ismerve Károly itáliai ügyeinek helyzetét, illetve azzal kapcsolatos elvárásait (az ifjabb fivértől katonai segítségre számított, amit Mohács előestéjén még meg is kapott), Ferdinánd azonban ezzel a beszámolóval megvárta a pozsonyi királyválasztás eredményét, hogy így vágjon elébe Károly várható – és már úton is lévő –, óvatosságot tanácsoló üzenetének.

1526–1527 tele, úgy tűnik, csak kis mértékben nyújtotta meg a „menetidőt”, abban az esetben, ha a gyors válasz szándéka megvolt: ezt tanúsítja Károly 1527.

²³ Uo. 96. (Nr. 80.)

²⁴ Uo. 98. (Nr. 82.)

²⁵ Uo. 111. (Nr. 95.)

²⁶ Uo. 149. (Nr. 130.)

²⁷ Uo. 153. (Nr. 131.)

²⁸ Uo. 185. (Nr. 150.) Itt Károly azt írja, hogy „most kapta meg” Ferdinánd fent jelzett levelét. A válasz ebben az esetben tehát szinte egybeeshetett az utóbbi érkezésével.

március 6-án kelt levele, amely fivére alig több mint két hónapja datált üzenetére válaszolt. Egyértelműen a kapcsolattartás szabotálása magyarázza ugyanakkor, hogy Ferdinánd csak több mint három és fél hónap elteltével említi futólag, hogy megkapta bátyja öt óvatosságra intő november végi levelét – és erre is csak akkor szánta rá magát, amikor a megérkezett pénz nyugtázása a kapcsolatfelvételt kikerülhetlenné tette.²⁹ A Károly más célra küldött pénzének „elterelésével” megalapozott magyarországi offenzíva, más hadszínterek eseményei, esetleg az atlanti hajózást akadályozó – általunk nem ismert – tényezők egyaránt hozzájárulhattak ahhoz, hogy Károly és Ferdinánd üzenetváltásai 1527 tavaszán és nyarán igen hektikussá váltak. A kapcsolattartás átmeneti „bedugulását” technikai akadályok is okozhatták: erre leginkább Károlynak az a két 1527. júliusi levele utal, melyekben a családfő jelzi öccse számos – részben jóval korábban útnak indított – levelének csoportos érkezését (a második esetben külön útvonalakon).³⁰ Bár ebben a korszakban akad példa a vizsgált anyagban leggyorsabban (negyvenhat nap alatt) célba érő levélre is, a másfél hónaptól két és fél hónapig szóródó „menetidők” a kapcsolat részben politikai, részben technikai okokkal magyarázható meglazulásáról tanúskodnak (ellenséges hangnemnek vagy – Károly részéről – durva rendreutásításnak a levelekben ezzel együtt sincs nyoma).

1527 őszén és 1527–1528 fordulóján a helyzet nem változott, a „menetidők” negyvenhét és nyolcvan nap között ingadoznak. Ferdinánd a tokaji győzelem után a flandriai úton bátyjának küldött október 5-i keltezésű diadaljelentése jutott leghamarabb el a címzetthez, aki a gratuláción túl öccsénél azonnal sürgette a magyarországi háború lezárását és csapatai Itáliába küldését. Ferdinánd a maga részéről bátyja augusztus 21-i és szeptember 8-i, „a vajdával” megegyezést sürgető leveleire viszont azok vélhető érkezése után nagyjából egy hónappal, november 27-i keltezéssel válaszolt csak, amikor már újabb eredményekről, a budai országgyűlés sikeres lezárásáról és a fehérvári kettős koronázásról is beszámolhatott. Az utóbbi eseményt a magyar és cseh király nyilván említette már a Károlyhoz írt november 19-i – elveszett – üzenetében is, ám e két levél a koronázások hírével 1528. január 21-éig még nem jutott el az utóbbi akkor Burgosban időző udvarába, miként az Ferdinánd bátyjához akkreditált követe, Martín de Salinas aznap kelt jelentéséből kiderül, melyben a diplomata arról ír, hogy a családfő híreket vár öccse magyar koronázásáról.³¹ A több mint kéthónapos „menetidő” a téli közlekedési viszonyok

²⁹ A márciusi levélsorozatból fennmaradt, 13-án és 14-én kelt két, Ferdinánd által Károlyhoz intézett levélben Magyarország csak a török elleni védelem és Mária özvegy királyné eltartása kapcsán került szóba (noha az utóbbi levél különösen hosszúra sikerült): BAUER–LACROIX (HG.), 1937. 30–38. (Nr. 29–30.) Ferdinánd hivatalosan a május 26-án Ausztriai Margitnak, másnap pedig Károlynak írt levelében jelentette be, hogy támadást indít Magyarország megszerzésére, bár kormányzatának kulcsembere, Bernhard Cles már május 4-i levelében tudatta a családfő velencei ügyvivőjével, hogy mi készül. (Ferdinánd közvetlenül Károlyhoz intézett május eleji három levele mind elveszett, azok létét csak Károly a táblázatban szereplő válaszlevelei tanúsítják.) (KORPÁS, 2008. 76–77.) Ferdinánd egyébként április közepén újabb pénzsegélyt kért bátyjától, ám Károly – mint az Salinas jelentéséből kiderül – csak akkor lett volna hajlandó fizetni, ha öccse elszámol az előző összeg felhasználásával, ami együtt járt volna annak beismerésével, hogy rendeltetésétől eltérő célra költötte el a pénzt. Uo. 77., 114. lj.

³⁰ Lásd fent: 23–24. lj.

³¹ Idézi KORPÁS, 2008. 90., 43. lj.

között – az előző téli tapasztalatok fényében – nem meglepő (egyben tanúsítja, hogy Károly február 1-én kelt válasza alig pár nappal követhette öccse november 19-i levelének megérkezését).

Lássuk ezek után Ferdinánd Ausztriai Margittal váltott leveleinek az előbbihez hasonló szempontú elemzését! (Ebben az esetben nem áll a rendelkezésünkre olyan válaszlevél, mely jelezné a korábbi üzenet beérkezésének időpontját, tehát a „menetidő” megállapításakor csak a válaszlevél keltezéséből tudunk kiindulni. Mivel Ausztriai Margit a vizsgált időszakban szűk területen belül vándorolt udvarával, ezért elegendőnek tartom, ha unokaöccse szóban forgó leveleinek keltezési helyeit adom meg.)

Feladó (válaszó fél)	A beérkezett levél (vagy levelek) kelte	A válasz dátuma	A „menetidő”
Ferdinánd [Innsbruck] ³²	1526. szeptember 8.	1526. szeptember 26.	18 nap
Margit ³³	1526.szeptember 18. (Linz), 1526. szeptember 22. (Linz)	1526. október 2.	10 nap
Margit ³⁴	1526. szeptember 26. (Linz)	1526. október 13.	17 nap
Ferdinánd (Bécs) ³⁵	1526. október 28., 1526. október 31.	1526. november 24.	24 nap
Ferdinánd (Buda) ³⁶	1527. szeptember 3.	1527. október 4.	31 nap

2. sz. táblázat. Ferdinánd és Ausztriai Margit üzenetváltásai

Mint azt láthattuk, Károly és Ferdinánd üzenetváltásainak sebessége – olykor technikai okokból is – tágabb határok közt váltakozott, e miatt pedig a „menetidő” – egyébként kézenfekvő – téli meghosszabbodását csak időnként érhetjük tetten, a fiatalabbik fivér egyre távolodó tartózkodási helyei pedig nem módosították érdemben a levelek célba jutásának időtartamát (legalábbis ilyen tendenciát nem sikerült kimutatnom). Brüsszelben és annak környékén tartózkodó nagynénjük és Ferdinánd levelezése nyomán azonban világossá válhat: az utóbbi egyre keletibbi „állomáshelyei” némileg megnövelték az üzenetek eljuttatásához szükséges idő hosszát. Ha Károly és Ferdinánd üzenetváltásai esetében a fent megállapított „menetidő” legjobb esetben is két és félszer, nagy átlagban pedig közel négyszer hosszabbnak bizonyult, mint azt Giró-Szász András vélte, akkor a cseh és magyar király és nagynénje között szintén jóval lassabban értek célba a levelek az utóbbi kutató számára mérvadó postarendeletben előírthoz képest. Egyetlen alkalommal teljesülhetett az 1516-os rendelkezésben foglalt határidő, a többi esetben még akkor is kétszer-háromszor hosszabb ideig tartott eljuttatni az üzenetet Ausztriai Margit és Ferdinánd udvara között, amikor az utóbbi még az „örökös tartományok” nyugati peremén tartózkodott. Bécsben vagy Budán időzve Ferdinándnak még lassabban volt csak módja arra, hogy reagáljon nagynénje leveleire, illetve Károly még távolabbról érkező, Ausztriai Margit által közvetített elvárásaira.

³² BAUER (HG.), 1912. 469. (Nr. 241.)

³³ Uo. 471. (Nr. 242.)

³⁴ Uo. 478. (Nr. 244.)

³⁵ Uo. 493. (Nr. 254.)

³⁶ BAUER-LACROIX (HG.), 1937. 136. (Nr. 119.)

*Felhasznált irodalom és rövidítések***BAUER (HG.)**

- 1912 BAUER, Wilhelm (Hg.): *Die Korrespondenz Ferdinands I., I.: Familienkorrespondenz bis 1526*. Wien, Adolf Holzhausen, 1912. (*Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs*, 11.)

BAUER-LACROIX (HG.)

- 1937 BAUER, Wilhelm – LACROIX, Robert (Hg.): *Die Korrespondenz Ferdinands I., II/1.: Familienkorrespondenz 1527 und 1528*. Wien, Adolf Holzhausen Nachfolger, 1937. (*Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs*, 30.)

[GÉVAY]

- 1843 [GÉVAY, Anton von]: *Itinerar Kaiser Ferdinand's I., 1521–1564*. Wien, [k. n.], 1843.

GIRÓ-SZÁSZ

- 1999 GIRÓ-SZÁSZ András: A hír és az információ útja a Mohács utáni Magyarországról V. Károly udvarába 1526–1532 között. In: *Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben*. Szerk.: PETERCSÁK Tivadar – BEREZ Mátyás. Eger, Dobó István Vármúzeum, 1999. 243–255. (*Studia Agriensia*, 20.)

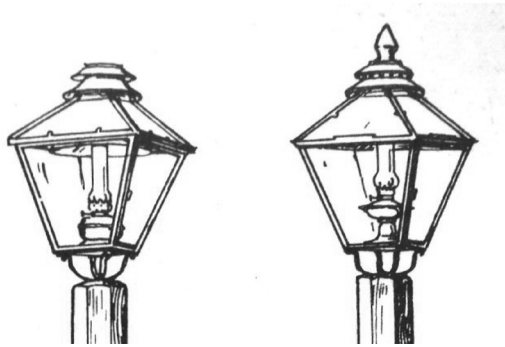
KORPÁS

- 2008 KORPÁS Zoltán: *V. Károly és Magyarország (1526–1538)*. Budapest, Századvég, 2008.

Fábián Borbála

Egy magyar város közvilágítási hálózata a 19. század második felében

Magyarországon a közvilágítás – néhány középkori és kora újkori előzmény után – a 18. század közepén kezdődött el. Több településen csak a 19. század első felében, főként a reformkorban kezdték világítani az utcákat. Ebben nagy szerepe volt a repceolaj-világítás elterjedésének. Egy másik ok a divat volt, mivel a város fejlettségét, korral való haladását mutathatta az is, hogy vannak utcai lámpái. A közvilágítás ebben az időben még a városi fényűzés egy módjának számított, hiszen költséges volta miatt kevés település, szinte kizárólag csak a városok költöttek ilyesmire.

1. sz. ábra. Az első petróleumlámpák Pesten
(Pásztor Mihály: *A közvilágítás alakulása Budapesten*)

A magyar városok közvilágítási hálózatáról viszonylag keveset tudunk. Néhány cégtörténeti műbe került egy-egy térkép, amely a gáz- vagy villanyvilágítási hálózatot mutatja be. A várostörténeti monográfiákban is ritkán találkozunk közvilágítási térképekkel. Kivételként említhető a *Szeged története* című monográfiát, melyben *A gázlámpák az utcákon és tereken 1864-ben* című grafikai melléklet a szege-di gázközvilágítás kezdetét mutatja be.¹

¹ GAÁL (SZERK.), 1991. 90–91. Lásd: 2. sz. ábra.

„Történelmi tudásunk pontosításában, térbeli elhelyezésében mindig fontos segítséget jelentenek a térképek. Ha valaki a közvilágítás kutatásával foglalkozik csak ritkán tudja ezt a segítséget igénybe venni, mivel csak ritkán készítettek erről térképet, s azokat is csak kis példány számban. Meglepő módon az egyébként jól használható kataszteri térképek, valamint a 3. katonai felmérés sem tüntetik fel a lámpák helyét, pedig a XIX. század második felében éjszakáként az egyik legfontosabb tájékozódási pontok, illetve segítések a lámpák voltak. S ezeken a térképeken a keresztek, kutak, s egyéb öntöttvas oszlopok megtalálhatók, igaz ugyan, hogy a lámpaoszlopok többsége ekkor még fából készült, de településekként eltérő mértékben a lámpák a házak falára erősített vaskarokon (konzol) is megtalálhatók voltak, s legalább a főtéren már többkarú öntöttvas oszlopos kandeláberekkel is találkozhattak a korabeli járókelők.”²

A korábbi olaj-, illetve ezekkel a világítási módokkal párhuzamosan futó kőolajvilágításról, illetve kőolaj-közvilágításról szinte alig esik szó a különböző monográfiákban. A 19. századi közvilágítási hálózatok kutatására alkalmas térképek csak néhány esetben maradtak fenn. Az első közvilágítási hálózatot ábrázoló térkép, pontosabban vázlatrajz 1783-ból maradt fenn és a pozsonyi Mihály kapu környékének éjszakai világítására szolgáló lámpák helyzetét mutatja.³ A Hungaricana adatbázisát áttekintve is csupán öt településről található közvilágítási térkép (Pest, Óbuda, Nyíregyháza, Sopron, Tiszaroff). A 19. századból csupán a fővárosról, illetve Pestről és Óbudáról. Három másik város, Pápa,⁴ Szeged és Szombathely⁵ esetében csak megemlítik, hogy van közvilágítási térképe.

A legtöbbször csupán különböző lámpajegyzékekből tájékozódhatunk. Ezeket vagy a városi tanács készítette az új lámpák elhelyezésekor, egy-egy közvilágítási lámpavizsgálat alkalmával, illetve, amikor a bérlőknek átadták az utcai lámpákat, vagy pedig a kapitányi hivatal,⁶ amikor ellenőrizte a lámpák világítását.

² FÁBIÁN, 2006. 30.

³ HRÁDEK, 1996. 20.

⁴ Pápa közvilágítási lámpáinak elhelyezési terve, 1902. In: MOLNÁR, 1997. 39.

⁵ Melega Miklós a könyvében csak a gázhálózat rajzát közli. Vö. MELEGA, 2012. 176; 468.

⁶ A kapitányi hivatal iratai a legtöbb esetben nagyon szórványosan maradtak fenn. Például Szegeden az 1864–69 közötti évekből maradt fenn 3,36 iratfolyóméter (MNL CSML IV. 1119. Szeged Város Kapitányi Hivatalának iratai) és az 1872–1940 közötti évekre nézve a kapitányi hivatal iratai csak az 1882–1883 évekből maradtak fenn (MNL CSML IV. 1443. a. Szeged Város Kapitányi Hivatalának iratai). Szabadkán az 1850–1860 közötti évekből 13 doboz irat és egy kötet van (SZTL F. 273. Szabadka Városi Kapitányi Hivatal iratai), az 1861–1919 az időszakból mindössze 4 doboznyi (0,48 ífm.) irat maradt fenn (SZTL F. 2. 2. 9. Kapitányi Hivatal iratai). (FODOR–APRÓ, 2008. 182–183.) Kecskeméten az 1849–70 közötti időszakból 13 iratfolyóméter maradt fenn. (MNL BKML IV. 1621. Kecskemét Város Közbátorsági Osztály iratai) és az 1872–1920 közötti időszakból 6,84 (MNL BKML IV. 1915. a. Főkapitányi Ügyosztály iratai). Baján az 1849–71 közötti időszakból 0,46 iratfolyóméter (MNL BKML IV. 1112. Baja Város Kapitányi Hivatal iratai) és az 1871–1919 közötti időszakból 8,02 (MNL BKML IV. 1417. a.). Ez utóbbiban az 1900 utáni iratok csak egy dobozt tesznek ki. Baja város esetében mindkét világháború és az azutáni események (például a szerb megszállás 1919–1921 között) közrejátszottak az iratanyag pusztulásában, valamint néhány évtizede selejtezték is a megmaradt iratokat, mert az 1974-ben kiadott fondjegyzékben még a IV. 1112-es fond 1,28 iratfolyóméter és a IV. 1417. fond nem 9,88, hanem 22,39 iratfolyóméter. (BALINTNÉ MIKES (SZERK.), 1974. 6; 8.)

Konkrét hálózatról a gáz- (korabeli elnevezéssel légszesz) és a villanyvilágítás esetében beszélhetünk, mert csak ezeknél kötötték össze vezetékek a lámpákat. Ezeknél a világításoknál a belső és a kültéri világítás is összekapcsolódott, hiszen akinek az utcájában állt gázlámpa, annak a házában lehetett gázvilágítás is. A gázgyárak és a villanytelepek építése előtt felmérték a fogyasztói igényeket, s csak olyan esetben építkezett a vállalkozó, amikor úgy ítélte meg, hogy kellő számú magánfogyasztója is lesz a gáz- vagy villanyvilágításnak. Ezt a 20. század elején a következőképpen foglalta össze Pfeifer Ignác a *Műveltség könyvtára* című könyvsorozat *A technika vívmányai az utolsó száz évben* című kötetében:

„Magyarországon a közvilágítás általában lassan fejlődött, a központi világítótelepek száma ma sem haladja túl a százat s ezeknek is csak egyharmada gázgyár, aminek egyik oka az, hogy a világítótelepek nagy része abban az időben keletkezett, amikor az elektromos világítás a tökéletesség magas fokán állott; másik oka pedig a magyarországi városok építkezési módjában keresendő. A vidéki városok, különösen az alföldi nagyobb városok, ugyanis oly rendkívüli nagy területen fekszenek, hogy világításuknak egy központból való ellátása igen nagy tőkebefektetéssel járna és tekintve, hogy ezen városok lakossága jórészt földművelő, nagy magánfogyasztásra ott számítani nem lehet, minek következtében nagyobb tőkebefektetés igen kockázottnak látszik.”⁷

A növényi vagy kőolajjal működő lámpák, lámpások saját magukban képviselték, illetve látták el a közvilágítást. Egyetlen lámpa is fontos tájékozódási pont volt. Ezért a közvilágítás megjelenése előtti időszakban akár egy utca nevét is adhatta az ott elhelyezett lámpa. Több utcai lámpa esetén az önálló világok mégis összekapcsolódtak egy hálózattá, hiszen feladatuk az volt, hogy az éjszakai közlekedést és közbiztonságot vagy közbátorságot elősegítsék. Az olajlámpákat sokkal könnyebben lehetett mozgatni vagy áthelyezni. Az egyes lámpák jobban ki voltak téve a természet erőinek, például egy szél könnyebben elolthatta őket. A mai elektromos világításunkkal ellentétben még a gázvilágítás is őrizte az egyes lángok önállóságát, hiszen a lámpagyújtogatók egyenként gyújtották meg és oltották el ezeket.

A közvilágítási hálózat működési elveinek vizsgálatára csak néhány esetben került sor (Wolfgang Schivelbusch, Craig Koslofsky).⁸ A közvilágítás történetének ez a fajta megközelítése a magyarországi történeti kutatásokból eddig hiányzott. Pásztor Mihály *A közvilágítás alakulása Budapesten* című könyvében – még a világítási módok szerint – három korszakra (az olajlámpák kora, a gázvilágítás kora, a villanyvilágítás kora) osztotta a 18. századtól az 1930-ig tartó időszakot. Könyvében a petróleumlámpákat éppen csak megemlíti. A várostörténet és a közvilágítás fejlődésének összetartozását már ő is megfigyelte, sőt, az első fejezet záró alfejezetében így foglalta össze:

„Megpróbáltuk kinyomozni azokat a gazdasági, politikai és lokális okokat, melyek megindították és állandóan ébren tartották ennek a városnak a fejlődését. Azt hisszük, nem végeztünk vele hiába való munkát, mert Buda és Pest közvilágításának történetéhez

⁷ PFEIFER, 1907. 601.

⁸ SCHIVELBUSCH, 2004; KOSLOFSKY, 2011.

szorosan hozzátartozik a városfejlődés rugóinak ismerése. A lámpák megjelenése Pest és Buda utcáin mindig egy-egy meginduló fejlődési folyamattal függött össze és a közvilágítás javítása, az utcai lámpák szaporítása minden időben a város és lakossága vagyonszágnak, modernizálódásának egy-egy etapja, egy-egy fejlődési foka volt.”⁹

A 18. és a 19. században a legfontosabb a közvilágítás létrehozásának és működtetésének igénye volt. Ez a településen élők igénye volt, amit elsősorban a városi polgárok fogalmaztak meg. A 19. század első felében a helytartótanács még csak a nagyobb szabad királyi városokat kötelezte az utcák éjszakai világításának bevezetésére. A 19. század közepétől, elsősorban a szabadságharcot követő időszakban, amit a közbiztonság romlása jellemzett, már más településeket is kényszerítettek erre az állami hatóságok. A két eltérő helyzet a 19. század második felében befolyásolta az utcai lámpák számának és a világítás minőségének emelkedését is.

Hogyan működött a közvilágítási hálózat?

A közvilágítási hálózat működésének vizsgálatakor legalább nyolc szempontot vehetünk figyelembe. Ezek az alábbiak:

1. Igény: településen élők, polgárok igénye
2. Költségek: házi vagy vállalati finanszírozás (lámpák, világítóanyag vásárlása, lámpagyújtogatók fizetése stb.)
3. Megtervezés: mikor égjének a lámpák; kalendáriumi világítás (világítási naptárak)
4. A közvilágítás mindennapi létrehozói: a lámpagyújtogatók
5. A világítás ellenőrzése: rendőrség, tűzoltóság
6. A közvilágítás minősége
7. A közbátorság és közbiztonság érdekei
8. Az éjszakai világítás tere (térképek, térrajzok)

Kérdésekben megfogalmazva ezeket a szempontokat: Hol? Kinek? Mikor? Mennyiért? Milyen (minőségű)? Ki? Ki ellenőrzi/felügyeli (a teljesítést)? Mennyire biztonságos? Mennyire hatékony? Mekkora (területen)?

A több felmerülő szempont és kérdés közül ebben a tanulmányban elsősorban az éjszakai világítás terét szeretném bemutatni. Azt, hogy hol voltak azok a lámpák, amelyek a 19. század második felében Baján világítottak, hogy a különböző évekből fennmaradt lámpajegyzékek és térképek alapján milyen hálózatot lehet rekonstruálni, valamint arra a kérdésre is keresem a választ, hogy a településfunkciók és a közvilágítás között milyen összefüggések fedezhetők fel.

Baja, a bácskai kereskedőváros azon magyarországi városok egyike, ahol már a reformkorban is volt közvilágítás. Ez nem hatósági rendeletre történt, hanem a polgárok saját elhatározásából, s nemcsak a város fő- vagy piacterét, hanem más utcáit is világították éjszakánként. Erről a közvilágításról kevés információval

⁹ PÁSZTOR, 1929. 69.

2. sz. ábra. Baja főtere 1872-ben
(Ady Endre Városi Könyvtár, Baja, helyismereti gyűjtemény)

rendelkezünk, feltehetőleg a kövezett utcákban volt világítás, mivel ezek voltak a város előkelő utcái. Ezen kívül a városi tanács meghatározó embereinek, valamint a város kiemelkedő polgárainak házai előtt is állhattak lámpák, hiszen ebben az időben egyfajta rangot jelzett, ha valakinek a háza előtt lámpa állt. Bajának 1833 előtt is volt olyan utcája, amelyet világítottak, erre utal például a Lámpa utca elnevezése is. Az első időszak 1833 májusától több mint egy évig tartott, amikor a polgárok által összegyűjtött pénz elfogyott. Két évvel később már a városi pénztárból fizették a vállalkozókat, a lámpagyűjtőket és az olajat. A város történetének egyik legnagyobb katasztrófája, az 1840-ben bekövetkezett „nagy tűz” után az utcák éjszakai világítását megszüntették, és csak az 1840-es évek végén kezdték újra, ekkor azonban az 1848–49-es forradalom és szabadságharc szolt közbe, így folyamatos közvilágításról csak 1854–55 telétől beszélhetünk, amikor a polgármester indítványára a város díszítése és a közbátorság emelése érdekében ismét világítani kezdték az utcákat. 1863-ban a kőolajvilágítás bevezetésére szerződést kötöttek, majd 23 évvel később sikerült egy gázvilágítási vállalkozóval több sikertelen próbálkozás után szerződést kötni, s ennek eredményeként 1887. február 9-től már gázlámpák világították az utcákat.

1853-ban vetették fel először a városi tanács ülésén, hogy „*Tagadhatatlan igaz lévén miképpen az éjszakai kivilágítás nem csak a városnak egyik fő díszje, hanem tekintve hasznosságát oldaltól politikai közbátorsági tekintetből egyik a legcélszerűbb mód, a rend, és közbiztonság bátorságosítására minél fogva a bekövetkezendő őszidőtől kezdve, a város azon részében hol már eddig is uczai lámpák léteztek...*”¹⁰ Két év múlva a polgármester szorgalmazta, hogy az „*esztendőnkint a téli hónapokban tellyesíteni szokott utszai éjjeli*

¹⁰ MNL BKML IV. 1103. 1853. évi jkv. 492. sz

kivilágítás nem csak a város díszé emelése, hanem különösen személy és vagyoni közbátor-ság tekintetéből minél előbb életbe léptetni kellene”.¹¹

Az 1850-es években több mint 18000 lakosú városban 987 gyáros és iparos, 1222 iparossegéd, 309 kereskedő, 233 kereskedősegéd, 251 hajós, 229 földbirtokos élt (nők és gyermekek száma 10652 fő).¹²

1857-ből maradt fenn „Jegyzéke Azon lámpáknak melyeket Scherk István Úr éjjelenként gyűjtat – nevezetesen”.¹³ A jegyzékben 87 lámpa szerepel sorszámmal, továbbá még 7 lámpát sorolnak fel, amelyek javításra szorulnak, tehát ekkoriban a városnak már 94 lámpája volt, míg a reformkorban csak 80 körül. Más jegyzékek alapján a Barátok tere – Zöldfa utca, vagy másképpen a Fő tér és környéke volt kivilágítva, de néhány lámpa a város más, távolabbi fontos utcájában is volt, mint például: Kaszárnya, Kismészárszék, Bárány, Pesti út, Szent Antal, Szeremlei, Zsidó stb.

Ez már jelentősen eltért a reformkori, nagyjából 80 lámpa helyétől, amelyekkel a „nagyobb városok példájára” a holdvilág nélküli esteiken az utcákat világították.¹⁴ A lámpavilágítási vállalkozó azonban ugyanaz volt, mint aki a szabadságharc előtt világította a bajai utcákat. Scherk István¹⁵ bádogosmester nemcsak kezelte – pontosabban megbízott lámpagyűjtői által gyűjtotta a bajai utcai lámpákat –, hanem javította és a reformkorban készítette is ezeket. 1854-es szerződése szerint a lámpák meggyűjtésére egyedül holdtöltekor nem került sor:

„A gyűjtésre általánoságban megszabott határidő Decem[ber] 13tol Marz[ius] 17ig bezárólag lévén meg szabva, itt kivétel alá esik hold töltelek őt, hold tölteestvoje egy hold tölte után hétéj, melyeken a lámpák meggyűjtatni nem fognak, egyéberánt December hóra 16. Január hóban 22, Február 21, és martz[ius] 12 éj lévén tűzetesen a kivilágításra megszabva, öszvesen 71. éjszakán keresztül mindenestire, ezeken kívül pedig ha időközt kellene szinte köteles a vállalkozó a kivilágítást rendesen eszközölni.”¹⁶

A jegyzékben a lámpák sora a főtér sarkán lévő Fehérhajó vendéglőtől indul és az „Alföldy”-ig tart. Ez utóbbi egy bajai nemesi család neve; valószínűleg a Sörház (ma Kölcsey Ferenc) utcában álló házukig voltak utcai lámpák a városban. A jegyzékben még három másik vendéglő (Bárány, Oroszlány, Vörös ökör), öt városi épület (Gymnasium, Kis kaszárnya, mészárszék, Városháza, volt cs. k. Csendőrkaszárnya), az uradalmi kastély, valamint egy egyesületi (Keresk. Gremium) és két egyházi (Luth. Ecclesia, Barátok) épület található. Utóbbi érdekessége, hogy a helyi ferences zárda a ma is használatos „Barátok” néven fordul elő, holott a hivatalos városi iratokban vagy a „ferencendiek”, vagy a „zárda” megnevezéssel illetik. A jegyzékben található 32 személy foglalkozását találtam meg.¹⁷ Iparosok: két bádogos, csizmadia, két építőmester, fésűs, harangöntő, két szűcs, tímár; tizenegy

¹¹ MNL BKML IV. 1103.1855. 465. sz.

¹² SZATHMÁRI 1864. 9.

¹³ MNL BKML IV. 1103. 455/1857.

¹⁴ A bajai ferencesek, 2000. 414.

¹⁵ Baja, 1821 – Baja, 1864.

¹⁶ MNL BKML IV. 1103. 18/1855; FÁBIÁN, 2016.

¹⁷ A 2016-ban megjelent tanulmányomban a földbirtokosokat nem számítva csak tizenhat személy foglalkozását tudtam azonosítani. (FÁBIÁN, 2016.)

kereskedő; két orvos (Broer Adolf, Fialla Gyula); három ügyvéd. A városi tisztviselők közül: Karácsonyi Lipót (polgármester.), Simits Pál (városi házi pénztárnok); egyéb tisztviselők: Papp Zsigmond (mérnök), Jilk (ügyvéd, takarékpénztár pénztárnoka), és egy tanító (Kátay). A listán 14 képviselő neve is szerepel, valamint legalább két olyan képviselő, aki 1848 előtt volt az (Kömöves Mihály, Prasser József).

3. sz. ábra. A főter és az Eötvös utca sarka bal oldalt a Pilaszánovits-házzal és egy sarki lámpával az 1880-as évek közepén
(Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen)

A hat évvel későbbi jegyzékben már 200 utcai lámpa szerepel.¹⁸ A közvilágítási időszak október 15-től április 15-ig tartott. A lámpák meggyújtására délután 5–6 óra között került sor és hajnalig kellett égniük. A szerződésben azt is rögzítették, hogy a vállalkozónak legalább 5 lámpagyújtót kellett fogadnia erre a munkára. 1863-ban, amikor a kőolajvilágítást bevezették a városba, nemcsak a kapitányi hivatal és a kijelölt felügyelők, hanem a polgárok kötelességévé is tették, hogy ellenőrizzék az utcai világítást. A dobosok útján közzétett hirdetmény szerint:

„Az uczaí lámpáknak esti 6 órától reggeli 5. óráig szakadatlanul egyforma erővel égni kell. Ezen közbátorsági intézmény közös érdekből létesített nehogy ez áldozatos kiadás haszon nélkül muljon el; minden lakosnak, – a rosszvilágítás iránti /: a' kapitányi hlnali[hivatal]/ bejelentése elimérésével vétetni fog.”¹⁹

Az új lámpák elhelyezését segítette ez a lista, melyen külön azt is jelölték, hogy a lámpa oszlopra vagy falikarra került-e.²⁰ A lista a „város udvar”-ral kezdődik,

¹⁸ MNL BKML IV. 1105. b. 3942/1863.

¹⁹ MNL BKML IV. 1105. b. 3942/1863.

²⁰ MNL BKML IV. 1105. b. 3942/1863.

azaz a városházánál, amely az előző listán még uradalmi kastélyként szerepel, Baja városa ugyanis 1862-ben megvásárolta a bajai uradalmat, és így 1863-ra a kastélyból városháza lett. A lista végpontja szintén a főtér, vagyis a „piartz tér”,²¹ az „öreg városház sarkán” egy falikarra szerelt lámpa. Harminckét iparos és tizenkilenc mesterség (asztalos 3, bocskoros, bognár, cipész, csizmadia 2, esztergályos, fésűs, halász, harangöntő, hentes, kádár, kovács, mészáros 2, órás, pék, pintér, szappanos 4, szítás, tímár 3) is szerepel, melyből tízet a jegyzékben is megneveznek (asztalos, bognár, esztergályos, fésűs, kovács, órás, pintér, szappanos, szítás, tímár). Harmincnolc kereskedőt sikerült azonosítanom. Öt esetben a kereskedő neve mellett a *boltja* szó, négy esetben pedig a gabonakereskedésre utaló *magtár* szó szerepel (Veidinger, Jurai, Heller és a [sörház] Magtár derekán), valamint két *hambár* (Peplovszky, Klénántz) is található a jegyzékben. Baja ugyanis a 19. század közepén, s még az 1860-as években is híres volt a gabonakereskedelméről.

szám	Utóra	Ház tulajdonos	szám	Utóra	Ház tulajdonos
1.	Városházánál	Város ház	40.	Bányai út	Bányai vendéglő
2.	"	"	41.	"	Csiszár ház
3.	Piarz tér	Vári seate boltja	42.	"	Königovits ház
4.	Sánórné felől	Sánórné boltja	43.	Templom tér	Plébánia előtt
5.	Barátok felől	Bajer simán boltja	44.	"	Templom tornán
6.	Piarz tér	Csajkó boltja	45.	"	Hajmás piartz
7.	Piarz közep	Kereskedelmi	46.	Podloga tér	Vasárnap piartzán tornán
8.	"	Casino előtt	47.	"	Seibner előtt
9.	"	Piarz lépcső	48.	Fő út	Rosenmann Bastula
10.	"	Kereskedelmi tornánál	49.	"	Méhész ház
11.	"	Bilászánovits előtt	50.	"	Bilászánovits ház
12.	Brovália	Öreg Palota			

4. sz. ábra. Az 1863-as lámpajegyzék részlete
(MNL BKML IV. 1105. b. 3942/1863.)

A többi listával összehasonlítva a 200 hely megjelölés közül ötvenhét szerepel a *valakinek a háza*, vagy a *ház* megjelölés. Ez utalhat a háztulajdonosra, de az előző tulajdonosra is, akinek a nevről ismerik a házat. Például a „Rózenmann féle ház”, Rosenmann Pál bajai orvosról kapta a nevét, aki azonban már két évvel korábban meghalt.²² A listán szereplők azonosítását nehezíti az is, hogy több esetben az előző jegyzékeken még családi és keresztnévvel szereplő tulajdonos ezen a listán már csak vezetéknevével szerepel (például: Girk József – Girk ház, Mészáros Antal²³

²¹ A piac korabeli tájnyelvi elnevezése piarc volt.

²² FÁBIÁN, 2018. 18.

²³ Mészáros Antal, Mészáros Lázár fivérének kétemeletes háza a Fő utca (ma: Szabadság út) elején állt.

– Mészáros ház, Pilaszánovits Lajos – Pilaszánovits ház,²⁴ Simits Pál – Simity ház, Sponser Ferenc – Sponzer ház, Szakál József – Szakál ház).

Egy lámpajegyzéktől azt várhatnánk, hogy a városban élő orvosok szerepelnek rajta, de ezen a listán lévő másik orvosnak a hambárja szerepel (Peplovsky hambár), ő Bécsben élő lengyel orvosként felesége öröksége miatt költözött Bajára. A Szónner ház is szerepel a listán, ami esetleg még ide sorolható, mert a gabonakereskedő egyik fia Szohner József orvos ezekben az években Baján élt. A Pollermann Patika egy sarokház volt a Fő (napjainkban Eötvös) utcán és szerepel is a listán.

A vendéglők közül csak három szerepel: Bárány vendéglő, Korona kocsmá, Oroszlán vendéglő. A városi és állami épületek közül szerepel az adóhivatal, a megyei börtön, a Glück iskola, a Kórház, a Nagy és kis kaszárnya, az Óreg városház (a régi városháza a főtéren, néhány évvel később lebontották). A város két fontos társadalmi egyesülete: Casinó, Kereskedelmi csarnok. (A kaszinónak akkor még létezett a reformkorban a főtéren épült, romantikus stílusú épülete.) Szerepelt továbbá a szórakozást, felfrissülést és a gyógyulást is szolgáló fürdőház. Az egyházi épületek közül több (Barátok, Kálvária kápolna, Plébánia, Református egyház). A város földrajzi viszonyaira utalva a Sugovica magas partjára vezető két lépcső is szerepel (Halász lépcső, Piatzi lépcső). A lista érdekessége, hogy tizenhárom nő neve is szerepel rajta (Alföldiné, Czeinerné, Furóné, Gsösserné, Halász Katalin, Kollerné, Matyosofszkiné, Mihálovitsné, öreg Radánné, Özveggy Zsigáné, Porkolábné, Sándorné, Vónnerné), közülük egy Vónnerné utcanévként is: „Vónnerné köze”, s még egy hasonló elnevezés volt: „Albrechtne köze”.

Az 1863-as jegyzék az új városházától (ez a mai városháza, a Grassalkovich-kastély) kiindulva a régi városházával – amely az újnak majdnem szomszédja volt – zárul. Az *utcai petroleum lámpák elhelyezése* című jegyzéken nemcsak a házak nevét, amelyek elé a lámpák kerültek, hanem az utca nevét is feljegyezték, amelyben felállították azokat.²⁵ A jegyzék alapján a főtér – Provália – Deszkás – Sóház – Újvilág – Sörház – Pesti út – Vásár tér – Csávoli út – Kaszárnya – Rókus – Rév – Fő utca / Vaskúti út – Fürdő utcák által határolt területet, vagyis a Belváros és a Józsefváros városrészeket világították éjszakánként. A legtöbb lámpát, tizennyolcat, a „vaskúti Ut/Vaskutiutt”-ra, vagyis a Fő utcára állítottak.²⁶ Sőt, tíz lámpával többet, hiszen a jegyzékben szereplő „vaskúti fő Utca”, ennek az utcának egyenes, de keskenyebb folytatása. A jegyzék 48 különböző közt, utcát vagy teret nevez meg, ahová lámpákat állítottak.

1877-ben változott a közvilágítási időszak: már szeptember 1-től kezdve, nyolc hónapon át világították az utcákat. Ezt az előrelépést a helyi újság kicsit tréfálkozással közzéte:

²⁴ A Pilaszánovits család több tagja élt a városban. Ebben az esetben az utcanév alapján azonosítani lehet, hogy róla van szó, illetve a Főtér és az Eötvös utca sarkán lévő házáról. A 3. ábrán látható a ház sarka.

²⁵ A két jegyzék készítése között csak két év telt el, az első leltárban szereplő lámpák közül mégis csak körülbelül 50 található meg az 1863-as jegyzékben is. Az előbbiben a városháza nem szerepel, csak a „városházán kívül” és a „város udvar”.

²⁶ Vaskúti út elnevezés nem szerepel egyetlen Bajáról készült térképen sem, és Flach Pál sem foglalkozott vele a bajai utcanevekről írt könyvében. (FLACH, 1977.) A Fő utca folytatásában az országút Vaskút felé megy, ezért a jegyzékben a Vaskúti út a Fő utcával azonosítható.

„Haladunk! Ezentúl 8 hónapon át lesz világítva városunk és csakis május első napjától augusztus hó végéig leszünk sötétben. Eddigélé csak az év zordonabb felében kaptunk világítást, most két hónap hozzátoldatott és ha évenként ezen progressióban haladunk, matematikai pontossággal kiszámíthatjuk, hogy 1881-ben teljes (avagy talán örök?) világosság fog nekünk fényeskedni.”²⁷

1877-ben már 235 utcai lámpa volt Baján, de szeptember és április hónapokban ezeknek csak a felét gyűjtötták meg.²⁸ Ezek a belvárosban és a fontosabb helyeken álló lámpák voltak, melyekről fennmaradt egy lista. A listán 104 lámpahely közül hét iparos szerepel (Bauer hentes, Deusch szappany, Hechtl szeges, Osvald molnár, Scheidl pék, Tóth asztalos, Vencz bognár); ez jóval kevesebb, mint a korábbi listákon. Több kereskedő azonosítható, de a jegyzékben nincsenek megnevezve (a bolt sem). A középületek között több új is található, melyek 1863 óta épültek: Honvéd kaszárnya, Járásbíróság, Tanítóképezde. Kettő már a korábbi jegyzékeken is szerepelt (nagy kaszárnya, városháza), csak egy olyan van, amely korábban még nem szerepelt (mértékhitelítő). A vendéglők közül korábban csak kettő szerepelt (Bárány, Három korona); a három új: Horák István, Szécsényi kávé, Vadember (kocsmá). 1872-től kezdve a Három korona kocsmát a város katonai kórházként hasznosította.²⁹

Az egyházi épületek közül a „Barátok” nem szerepel, de a lutheránus templom, amely már az 1857-es jegyzéken is rajta volt, valamint az 1863-as jegyzéken szereplő Kálvária kápolna és a plébánia templom igen. A listán megjelenik a korábbi jegyzékekhez képest új elemként az Izraelita templom, a nőzárda és a Szerbtemető is. Ezen a listán is szerepel hat hölgy neve (özvegy Bajainé, özvegy Mradintsné, Rádiné, Schwartzné, Stampfliné, Strohofferé). Utcanév szerint a lámpák helyének felét sikerült eddig azonosítanom, harminckettő ugyanis szerepel már az 1863-as jegyzéken is.³⁰ A legtöbb lámpa itt is a Fő utcán azonosítható, legalább három-három lámpa a Bárány, a Provália és a Kaszárnya utcában volt.

Több mint egy évtizednyi próbálkozás után Baja 1886 tavaszán kötött szerződést az L. A. Riedinger augsburgi céggel, hogy a gázvilágítást a városba bevezessék. Ekkor kezdődött el a gázgyár építése, melynek üzembe helyezésére csak 1887 februárjában került sor.³¹ A 200 utcai lámpa helyét is ekkor határozták meg, a szerződés szerint ugyanis ez Baja város joga volt. A gázgyárnak kedvezett, hogy az utcai lámpáknak csak negyedét kellett oszlopra szerelniük. A szerződésben határozták meg, hogy egy utcai lámpának 1500 órát kell égnie.³² Ez csak általány volt, hiszen a lámpák nagyobb részét féléjjelesre rendezték be, melyek naponta csak három órát égtek (82 egészéjjeles és 120 féléjjeles utcai lámpa volt). A holdvilágos éjjelék figyelembevételével, azaz a – korabeli elnevezéssel – kalendáriumi világítással végre egész évben égtek az utcai gázlámpák. A vállalat egy különlegesen díszes négykarú lámpaoszloppal (5. sz. *ábra*) is kedveskedett Bajának, amit a plébániai

²⁷ *Baja*, (1877. július 22.) 2.

²⁸ MNL BKML IV. 1417. a. 2242/1877.

²⁹ MNL BKML IV. 1401. 1872. évi. jkv. 12. sz. 12–14.

³⁰ MNL BKML IV. 1417. a. 2242/1877.

³¹ FÁBIÁN, 2002. 21–22.; FÁBIÁN, 2018b. 98.

³² *Törvényhatósági joggal...*, 1917.

templom előtt állítottak fel. Ősszel már a polgárok is láthatták, hogy hova kerül majd gázlámpa, mert október elején megjelölték azokat a házfalakat, ahová később falikarra szerelt gázlámpa került. (A gázlámpák többsége falikarra került) „Egy nap megjelentek emberek, akik a házak falára rápingáltak egy nagy L. betűt. Ez annyit jelentett, hogy ide egy uccai légszeszlámpa kerül.”³³

Praktikus okokból ez a gázlámpákról szóló jegyzék a gázgyárral kezdődik és ide is tér vissza, hiszen a „Méntelep keleti sarok” majdnem szomszédja a gázgyárnak.³⁴ Ezen a jegyzéken 74 sarok szerepel, ami az általánosnak mondható lámpaelhelyezésre utal, hiszen az utcakeresztezésekben elhelyezett lámpák több utcára világítottak, valamint az éjszakai tájékozódást is megkönnyítették. Egy 1876-os bajai lámpakérvényben ezt így fogalmazták meg: „a közlekedő heleben utza sarkokon hol majd nem sokal meg kívántatob” az éji lámpák elhelyezése.³⁵

Az 1886-os jegyzéken már csak egy iparos neve szerepel („Zerl pék sarok”), ami a korábbi jegyzékek „Scheidl pék” nevével azonosítható. A kereskedőkkel hasonló a helyzet, mint az 1877-es jegyzéken, ám két boltot neveztek meg (Krsztanics bolt, Neuvirth féle üzlet). A középületek közül újonnan jelenik meg az árvaház telek, az iskolaépület, a postamester és a takarékpénztár (bár ez utóbbi mint prészház már szerepelt az 1857-es jegyzéken is). Más középületek új néven szerepelnek: Honvéd laktanya (kaszárnya helyett), *preparandia* (korábban képezde). A felsoroltakon kívül még hat középület található a jegyzékben (Járásbíróság, kaszárnya, Kórház, Méntelep, mérték hitelesítő, városháza). Az egyesületek közül csak a „Fogyasztó egyesület” szerepel, amelynek a belvárosban saját háza volt. Vendéglők, szállodák közül csak három szerepel: Bárány, Fehérhajó és Nemzeti szálloda.

5. sz. ábra. A ciszter (zirci) rendház előtte a különleges négy karú lámpaoszloppal
(Emlékkönyv, melyet Magyarország ezeréves fennállásának ünnepén közrebocsát
a hazai ciszterci rend, 1896.)

³³ RAPCSÁNYI, 1934. 209.

³⁴ MNL BKML IV. 1407. b. 9098/1886.

³⁵ MNL BKML IV. 1407. b. 192/1876.

A Széchenyi kávéház 1879-ben megszűnt, s helyiségében Schliesser J. a Magyar koronához címzett vendéglőjét nyitotta meg.³⁶ A bajai egyházi épületek közül az evangélikus templomon és a Rochus kápolnán kívül szinte valamennyi szerepel (Apácanevelde, Ferencesek, Helvét imaház, Izraelita kántorház, templom, Kálvária, nőzárda, Szerbtemető, Templom sarkán, szerb templom, zirciek, zsidó iskola sarok).

Az 1857-es jegyzékhez képest a református eklézsia, már „helvét imaház” -ként szerepel és a „Barátok” már hivatalos nevén „ferencesek” -ként. Ezen a jegyzéken is szerepel kilenc hölgy (Bilitné, Fister Mária, Gyorgyovits Mária, Gyuró Anna, Hengl anyjának házán, Rimmler Emma,³⁷ Szabóné, Telegdi Lidia, Vojnits Mária). A tulajdonosváltásokra egy példa, hogy az 1863-as jegyzéken többször szereplő Pilaszanovits Lajos, az 1877-es jegyzéken is mint „Pilák kapuja” azonosítható. Az 1886-os jegyzéken – mivel a házat eladta Fischer Sámuelnek – az épület már „Fischer ház sarok” -ként szerepel a főtéren. Ez a lámpa látható *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen* című könyvsorozat Bácska-kötetében (3. sz. ábra).

A bajai lámpákról a legkorábbi fennmaradt térképet 1890 körül rajzolták (6. sz. ábra).³⁸ Ez a térkép csak a gázlámpák helyét mutatja meg. Kétféle lámpajelzés különböztethető meg rajta: • ⊙. A kétféle rózsaszín kör alig tér el egymástól, mégis az elhelyezkedésük alapján a teli körök (•) a falikaros lámpákat, míg a másik (⊙, a piros kör közepét egy fehér karika veszi körbe) a lámpaoszlopokat jelenti, hiszen a főtéren a Szentháromság szobor körül is az utóbbi jelzés van, ott pedig a fényképek tanúsága szerint is 4 lámpaoszlop állt. A lámpák a Fő tér – Hal tér – Kigyó – Rév – Kéményseprő – Szarvas – Rókus – Kaszárnya – Szegedi út (a vasútállomásig) – (Kisvásártér) – Budapesti út – Sörház – Deszkás – Provália utcák által határolt területen álltak, emellett állt néhány lámpa a Duna (Sugovica) parton a gázgyárig. Ez a mai Szentháromság tér – Attila – Kigyó – Damjanich János – Petőfi Sándor – Szarvas Gábor – Rókus – Czirfusz Ferenc – Szegedi út – (Jelky András tér) – Dózsa György út – Kölcsey – Deszkás utcáknak és az Árpád utca és térnek felel meg, valamint a Bajcsy-Zsilinszky utca elejének a gázgyárig.³⁹ Ez a nagyjából téglalap alakú terület megegyezik *Az utcai petroleum lámpák elhelyezése* című 1863-as jegyzékkel, tehát az új gázlámpákat ugyanazokban az utcákban – az Újvilág utca kivételével – állították fel, mint annak idején a kőolajlámpákat. A kőolajvilágítás sem szűnt meg a városban, hiszen más településekhez hasonlóan (például Budapest, Szeged vagy Szabadka) a külvárosokat kőolajlámpákkal világították.

A hálózat pontos működése minden polgár érdeke volt. A lámpák megfelelő időben való felgyújtására legtöbbször a kapitányi hivatal ügyelt. Baján egy 1884-es jelentésében a polgármester is elismerte, hogy a rendőrkapitányság a közvilágítás feletti felügyeletének „tevékenységével a közönség a legsűrűbben találkozik, és így senki sem csodálkozhatik, ha a világítás és a rendőrhatalóságnak ezt ellenőrző eljárása leginkább

³⁶ *Baja*, (1879. április 12.) 4.

³⁷ Rimler Emma ekkor már férjnél volt. Férje Tadity Benő pékmester volt.

³⁸ A térkép 1860 vagy 1873 körül készült, de 1887 körül erre rajzolták rá a gázlámpák helyeit is. A térkép címe: *Bács-Bodrog, Baja törvényhatósági joggal felruházott város, bekebelezett István megye helység*. Lásd: MNL BKML XV. 1. a. Baja 29-es számú térkép. (6. sz. ábra)

³⁹ *Baja THJ város Gáz- és villamosüzemének története* szerint is ezen a területen fektették le a 10 kilométer hosszúságú gázfűcshálózatot. (N. N., 1937. 7.)

képezik közbeszéd és ítélet tárgyát. Sok és sokszor jogosan emelt vádnak, panasznak adott a közönség kifejezést. E panaszokat azonban csak a világítási rendszer és világítási anyag hiányosságával és tökéletlenségével szemben ismerhetem el jogosaknak.”⁴⁰ 1880–82 között a város nem adta ki vállalkozóknak a közvilágítást, de a magas költségek miatt visszatértek a korábbi rendszerhez. A közvilágítási vállalkozókra más városokban is sok volt a panasz, arra vonatkozóan, hogy nem jól látják el munkájukat.⁴¹

A rendőrfőkapitány feladata volt, hogy a lámpák felgyújtását az időjáráshoz igazítsa, például, ha felhők takarták el a teliholdat és ezért sötétségbe borult a város. A kalendáriumi – azaz holdjárásához igazított közvilágítási naptár minden hibáját nem tudták orvosolni. A 19. század végén az újságokban rendszeresen elmarasztalták ezt a világítási rendszert. Például 1887 decemberében egy olvasó így panaszkodott a helyi újságban:

„Már egy ízben panaszkodtam, hogy a kalendárium szerinti világítás helytelen. E hó 2án is a naptárban holdvilág volt, de az utcákon esti 5-től 8 óráig – tehát éppen azon időben, midőn a közlekedés a legélénkebb – egyiptomi sötétség uralkodott. Nézetem szerint jobb a szerény petroleumvilágítás – minden este, mint a fényes légszuszóvilágítás, ha ennek lámpáit épp akkor nem gyújtják fel, midőn leginkább lenne szükség rájuk.”⁴²

Ezeknek a gázlámpáknak a többsége azóta eltűnt a bajai utcákról. Néhány oszlop maradt meg a Kamarás-Duna partján (Sugovica) és kettő a kis szerb templom udvarában. Gázlámpakar is csak négy helyen figyelhető meg: az egykori zsinagóga (ma városi könyvtár) épületén, a méntelepen, egy magánházon a Tóth Kálmán utcában (7. sz. ábra), valamint az egykori gázszolgáltató (gázgyár) épületén is található még két gázlámpakar, amelyek a mai napig működnek.⁴³

Összegzésként elmondható, hogy bár az 1840-es tűzvész óta a város szerkezete jelentősen nem változott és éppen a 19. század második felének építészeti hagyatéka az, amely ma is jól felismerhető, Baja belvárosában a vizsgált négy lámpajegyzéken csak kevés azonos elem található. A polgár- vagy nemesi házak közül egy sem. Ez adódhat az 1857–1886 közötti majdnem 30 év tulajdonosváltásaiból, illetve abból is, hogy a lámpák elhelyezésére igyekeztek mindig a legmegfelelőbb helyet megtalálni, így azokat valószínűleg a város lakóinak éjszakai közlekedéséhez igazították. Összehasonlítva ugyanis az ebből az időszakból származó kecskeméti lámpajegyzékekkel, arra következtethetünk, hogy a kecskeméti lámpák helyét sokkal kevésbé változtatták, mint a bajaiakét. Amíg Kecskemétről csupán néhány lámpakérvény maradt fenn ebből az időszakból, bár a levéltári iratanyag hasonló mértékben maradt fenn a 19. század második feléből, addig Bajáról 1914 előtről egy tucat lámpakérvény (ezek közül öt 1887 előtti) maradt fenn, és néhány hírlapi kérés is. A legkorábbi bajai lámpakérvény 1856-os, s a kérést teljesítették is, hiszen az 1857-es jegyzékben szerepel a kérvényező, Vilcsek Miklós háza előtti

⁴⁰ DRESCHER, 1884. 32–33.

⁴¹ Például a szabadkai esetekről szól a *Világít nekünk Singer olcsón és jól* című cikksorozatam második része. (FÁBIÁN, 2005.)

⁴² *Bajai Közlöny*, (1887. december 4.) 3.

⁴³ Ezek a lámpák budapesti társaikhoz hasonlóan éjjel-nappal égnek a Bajcsy-Zsilinszky út 4. szám alatt.

6. sz. ábra. Baja törvényhatósággal felruházott város...⁴⁴

(MNL BKML XV. 1. a. Baja 29-es térkép, a részleten a városháza mögött a ferencesek temploma és kolostora látható)

lámpa.⁴⁵ Különleges az 1870-ből való, a Pesti út kivilágítását kérő kérvény,⁴⁶ mert nem új lámpát kérnek, hanem néhány belvárosi lámpa áthelyezését az utcába: „Mi itt ezen kérvényünk által nem kívánjuk a lámpák szaporítását, hanem ezen lámpák a város kivilágítottabb részéből lenne pótlendő.”⁴⁷ Kérésüket ekkor nem teljesítették, de két évvel később a városi tanácshoz fordultak Oszvald János és társai. A városi közgyűlés ekkor négy lámpa felállítását rendelte el a Pesti úton (Budapesti út, ma: Dózsa György út).⁴⁸ Egy másik, a Bajai Önkéntes Tűzoltó Egylettől származó kérvény azt mutatja, hogy néhányszor a gázlámpák égési idején is kellett változtatni. Az egylet azt kérvényezte, hogy a tűzoltók őrtanyája és a szertár előtti lámpák egész éjszaka égenek, hogy tűz esetén gyorsabban tudjanak a helyszínre vonulni.⁴⁹

A gázlámpák megjelenése előtt Baján a közvilágítási lámpákat a nyári hónapokban, amikor nem világítottak, leszerelték. Például 1862-ben Scherk István az

⁴⁴ 1860 vagy 1873 körül készített térképére 1887 körül piros körökkel rajzolták rá a gázlámpák helyét, a gázlámpákat megszámozták.

⁴⁵ FÁBIÁN, 2017. 208.

⁴⁶ Eddig közel 150–200 lámpakérvényt olvastam és ezek között nem volt másik, amelyik a lámpák jobb elosztásáról szövegezt volna.

⁴⁷ MNL BKML IV. 1112. 1188/1870 kap.

⁴⁸ MNL BKML IV. 1401. 1872. évi jkv. 261. sz. 279–280.

⁴⁹ MNL BKML. IV. 1407. b. 4564/1887.

utcavilágítás bérlője a világítási időszak végén leszerelte a 78 bajai lámpát és a házakba, illetve a városháza pincéjébe vitte.⁵⁰

További kutatásokat igényel a város éjszakai életének és vendéglátóhelyeinek feltérképezése, mert a vendéglők, kocsmák helyének pontos ismeretében többet tudhatunk meg arról is, hogy a lámpajegyzékeken szereplő helyek hol voltak.

A középületek közül is csak néhány állandó elem van: a városháza, a kaszárnya, a gimnázium; valamint két egyházi épület, a Barátok temploma és kolostora és a református templom (amely szinte minden jegyzékben más néven szerepel). A vendéglők közül csak egy állandó van, a városi vendégfogadó, a Bárány. A Fehérhajó vendéglő ugyanis csak az 1857-es és az 1886-os jegyzéken szerepel. Az Oroszlánt 1863 után eladták, ezért az 1886-os jegyzéken az épület egy kereskedő, Herzfeld Henrik házaként szerepel. A megnevezések változásaiban az iparosok eltűnése is nyomon követhető, amely részben a céhes világ megszűnések köszönhető, részben annak, hogy a város gazdasága az 1873-as válságtól kezdve hanyatlott. A város nemzetiségi és vallási sokszínűségét ugyanakkor ezek a jegyzékek is tükrözik: magyarok, németek, szerbek és zsidók is szerepelnek a lámpahelyek meghatározásakor. A katolikus templomok, kápolnák mellett a református templom, az izraelita imaház, a görögkeleti templom szerb templomként és a vásártér szélén lévő szerb temető is megjelenik. A város oktatási életében meghatározó gimnázium mellett a dualizmus korában felsőfokú oktatási intézmény is létesült, a tanítóképezde. Híres izraelita iskolák, sőt középiskola is volt Baján, amely zsidó iskolaként jelenik meg az 1886-os jegyzékben. Sokatmondó, hogy a város gyarai, gőzmalmai hiányoznak ezekből a jegyzékekből, bár ezek a belvárostól távolabb álltak. Ugyanígy a különböző kocsmák, piroslámpás házak sincsenek feltüntetve, csak néhány igényesebb vendéglő. Lehet, hogy a piros lámpás házaknak saját utcai lámpájuk volt. Pedig ezek a helyek Baján is az éjszakai közlekedés fontos, vagy gyakori állomásai voltak. A gőzhajóállomás és az 1885-ben létesült vasútállomás is kimaradt a jegyzékekből, bár a fent említett térképen mindkettőhöz vezet út. A gőzhajóállomáshoz vezető Szentjánosi út 1899-ben kapott gázvilágítást és az 1500 méter hosszú útra 15 gázlámpát állítottak fel, korábban itt csak 9 kőolajlámpa világított.⁵¹ A vasútállomás és a hozzá vezető út is a későbbi években (1909) kapott gázvilágítást. Ez más városokban is előfordult, például Gyöngyösre 1909-ben vezették be a villanyvilágítást, de a vasútállomás csak 1912-ben kapott villanyvilágítást.

A korábbi jegyzékekben – bár nincsenek megnevezve, csak a hozzájuk vezető út – a gőzhajóállomáshoz vezető út ki volt világítva, hiszen az 1870-es évek elejéig a Kamarás-Duna (Sugovica) hajózható volt, tehát a gőzhajók is a főtér alatt kötöttek ki, és később helyezték át az állomást a Duna-partra. Az 1877-es jegyzéken szereplő „Dunapart” valószínűleg a Sugovicára vonatkozik és a kikötőhöz vezető utat megvilágító lámpa volt. 1880 körül a gőzhajóállomást a Sugovicáról áthelyezték a Duna-partjára – körülbelül arra a részre, ahol ma is kikötő van – a helyi újságokban, ezért számos cikkben szerepel, hogy kéri a gőzhajóállomáshoz vezető utat kivilágítani. Például 1882-ben: „Világosságot! A gőzhajó-állomáshoz vezető töltésen

⁵⁰ MNL BKML IV. 1111. 1205/1862.

⁵¹ FÁBIÁN, 2018b. 102-103.

a sötét éjjeleken könnyen bajba eshetik az ember, felkérjük a rendőrséget, hogy ezen főúton, hol vidéki emberek járnak be városunkba, a lámpavilágítást léptesse életbe.”⁵²

Az 1863-as jegyzéken nincs rajta a gőzmalom, de egy 1860-as hírlapi cikkből tudjuk, hogy 1860-ban a Fő utcát, vagyis a „vasküti fő utat” a gőzmalomig oszlopokon álló lámpákkal világították meg.⁵³ Néhány fontos épület hiányára az is magyarázat lehet, hogy Baján már a reformkortól kövezték az utcákat, a 19. század második felében pedig a járdák kiépítésére is nagy gondot fordítottak. Az esővizet elvezető csatornahálózatot is a reformkorban építették ki a városban, tehát a belvárosban jóval kevesebb sáros, vagy nehezen járható utca volt. A téli éjszakai közlekedés ezért lámpák nélkül is biztonságosabb volt, mint más településeken. A négy jegyzékben a város történetének változásai is benne vannak, nemcsak a közvilágítási terület bővülése.

A közvilágítási hálózat legfontosabb célja az éjszakai tájékozódás mellett a közbiztonság növelése volt. A lámpák elosztásának ezt a célt is szolgálnia kellett, ahogy azt Baja külvárosokban élő polgárai is felismerték. A Pesti út (ma Dózsa György út) lakói a főkapitányhoz 1870-ben egy kérvényt intéztek, mely szerint:

„Nem kell fejtegetni az utczai kivilágítás üdvös voltat a közbiztonság tekintetéből; csak arról lehet szó, hogy vajjon városunk utcáin a felállított lámpák eléggé célszerűen, 's az egyes város részek és utcák igényeihez beosztattak-e. Ugyan is nálunk legkevesebb gond fordítatott némely nagyobb forgalmú 's a központtól távolabb eső utcák kivilágítására.”⁵⁴

7. sz. ábra. Az egyik megmaradt gázlámpa villanyra átszerelve egy Tóth Kálmán utcai magánházon
(A szerző felvétele)

⁵² *Baja*, (1882. május 23.) 3.

⁵³ *Bajai Közlöny*, (1860. március 18.) 48.

⁵⁴ MNL BKML IV. 1112. 1188/1870 kap.

Felhasznált irodalom és rövidítések

Levéltári források

- MNL BKML Magyar Nemzeti levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára**
 IV. 1103. Baja Város Községtanácsának iratai (1850–1865)
 IV. 1105. b. Baja Város Községtanácsának iratai, Közigazgatási iratok
 IV. 1111. Baja Város Számvevőségének iratai
 IV. 1112. Baja Város Kapitányi Hivatalának iratai (1849–1871)
 IV. 1401. Baja Város Törvényhatósági Bizottságának iratai
 IV. 1407. b. Baja Város Tanácsának iratai, Közigazgatási iratok (1872–1938)
 IV. 1417. a. Baja Város Rendőrkapitányi Hivatalának iratai, Rendőrkapitányi iratok
 XV. 1. a. Bács-Kiskun Megyei Levéltár Térképgyűjteménye, Törzstérképek, Baja 29-es számú térkép.

- MNL CSML Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád-Csanád Megyei Levéltára**
 IV. 1119. Szeged Város Kapitányi Hivatalának iratai

- SZTL Szabadkai Történelmi Levéltár**
 F. 273. Szabadka Városi Kapitányi Hivatal iratai
 F. 2. 2. 9. Kapitányi Hivatal iratai

Sajtó

Baja
Bajai Közlöny

Nyomtatott források

- DRESCHER**
 1884 DRESCHER Ede: Drescher Ede polgármester évi jelentése. Baja, Streintz és Eschenlohr, 1884.

- TÖRVÉNYHATÓSÁGI JOGGAL**
 1917 *Törvényhatósági joggal felruházott Baja város gázvilágítási szerződése*. Baja, Hivatalos kiadás, 1917.

- A BAJAI FERENCSEK...**
 2000 *A bajai ferencesek háztörténete, I. 1694–1840*. Ford.: KAPOCS Nándor. Baja, Türr István Múzeum, 2000. (*Bajai dolgozatok*, 12.)

- BÁLINTNÉ MIKES (SZERK.)**
 1974 BÁLINTNÉ Mikes Katalin (szerk.): *A magyar állami levéltárak fondjegyzéke III. kötet, A területi levéltárak fondjegyzékei 9. rész, A Bács-Kiskun megyei Levéltár /volt Kecskeméti Állami LEVÉLTÁR/ fondjainak jegyzéke*. Budapest. Kézirat.

FODOR-APRÓ

- 2008 FODOR István – APRÓ Erzsébet: *A vajdasági levéltárak magyar provenienciájú fondjai és állagai 1918-ig*. Budapest, Magyar Levéltárosok Egyesülete – Budapest Főváros Levéltára, 2008. (A Kárpát-medence levéltári forrásai, I.)

Szakirodalom

FÁBIÁN

- 2002 FÁBIÁN Borbála: *Adalékok Magyarország közvilágítástörténetéhez a dualizmus korában (1867–1914). Hogyan alakult ki és működött a modern világítási rendszer egy kisváros példáján keresztül bemutatva*. Szeged, 2002. Kézirat.
- 2005 FÁBIÁN Borbála: „Világít nekünk Singer olcsón és jól” (2.) *Bácsország*, 2005/3. 53–56.
- 2006 FÁBIÁN Borbála: *Térrajz, A gázvilágítás bevezetéséről Szabadkán. Ex Pannonia*, (2006) 9–10. sz. 30.
- 2016 FÁBIÁN Borbála: Baja város utcáinak „éjjeli kivilágítására nézve árlejtést tartván” Baja közvilágítása az 1850-es években. *Múltbanézó*, 10. sz. (http://mnl.gov.hu/mnl/bkml/multbanezo_10_1 – Utolsó letöltés: 2020. augusztus 1.)
- 2017 FÁBIÁN Borbála: „Egy közvilágításra szolgáló lámpát felállítani kegyeskedjék” *Magyarországi lámpakérvények a 19. század második feléből*. In: *A fény információ-történetéhez*. Szerk.: Z. KARVALICS László – FÁBIÁN Borbála. Budapest, Gondolat, 2017.
- 2018a FÁBIÁN Borbála: *Uszoda, úszás, vízi mentés a 19. század közepén Baján. Bácsország*, 2018/1. 10–18.
- 2018b FÁBIÁN Borbála: *Közvilágítás a dualizmus korában egy alföldi városban: A bajai gázgyár és légszuszívógató története*. In: *Fejezetek a Délvidék múltjából*. Szerk.: DÖBÖR András – FORRÓ Lajos – ZAKAR Péter. Szeged, Fialatok a Dél-alföldi Médiában Alapítvány, 2018. 81–124.

FLACH

- 1977 FLACH, Paul: *Die deutschen Gassennamen der Stadt Baja und der umliegenden Ortschaften*. München, gesamtherstellung: Buchdruckerei Oliver Ledermüller, 1977. (*Die deutschen aus Ungarn*, 12.)

GAÁL (SZERK.)

- 1991 GAÁL Endre (szerk.): *Szeged története, 3/1. rész*. Szeged, Somogyi Könyvtár, 1991.

HRÁDEK

- 1996 HRÁDEK, Pavel: *140 rokov bratislavskej plynárne*. Bratislava, DONAR, 1996.

KOSLOFSKY

- 2011 KOSLOFSKY, Craig: *Evening's Empire, a History of the Night in Early Modern Europe*. Cambridge, Cambridge University Press, 2011.

MELEGA

- 2012 MELEGA Miklós: *A modern város születése. Szombathely infrastrukturális fejlődése a dualizmus korában*. Szombathely, Vas Megyei Levéltár, 2012. (*Archivum Comitatus Castriferrei*, 5.)

MOLNÁR

1997 MOLNÁR Lajos: *Pápa megyei város levéltára*. Lapok Pápa történetéből, (1997) 5–6. sz. 27–40.

N. N.

1937 N. N.: *Baja THJ város Gáz- és villamosüzemének története*. [H. n.], Városi Gáz- és Villamosüzemek, 1937.

PÁSZTOR

1929 PÁSZTOR Mihály: *A közvilágítás alakulása Budapesten*. Budapest, Budapest Székesfőváros statisztikai hivatala, 1929. (*Statisztikai közlemények*, 60.)

PFEIFER

1907 PFEIFER Ignác: A kémia vívmányai. In: *A technika vívmányai az utolsó száz évben*. Szerk: HOLLÓS József – PFEIFER Ignác. 2. kiadás, Budapest, Athenaeum, 1907. 593–644.

RAPCSÁNYI

1934 RAPCSÁNYI Jakab: *Baja és Bács-Bodrog vármegye községei*. Budapest, A Magyar Városok Monográfiája Kiadóhivatala, 1934.

SCHIVELBUSCH

2004 SCHIVELBUSCH, Wolfgang: *Lichtblicke, Zur Geschichte der künstlichen Helligkeit im 19. Jahrhundert*. Frankfurt am Main, Fischer Taschenbuch Verlag, 2004.

SZATHMÁRI

1864 SZATHMÁRI Károly: *Baja (szab. város) szerepe Magyarország kereskedésében, és lehető összekapcsolása az alföldi vasúttal*. Pest, Ráth Mór Könyvkereskedése, 1864.

Varga Lujza

„Modern idők vértelen viadala”

Az érdekérvényesítés lehetőségei a Népszövetség központjában

A Nemzetek Szövetsége, azaz a Népszövetség, a háború mint konfliktuskezelési módszer és a titkos diplomácia ellen jött létre. Célja az volt, hogy a korábbi hálózatokat egy nagy hálózati központba, egy szervezetbe kapcsolja, és a köztük húzódó feszültségeket ott oldja fel. Működtetésére egy olyan nemzetközi szervezetet kívántak létrehozni, amely nemzetközi hivatalnoki rétegből áll, és amely fórumot nyújt az államok közötti vitás kérdések nyílt megtárgyalásának és egy igazságos, a nemzeti érdekek felett álló döntéshozatalnak. A szervezet üléseire a tagállamok képviselőket delegáltak, akik maguk is önálló kapcsolathálóval rendelkeztek, és gondosan kiépített informátori hálózatot is működtetettek. Ilyen módon a delegáltak hálózatok részpontjait is képezték.¹ Az alábbiakban ennek működését mutatom be, a magyar képviselő tevékenységére koncentrálni.

A Nemzetek Szövetsége 1919. április 28-án azzal a céllal jött létre, hogy egy minden államot egyesítő, a kölcsönös biztonság elvére épülő szervezetként a titkos diplomácia és a szerződések rendszerének helyébe lépjen. Úgy is fogalmazhatnánk: a cél az volt, hogy a titkos diplomácia jelentette szövevényes hálózatrendszerek helyébe, azok ellensúlyozására és csomópontjaként egy nagy szervezetet, a Népszövetséget helyezték. Woodrow Wilson amerikai elnök úgy vélte: „*ez az intézmény gyakorolná az elsődleges és legfontosabb hatalmat: a világ közvéleményének erkölcsi erejét, a nyilvánosságát, amely megtisztít, megvilágít és hatékonyan befolyásol [...]*”² Az újdonsült nemzetközi szervezet székhelyéül Genfet választották, ami a Közgyűlések mellett hamarosan a tárgyalások, magánbeszélgetések és az információszerzés egyik legfőbb központja is lett.

Míg a Népszövetség Közgyűlései szinte valamennyi kérdéshez fórumot kínáltak, és az ott folyó vitákat és döntéseket a világsajtó nagy figyelemmel kísérte, addig a háttérben a Népszövetség szervei közül kiemelt szerepet kapott az év egészében működő Titkárság, amely képes volt a Közgyűlés elé kerülő ügyek elősegítésére vagy megakasztására. A tagállamok ezért törekedtek arra, hogy a Titkárság

¹ A politikusok és diplomaták esetében a hálózatok szerepét a történelemben lásd: FERGUSON, 2019.

² KISSINGER, 2008. 43.

hivatalnokai közé saját nemzetük tagjai is bekerülhessenek, annak személyi összetételében azonban egyértelmű volt az angol-francia és az általuk baráti országoknak tekintett nemzetek felülreprezentációja.

Az így kialakult közegben tehát a személyes kapcsolatháló éppúgy a siker szükséges eleme volt, mint a kvalifikáció és rátermettség. A döntéshozatal tekintetében szinte valamennyi beszámoló megemlíti a magánbeszélgetések fontosságát, ezért a Népszövetség és segédszervezeteinek helyszínei mellett a legfontosabbak között tartják számon a szállodákat is.

A trianoni sokkból éppen csak magához térő Magyarország 1922. szeptember 18-án nyert felvételt a Népszövetségbe, de már másfél évvel korábban, 1921 februárjában létrehozott egy, a Népszövetség mellett működő magyar titkárságot. A genfi titkárság feladatai között szerepelt a Népszövetségre és az ahhoz kapcsolódó különböző szervezetekre vonatkozó kezdeményezések lebonyolítása, információk beszerzése és továbbítása, valamint közvetítés a Népszövetség és a magyar kormány, valamint további magyar szervezetek között.

A Népszövetség közgyűléseire érkező magyar delegáció tagjai – amelynek vezetője Apponyi Albert volt, de gyakran tagja volt Bethlen István miniszterelnök és unokatestvére, egyben a magyar külügy egyik irányítója, Khuen-Héderváry Sándor is – olyan politikusok, diplomaták és szakemberek voltak, akik nem csupán a közgyűléseken tudták képviselni az országot, de a szükséges háttérbeszélgetéseket is lefolytathatták. A Népszövetség tehát az általa biztosított számos lehetőség mellett sem volt képes a titkos diplomácia megszüntetésére, a korábbi hálózatok részben tovább működtek, részben újak kerültek a helyükre. A kulcskérdések a megelőző háttértárgyalásokon, valamint fogadásokon és magánbeszélgetéseken dőltek el. Tanulmányomban előbb ennek a rendszernek a felállítását és kialakult működését szeretném bemutatni, majd azt figyelembe véve a magyar érdekvénesítés lehetőségeit néhány példán keresztül.

Egy új rendszer születése

A nemzetközi rendszerről gondolkodók 1648-at, a vesztfáliai béke megkötésének dátumát tekintik az új diplomácia és nemzetközi kapcsolatok kezdetének, míg a következő nagy mérföldkövet az 1815-ös bécsi kongresszus jelenti. Ez az időszak alapozta meg a ma is ismert nemzetközi rendszert, amely az első világháborúig tovább kristályosodott. Kialakultak azok a külügyminisztériumok, amelyek általában már egyaránt magukban foglalták a diplomáciai és a konzuli teendőket is, és külképviseletek hálózatait működtették. Egy olyan rendszer alakult ki, amely aktívan épített a személyes kapcsolathálókra, miközben a multilaterális diplomáciai kapcsolatok alapjait is lerakta: ha nem is rendszeresen, de a vitás kérdések megtárgyalása egyre több esetben a nemzetközi konferenciák kínálta fórumokra tevődött át.³ Eközben a sajtó rohamos fejlődésének és erősödésének, valamint az új szellemi-politikai irányzatoknak köszönhetően egyre nagyobb hangsúlyt kapott a közvélemény.⁴

³ SIOTIS, 1983. 21.

⁴ MCCARTHY, 2011. 16.

Kikristályosodott tehát a *Concert of Europe*, azaz az európai nagyhatalmak konzultációs gyakorlata, valamint megszületett többek között a pacifizmus, az internacionalizmus és a nemzetközi jog elmélete. Létrejöttek az első nemzetek feletti, nemzetközi szervezetek is, így 1863-ban a Nemzetközi Vöröskereszt, 1889-ben pedig az Interparlamentáris Unió. Az 1910-es évek elejétől kezdve egyre többen vetették fel a lefegyverzés és egy békére törekedő szervezet megteremtésének kérdését.⁵ Az első világháború borzalmi világszerte felerősítették ezeket az elképzeléseket, és egyre többen támogatták egy nagy nemzetközi szervezet megalapítását, amelynek részleteire vonatkozóan azonban legalább annyi elképzelés született, ahányan foglalkoztak a témával.⁶ A nemzetközi rendszer meghatározó szereplői voltak azok a hivatásos diplomaták is, akik munkájuk jellegéből fakadóan olyan információs és kapcsolati hálózatokat működtettek, amely képessé tette őket a lehető legtöbb kör elérésére. A többi külügyi tisztviselő feladata is felértékelődött, a külügyi sajtóosztályok pedig kiemelt szerepet kaptak.

Ezeknek a folyamatoknak a következményeként, az első világháború végén felgyorsuló átalakulásoknak köszönhetően határozta el egy nagy, politikai hatalommal bíró nemzetközi szervezetnek a létrejöttét és dolgozták ki annak működését. 1918-ban a brit és francia kormányok is bizottságokat állítottak fel a tervezett szövetség meghatározásával kapcsolatban, azonban a szervezet végül Woodrow Wilson 1919. február 14-én bemutatott tervezete alapján jött létre.

Ezt követően kezdődhetett meg a szövetség részletes kidolgozása, amelyre a békekonferencia külön bizottságot hozott létre a győztes államok képviselőiből, Wilson elnökletével. A hosszas vitákat követően létrejött szövetség végül sem önálló hadsereggel, sem más, valódi kényszerítő eszközzel nem rendelkezett – ezt a szerepet az akkor kialakuló nemzetközi jogtól és a bíróságoktól várták, elsősorban az angolszász⁷ gondolkodók.⁸ Ezért a szervezetet már megszületésekor rengeteg kritika érte: legalább annyian voltak vele szemben szkeptikusak, mint ahányan lelkesen hittek benne és a vele megszülető új nemzetközi rendszerben. A szkeptikusok közé tartozott a francia miniszterelnök Georges Clemenceau⁹ és Theodore Roosevelt is.¹⁰ Utóbbi 1918 decemberében – a wilsoni elképzelésekkel szemben – úgy vélte: „Mindannyian komolyan kívánunk egy ilyen Szövetséget, csupán abban szeretnénk bizonyosak lenni, hogy ez segíteni fog és nem akadályozza a világbéke és igazság

⁵ BECK, 2005.

⁶ WALTERS, 1952. 22.

⁷ MACMILLAN, 2001. 124.

⁸ A híres spanyol filozófus, Ortega úgy gondolta, hogy a nemzetközi jog, amely a pacifisták szerint létezik, valójában még nem alakult ki, ezért „a Népszövetség egy nem létező joghoz felállított, óriási törvénykezési apparátus. A jog helyét csalárd módon az örökéletű diplomácia foglalta el, mely jognak álcázva magát jelentősen hozzájárult az általános demoralizáláshoz.” Lásd: ORTEGA, 2003. 230–231.

⁹ Clemenceau ezzel kapcsolatban így fogalmazott: „Jó ötlet a Nemzetek Szövetsége, de nem hiszek benne.” Vö. MACMILLAN, 2001. 124.

¹⁰ A kérdésben igencsak szkeptikus Roosevelt így nyilatkozott: „Támogatom egy ilyen Szövetség gondolatát, feltéve, ha nem várunk tőle túl sokat. [...] A Nemzetek Szövetségének lehet valami kis haszna, de minél fennhéjázóbb és minél többet fontosodik, annál kevesebbet fog ténylegesen elérni. Amit róla beszélnek, sőtét humorral emlékeztek a Szent Szövetségre, amely elsődleges céljával az örök béke fenntartását tűzte ki egy évszázaddal ezelőtt. A száz évvel ezelőtti mozgalom Wilson elnöke Sándor cár volt.” KISSINGER, 1994. 45.

ügyét. [...] Mr. Wilson megnyilatkozásainak problémája az, [...] hogy azok még mindig teljes mértékben az ékesszólás fázisában vannak, éppúgy, ahogy a 14 pont is.”¹¹ Mindez már egy, az amerikai választók szavazataiért folytatott küzdelem részeként hangzott el.

Miközben azonban Wilson és a demokraták aktív, akkor győztesnek tűnő, végül azonban elbukó kampányhadjáratot vezettek annak érdekében, hogy az USA választóit is meggyőzzék politikájuk igazáról,¹² addig az Atlanti-óceán innenső oldalán működésbe lépett az új szervezet, a Népszövetség.

A Népszövetség működése dióhéjban

A fentiekből is jól látszik, hogy a Népszövetség az első világháború győzteseinek szervezete volt, amelynek felépítésébe sem a vesztes államok, sem a kisebb győztes államok nem szólhattak bele érdemben. A szervezettel kapcsolatban azonban még létrehozói között sem volt teljes az egyetértés. A szövetség nagy pártfogójának, Wilsonnak a halála és az USA távolmaradása a Népszövetségtől egyértelmű brit és francia fölényt eredményezett a szervezeten belül; a két birodalom közül pedig lépéselőnybe kerültek a britek, akik a Nemzetek Szövetségének első titkárát is adták.

Habár Robert Cecil eredeti tervei szerint a Népszövetség élén egy politikailag is nagyhatalmú kancellár állt volna, aki természetesen a brit külpolitikai céloknak megfelelően vezeti az intézményt, ez az akarat nem találkozott sem Lloyd George nézeteivel, sem a francia vagy az olasz elképzelésekkel, amelyek semmiképp sem szerettek volna politikai hatalmat adni a Népszövetség vezetőjének.¹³ Így a Népszövetség első embere a Titkárságot vezető, elsősorban adminisztratív és képviselői feladatokat ellátó főtitkár lett.

Felépítését tekintve a szervezet az egész évben működő Titkárságból, illetve az időszakosan ülésező Közgyűlésből és Tanácsból állt, több segédszervezettel együtt. A 3–4 hetig ülésező Közgyűlés minden év szeptemberének első hétfőjén ült össze Genfben, valamennyi tagállam részvételével. A Közgyűlést a Tanács elnöke hívta össze a Főtitkár közvetítésével; ülésein minden tagállam legfeljebb három delegátussal, ezen felül pedig tetszés szerinti póttaggal vehetett részt. A delegátusok és a helyettes delegátusok is részt vehettek és fel is szólalhattak a Közgyűlés teljes ülésein és a bizottsági üléseken egyaránt, ám a delegátusok számától függetlenül minden tagállamnak csupán egy szavazati joga volt.¹⁴

A Tanács tagjai eredetileg nyolcan voltak, négy állandó és négy nem állandó taggal, ez a szám azonban az évek során változott. A nem állandó tagokat a közgyűlés választotta meg egyszerű többséggel.¹⁵ A Tanács, amelyben a tagállamokat nagyrészt a külügyminiszterek képviselték, 1920-ban minden hónapban ülésezett, 1921-től kezdve azonban már csak negyedévente. Ezekon kívül négy rendkívüli ülése volt: 1921. augusztus 29. és október 12. között Felső-Szizília, 1924. október 27–31. között Irak (Moszul), 1925. október 26–30. között a görög–bolgár határ, 1926.

¹¹ ROOSEVELT, 1918.

¹² Tevékenységükről lásd: SRODES, 2012.

¹³ BARROS, 1983. 32.

¹⁴ VLADÁR, 1930. 42.

¹⁵ VLADÁR, 1930. 34–35.

február 12-én pedig a német felvételi kérelem miatt.¹⁶ A Tanács és a Közgyűlés hatásköre sok szempontból egybeesett, mivel az alapokmány mindkettőről azt írja, hogy „a maga ülésein minden ügygel foglalkozhatik, mely a Szövetség működésének körébe esik, vagy a világbékét érinti.”¹⁷

A Közgyűlés üléseit a sajtó és a közvélemény óriási érdeklődése kísérte, az ott történekről folyamatosan tudósítottak a lapok, így az Magyar Távirati Iroda (MTI) is. Ezekben az ülésekben nemegyszer parázs vita folyt egy-egy kérdés kapcsán, ám a vita eldöntése valójában nem a Közgyűlésen, hanem az azt megelőző háttértárgyalásokon és az ott megkötött háttéralkuk során dőlt el. Erre nézve árulkodó az a félmondat, amit Vladár Ervin, a Népszövetséget ismertető magyar jogász fogalmazott meg az 1920-as évek végén: „az ülések közötti időben folytatott eszmecseréken sokszor nagyjelentőségű politikai megállapodások jönnek létre”.¹⁸ Mivel a tanácsstagok sok esetben külügyminiszterek, de minimum elfoglalt diplomaták voltak, ezért nem tudták az eléjük kerülő ügyeket részletesen áttanulmányozni, így Vladár szerint is természetes volt, hogy a saját szakértőik és tanácsosaik, illetve a Titkárság véleménye alapján hozták meg a döntéseiket.

„Még inkább áll ez az elnökre vonatkozóan, s ezt a helyzetet külsőleg is jelzi az a körülmény, hogy a főtitkár a Tanács ülése alatt – mondhatnók sugóként – mindenkor a Tanács elnöke mellett foglal helyet. [...] Bonyolultabb ügyekben ily körülmények között nem várható, hogy a Tanács váratlanul, meglepetésszerűen megváltoztassa az előre kiformált álláspontját. A különböző álláspontokat leginkább a kulisszák mögött folytatott tárgyalások során szokták összeegyeztetni és az ilyen előzetes eszmecseréket mindaddig folytatják, amíg sikerül megfelelő közös platformot találni. Hogy tehát magán a tanácsülésen valamilyen kérdés, bárminő hatásos felszólalással is, a nagyhatalmak képviselőiben előzetesen kialakult felfogással ellentétben döntessék el, szinte kizártnak tekinthető.”¹⁹

Hogy egy-egy ülésen mely delegáció hogyan szavazott, azt tehát hosszas tervezés és alkudozás előzte meg, a szavazást pedig kíméletlen kiértékelés és szükség esetén a követett taktika felülvizsgálata követte.²⁰ Ahogy láthattuk, a nyílt küzdelem és az üléseken való felszólalások nem tudták már befolyásolni a szavazásokat, ám mivel a sajtó mindent követett és részletesen leköszölt, így ezeknek a beszédeknek és vitáknak a közvélemény formálásában nagy szerepük volt. Mindez nagy szakértelmet, jó kommunikációs képességet és kitűnő nyelvismeretet²¹ kívánt meg a résztvevőktől.

A Népszövetség harmadik, egyetlen folyamatosan működő szerve a fent említett Titkárság volt, amelynek feladata volt, hogy előkészítse a Tanács és a Közgyűlés összejöveteleit, megszerkessze a Népszövetség kiadványait, illetve, hogy

¹⁶ VLADÁR, 1930. 33.

¹⁷ IRK, 1926. 49.

¹⁸ VLADÁR, 1930. 33.

¹⁹ VLADÁR, 1930. 37.

²⁰ Lásd például: Kánya Kálmánnak írott levél. Írója nem ismert. Budapest, 1928. június 21. MNL OL K 64 31. cs. 41. t. 394 res. 4–6.

²¹ Az angol és a francia is a Népszövetség hivatalos nyelve volt, így a felszólalásokat mindkét nyelven meg lehetett tenni.

beszámolókat és statisztikai adatokat gyűjtsön, tartson nyilván és adjon ki a Népszövetség működésével kapcsolatban.²² Emellett a Titkárság tartotta a kapcsolatot a különböző államok szakértőivel és kiküldötteivel, a sajtóval és a nemzetközi jellegű egyesületek képviselőivel. Kiadta a Népszövetség hivatalos lapját, a nemzetközi szerződések szövegét tartalmazó *Recueilles Traités*-t, a havi összefoglaló tájékoztatót, a Népszövetség működésére vonatkozó ismertetéseket stb. Érintkezett a tag- és nem tagállamok kormányaival, körleveleket, kérdőíveket küldött szét és feldolgozta a kormányoktól beérkezett válaszokat, észrevételeket.²³

A Titkárság mellett kiegészítő szervek is működtek; ezek voltak az önálló döntési szereppel nem rendelkező, mégis kulcsfontosságú, technikai jellegű (pénzügyi és közgazdasági; közlekedésügyi; egészségügyi), vagy tanácsadó bizottságok. A nemzetközi tekintéllyel bíró szakemberekből álló technikai bizottságok az adott témakörbe tartozó olyan problémákkal foglalkoztak, amelyek akár politikai problémákat is okozhattak. Ezek a szervek nem politikai alapokon működtek, így tagjaikat sem államok delegálták, hanem meghívott szakértőkből (magas rangú tisztviselők, bankigazgatók, statisztikusok stb.) álltak, és további szakbizottságokra oszlottak, amelyek évente többször üléseztek, általában Genfben és nyilvánosan. Ezekben a többek között nemzetközi egyezmények előkészítésén dolgozó technikai bizottságokban Magyarország is aktívan részt vett. Az ilyen típusú bizottságok száma és összetétele szükség szerint változott: az állandó (katonai kérdések; nemzetközi szellemi együttműködés; gyermekvédelem; ópium; mandátumok; Népszövetség pénzügyeit ellenőrző; tagállamok pénzbeli hozzájárulását ellenőrző) bizottságok mellett sok ideiglenes bizottság (például leszerelési) is működött.²⁴

A Titkárságnak megfelelő hozzáértéssel, szaktudással és a népszövetségi eszme iránt elkötelezett apparátussal kellett rendelkeznie, ezért vele együtt elméletben megszületett a nemzetközi tisztviselői réteg is. Tagjainak – nemzetiségi hovatartozásuktól függetlenül – kozmopolita szellemenben és nagy profizmussal kellett végezniük a munkájukat. A Titkárság teljes személyzetét a főtitkár nevezte ki a Tanács jóváhagyásával. Megszervezésében a főtitkárt egy helyettes főtitkár (*Secrétaire Général adjoint*), három főtitkár-helyettes (*Sous Secrétaire Général*), hét osztályvezető-igazgató (köztük a jogtanácsos), a kincstárnok, négy osztályfőnök és a segédhivatalok főnöke segítette. Rajtuk kívül 153 fogalmazási tisztviselő és 43 egyéb szakhivatalnok (például fordítók) alkotta a tisztviselői kart. Emellett további 168 irodista (gépírók, másolók stb.) dolgozott még a Titkárságon – ezt a létszámot azonban a közgyűlések idején rendszerint felduzzasztották.²⁵

²² A Titkárságon belül olyan szakosztályok jöttek létre, mint a politikai osztály; a nemzetközi jog és az egységkormány kapcsán felmerülő kérdések vizsgálatát végző jogi osztály; a gazdasági és pénzügyi osztály, a Danzig és a Saar-vidék közigazgatása és a kisebbségi kérdések, forgalom és tengerészet kérdéseivel foglalkozó közigazgatási és kisebbségi osztály; az információs osztály; a gyarmati mandátumok osztálya; a szellemi együttműködés és nemzetközi hivatalok osztálya; a szociális kérdések osztálya; a higiéniai osztály; a lefegyverzési osztály és a Népszövetség pénzügyi igazgatásának osztálya. Lásd: IRK, 1926. 56–57.

²³ VLADÁR, 1930. 23.

²⁴ VLADÁR, 1930. 30–32.

²⁵ VLADÁR, 1930. 22–24.

Ez volt tehát az a nemzetközi hivatalnoki réteg, amely a Titkárságot alkotta, és amelynek tagjai nem mint egyes országok képviselői voltak jelen, hanem mint a szervezet nemzetek feletti, általános értékeket képviselő alkalmazottai. Mellettük működött az a hagyományosan, az államok szerint felálló diplomataréteg, amely a Népszövetség mellé települt képviselőket működtette, valamint a gyűlésekre érkező küldöttségeket tette ki. Csakhogy mindez a gyakorlatban nem egészen így alakult.

Az 1920-as évek meghatározó népszövetségi hivatalnokai, így Jean Monnet, Raymond Foshdick, Dioniso Anzilotti, Arthur Salter, Paul Mantoux, Thanassis Aghnides, Salvador de Madariaga, Pablo de Azcarte és Frank Walters²⁶ ugyanis nemcsak a szükséges rendkívül magas szintű kompetenciáknak voltak a birtokában, de egyben a főtítkárság személyes bizalmát is élvezték.

A főtítkárság pozícióját először a brit Sir Maurice Hankey-nek ajánlották fel, ő azonban elutasította ezt a felkérést,²⁷ így került a főtítkárság posztra helyette a szintén brit érdekeket képviselő, akkor mindössze 44 éves Sir Eric Drummond, aki 13 éven keresztül töltötte be a Népszövetség főtítkárság posztját. Az 1876. augusztus 17-én született skót Drummond az Eton College-ban tanult, ahol a francia nyelvet is kiválóan elsajátította. Karrierje elején különböző brit politikusok és diplomaták magántitkárságra volt. 1900-ban lépett be a Foreign Office-ba. 1912 és 1918 között H. H. Asquith miniszterelnök, Sir Edward Gray és Thomas McKinnon Wood külügyminiszterek magántitkárságra volt; tagja volt a Balfour-misszióknak, majd az első világháborút követően a brit békedelegációknak is. Magyar kortársai úgy tartották, hogy „*ereiben skót királyok vére folyik és ősei között állítólag egy árpádkori magyar hercegnőre is visszatekinthet*”.²⁸ Ezt a vélekedést a genfi magyar konzulátust 1925-től vezető Hevesy Pál is megerősítette 1939-ben, az akkor már Lord Perth néven ismert Drummondról.²⁹

A politikai szereppel hivatalosan nem rendelkező Drummond titokban mégis nagy befolyásra tett szert, mivel a Tanács és a Közgyűlés csak időszakonként ülésezett, szemben az év egészében működő Titkársággal, amely az év nagy részében lehetővé tette számára a diplomáciai manőverezést. Lemondása után néhány évvel Drummond maga is elismerte a Titkárság erős politikai szerepét.³⁰ Főtítkárságként egyaránt felelős volt a Tanácsnak és a Közgyűlésnek is – ha el akarták volna mozdtítani, akkor ahhoz a Tanács egyhangú, majd a Közgyűlés szimpla határozata kellett volna.³¹ A régi diplomáciai iskola híveként Drummond úgy látta, hogy az USA nélküli Népszövetség nagy mértékben ki van szolgáltatva a franciák, a japánok, és mindenekelőtt a britek jóindulatának, ezért végig igyekezett a brit és francia érdekek között lavírozni, és a lehető legjobb és legközelebbi viszonyt fenntartani a brit külüggyel. Olyannyira tette ezt, hogy a Foreign Office még hozzáférést is biztosított számára a titkos brit külügyi jelentésekhez, különösen azokhoz, amelyek valamilyen módon kapcsolódtak a Népszövetség tevékenységéhez vagy az elé

²⁶ SIOTIS, 1983. 26.

²⁷ HENIG, 2010. 22.

²⁸ VLADÁR, 1930. 25.

²⁹ Hevesy Pál levele Balogh Józsefnek. London, 1939. augusztus 1. OSZK Kézirattár. Fond 1/1428. 13360.

³⁰ BARROS, 1983. 37–38.

³¹ IRK, 1926. 56.

kerülő ügyekhez.³² Emellett a titkárság fejeként belélatott minden, a Népszövetség elé kerülő ügybe, és az előkészítések során nagy mértékben tudta befolyásolni az eseményeket. Mindezekhez kulcsfontosságú volt az is, hogy a népszövetségi tagállamok, így a magyarok is valóban megbíztak benne.

A Népszövetség felállásakor Drummond olyan hivatalnokokat nevezett ki, akiket korábbról ismert (ilyen volt Colban, Mantoux, Salter), később pedig egy új hivatalnok kiválasztásakor először a jelentkező nemzetiségét vizsgálta, majd a rátermettségét, végül pedig – szükség esetén – az adott államtól tájékozódott, hogy kívánatos-e a kiválasztott személy alkalmazása. A személyi ügyeket felügyelő Kinevezési Bizottság munkáját ezzel felülírta a politikai akarat, és a megbízható, kulcs emberek általi ajánlás.³³ Mindez a kortársak számára is egyértelmű volt: „*ma valamennyi vezetőállásban – mint azt a N. SZ. [Nemzetek Szövetsége] legutolsó közgyűlése alkalmával Dalton angol külügyi államtitkár is elismerte – a nagyhatalmak képviselői ülnék, ami nem felel meg a tagállamok jogegyenlősége elvének*”.³⁴

A főtitkár mellett tehát olyan, szintén fontos beosztásban tevékenykedő titkársági hivatalnokok álltak, akik nemcsak a bizalmát bírták, de jó kapcsolatokkal is rendelkeztek a különböző, kulcsfontosságúnak tartott államokkal: így a francia, a német, a japán és az olasz külüggyel. Közülük a legfontosabb, Drummondhoz legközelebb álló tisztviselő a francia Jean Monnet volt, akit a fontossági sorban a kiváló amerikai kapcsolatokkal rendelkező Arthur Sweetser³⁵ követett. Ezzel lassan az USA is kezdett bevonódni a Népszövetség nem politikai munkájába, miközben Drummond a japán hivatalnokokon keresztül a távol-keleti kérdésekben is gyorsan tudott tájékozódni. Fontos szerepe volt az olasz és német tisztviselőknek is, bár ők más megítélés alá estek, mint az előző három állam tagjai.³⁶ A lapokat jól keverő és a rendszert átgondoltan építő Drummond informátorokként is tekintett tehát munkatársaira, akik segítették a szövetség nagyhatalmak közötti lavírozását. Ez az információáramlás azonban visszafelé is működött:

„A főtitkárság tisztviselői talán nem fogadnak el útbaigazításokat kormányaiktól, de természetesen minden bizalmas értesítést megadnak számukra. Ez már magában arra vezet, hogy egyenlőtlen helyzet alakul ki azok között az államok között, akik a főtitkárságban helyet foglalnak és azok között, akik nincsenek képviselve. Azok az államok, amelyeknek polgárai közül a főtitkárt és a főtitkári helyetteseket kinevezték, nem is tartanak képviseletet a népszövetség mellett, mert erre nincsenek rászorulva. [...] A főtitkár és a főtitkár-helyettesek kivétel nélkül nagy hatalmakat képviselnek.”³⁷

³² BARROS, 1983. 35–36.

³³ DYKMANN, 2015.

³⁴ VLADÁR, 1930. 24–25.

³⁵ Arthur Sweetser riporter. Az első világháború alatt az amerikai külügyhöz került, ahol olyan meghatározó politikusok köreiben forgott, mint Theodore Roosevelt, Henry Cabot Lodge, vagy Howard Taft. Jelen volt a Népszövetség létrejöttékor és a Főtitkárság átmeneti, londoni időszakában is részt vett, majd a szervezetben a sajtó és információs osztály munkatársa lett.

³⁶ BARROS, 1983. 36–37.

³⁷ Az MTI jelentése. Genf, 1929. szeptember 19. (<http://archiv1920-1944.mti.hu/Pages/PDFSearch.aspx?Pmd=1> -Utolsó letöltés: 2020. május 03.)

Vagy más megfogalmazásban:

„a nagyhatalmak nem tartanak Genfben állandó képviselőket, ami egy névjegyzék közzététele esetén mindenkinek szemébe szöknék és nyilvánvalóvá válnék, hogy a főtitkár és helyettesei nemcsak nemzetközi tisztviselők, hanem egyszersmind állandó delegátusok, vagyis nemzetközileg fizetett nemzeti tisztviselők is. Ezt az állapotot pedig, hogy az u. n. 'nemzetközi tisztviselők' tulajdonképpen kormányexponensek, leplezni kívánják. A valószínűség azonban a laikus előtt is nyilvánvalóvá válnék, ha a tényleges helyzetet mintegy a hivatalos listából is megállapíthatná, hogy t. i. a 'bentfentes államok' nem tartják szükségesnek a Nemzetek Szövetsége mellett állandó képviselőket fenntartani.”³⁸

Mindez arra ösztönözte a tagállamokat, így a magyarokat is, hogy megpróbálják saját embereiket is elhelyezni a Titkárság tisztviselői között. Ennek szellemében a Népszövetség mellett működő genfi magyar titkárság vezetője, Hevesy Pál 1928 tavaszán Ottlik Györgynek szeretett volna a Főtitkárság politikai osztályán pozíciót szerezni. Hevesy gondolkodásmódját és a szervezet működését is jól mutatja az a néhány sor, amit a kérdéssel kapcsolatban Walko Lajos külügyminiszternek írt: Ottlik *„olyannyira nem szereti Genfét, hogy nekem kijelentette volt, hogy ide semmi körülmények között sem hajlandó eljönni. [...] Ottliknak se kellene különben örökre itt maradnia, viszont az ő segítségével megszerzett magyar állásba később mást lehetne behozni [...]”*³⁹ Hevesy törekvése sikertelennek bizonyult, ám hogy mennyire igaza volt, az jól látszik, ha összehasonlítjuk például azzal az egy évvel korábbi esettel, amikor 1927-ben a csehszlovák Eduard Beneš lecseréltette Slavikot, a politikai osztály egyik emberét, ám sikeresen el tudta érni Drummondnál, hogy Slavik helyére egy másik csehszlovák diplomata kerülhessen,⁴⁰ holott, ahogy láthattuk, a Titkárság munkatársait nem az államok delegálták. Hevesy nem adta fel, és 2 évvel később, 1930-ban helyettesét, a Népszövetség mellett működő genfi képviselőten annak megalapítása óta dolgozó Baranyai Zoltánt próbálta meg a politikai osztályon elhelyezni,⁴¹ ám ez a próbálkozása sem járt sikerrel.⁴²

A Titkárság első éveire Arthur Salter, a gazdasági és pénzügyi osztály vezetője később úgy emlékezett vissza, mint egy vidám csapatra, amelynek tagjait egyaránt lelkesítette a nagy eszme. Drummond véleménye azonban árnyalja a képet, mivel szerinte a tisztviselők nem tudták félretenni identitásukat, és így a liberális internacionalizmus épp úgy hatással volt rájuk, mint a kolonializmus és a nacionalizmus.⁴³ A Titkárság állománya tehát ideológiailag nem volt egységes, összetételében pedig egyértelmű volt az angol-francia és az általuk baráti országoknak tekintett nemzetek felülreprezentációja a többi nemzettel szemben.⁴⁴

³⁸ Baranyai Zoltán jelentése a Külügyminisztériumnak. Genf, 1930. február 28. MNL OL K 107 64. cs. 62. t. 190.

³⁹ Hevesy Pál levele Walko Lajosnak. Genf, 1928. május 14. MNL OL K 107 64. cs. 59. t. 247.

⁴⁰ DYKMANN, 2015.

⁴¹ Hevesy Pál levele. Genf, 1930. június 16. MNL OL K 107 64. cs. 59. t. 113.

⁴² Eric Drummond levele Hevesy Pálnak. Genf, 1930. június 23. MNL OL K 107 64. cs. 59. t. 148.

⁴³ DYKMANN, 2015.

⁴⁴ SIOTIS, 1983. 26.

1920-ban egészen pontosan 61 nyugat-európai, 3 ausztrál vagy kanadai, 2 kelet-európai és 2 ázsiai tisztviselő dolgozott a Titkárságban (Afrikából és Latin-Amerikából egyetlen tisztviselő sem származott). 1930-ban ugyanez az arány maradt meg, habár a létszám felduzzadt: 131 nyugat-európai, 10 ázsiai, 13 kelet-európai, 5 ausztrál vagy kanadai, 4 latin-amerikai és 1 afrikai.⁴⁵

Ezt szem előtt tartva nem meglepő, hogy azok a magyar próbálkozások, amelyek egy-egy alkalmas magyar személy népszövetségi tisztviselővé kinevezését célozták, rendre kudarcot vallottak. Ez néhány év után a vesztes, vagy nem favorizált államokat reformgondolatok megfogalmazására sarkallta, majd végül bizalomvesztésüket eredményezte.

Ennél jóval eredményesebb volt, és szintén említést érdemel a Népszövetség azon törekvése, hogy nők és férfiak is bekerülhessenek a meghirdetett pozíciókba. Ezeknek betöltése egyébként, ahogy azt Hevesy Pálnak, a Népszövetség mellett működő genfi titkárság vezetőjének alábbi levele is mutatja, ugyanolyan metodika szerint történt, mint a férfiak esetében.

„[...] A női munkaerőket, amint tudod, az egész világon igazságtalanul alacsonyan honorálják [...]. A női tisztviselők azonban sehol sincsenek jobban díjazva, mint a Nemzetek Szövetségénél, de ennek következtében, ha ott üresedés áll be, a versengés oly nagy, hogy minden egyes állásra több száz pályázó jelentkezik. Ezen pályázók majdnem mindegyike nemcsak hatalmas protectorral rendelkezik, de gyakran olyan kvalitásokkal is, hogy az illető például rendes egyetemi tanár, 10 nyelvet bír szóban és írásban, több doktorátussal rendelkezik stb. stb. Mindezek dacára absolute nem tartom reménytelennek, hogy Zeyk báróné számára itt állást ne lehetne biztosítani, részben azért, mivel ő maga igen magas kvalitásokkal rendelkezik, részben pedig azért, mivel egy ilyen úri dámát a Főtitkárság vezető hölgyei bizonyára szívesen protegálnának. Sir Eric Drummond személyes titkárnője, a Főtitkárság első hölgye az idősebb Miss Howard, aki a Norfolk herceg leánya és Lady Drummondnak is rokona. [...]. Addig is figyelmébe ajánlom a bárónénak – akinek tiszteletteljes kézcsókomat átadni kegyeskedjél – hogy igyekezzék kapcsolatot találni valamilyen angol oldalról is Miss Howard vagy Lady Drummondhoz, vagy bármely oldalról Radziwill Gabriella hercegnőhöz, vagy Dame Rachel Crowdyhoz, aki itt szintén befolyásos személyiség és a Főtitkárság szociális kérdésekkel foglalkozó osztályának vezetője.”⁴⁶

Mindez azonban az 1920-as évek alatt folyamatosan kristályosodott ki a résztvevők előtt. A genfi hivatalnok és diplomaták – ahogy Salter is írta – valóban hittek a Népszövetség által megtestesített új diplomáciában és annak sikerességében. A város pedig, amely otthont adott mindennek, igazi tárgyalási csomópont lett, az információszerzés egy kiemelt helyszíne, ahol az odaérkező politikusok és diplomaták sokkal könnyebben tudtak találkozót kérni és tárgyalásokat kezdeményezni egymással, mint bárhol máshol.

⁴⁵ DYKMANN, 2015.

⁴⁶ Hevesy Pál levele Kozma Miklósnak. Genf, 1927. július 25. MNL OL K 107 64. cs. 59. t. 268.

Magyar érdekérvényesítési útvonalak

A fent ábrázolt rendszerhez mérten a magyar külügy – csakúgy, mint a többi állam külügyi apparátusa – igyekezett minél hatékonyabb érdekérvényesítési lehetőségeket keresni és azokat a lehető legjobban kihasználni. Mindez nem volt egyszerű feladat: elsősorban az információszerzés és -átadás, és így a szövvényes érdekek és kapcsolatháló köré épült fel az a rendszer, amely a népszövetségi ülések között és alatt is működött. Ennek éppúgy része volt az ülésekre való felkészülés, a tényekkel és érvelésekkel alátámasztott beadványok elkészítése és a szünetek közti háttértárgyalások, mint a sajtómunka, vagy a személyes kapcsolatháló folyamatos bővítése. Ezeknek megfelelően a helyszínek is éppoly színesek lehettek, mint maguk a feladatok, beszéljünk akár az üléstermekről, a Népszövetség székházának egyik folyosójáról, egy hivatalos fogadásról, vagy egy szállodai szobában lefolytatott titkos eszmecsereéről. Azt láthattuk, hogy a Titkárság hivatalnokai közé az 1920-as években a magyar külügynek nem sikerült senkit elhelyeznie – ez a Népszövetség mellett működő titkárság és a Közgyűlés üléseire kiutazó delegációk szerepét még meghatározóbbá tette.

Magyarország, amely 1922-ben nyert felvételt a Népszövetségbe, a többi államhoz hasonlóan maga is megosztott volt annak megítélését illetően. A magyar külügynek még a szervezetet támogató része is úgy gondolt rá már a csatlakozáskor, mint olyasmire, ami „végelemzésben a győzők szövetsége, amelyben Magyarország sohasem találhatja meg a maga igazát.”⁴⁷ Abban reménykedtek azonban, hogy „Magyarország céltudatos, kitartó munkával hozzájárulhat a Népszövetség szellemének fokozatos átférfálásához s a Népszövetséget idővel céljai elérésére is felhasználhatja”.⁴⁸ A csatlakozás után úgy látták:

„Most mint népszövetségi tagok bekapcsolódhatunk abba a nagy alakulatba és abba a nagy folyamatba, mely Európa kulturális és szellemi életének érdekében megindult. A cooperation du travail intellectuel főiskolai szektiójának közgyűlése december 17-én lesz. Magyarország e gyűlésen ismertetni fogja kívánságait és az előjelekből ítélve meghallgatásra fog találni. Az egyetemi és iskolai könyvtárak felségélyezésére a Népszövetség közgyűlése jövő évi költségvetésébe 50 000 frank hitelt vett fel, országunk ebben is részesülni fog. Nem állíthatom ugyan tényként, de a lehetőség mindenesetre megvan arra, hogy a számunkra életkérdést jelentő reparációs problémát is a népszövetség elé vigyük.”⁴⁹

Nagy reményekkel és lendülettel vetették tehát bele magukat a munkába.

Még 1921 februárjában létesítettek egy, a Népszövetség mellett működő genfi magyar titkárságot, amelynek feladatai között szerepelt a Népszövetségre és az ahhoz kapcsolódó különböző szervezetekre vonatkozó kezdeményezések lebonyolítása, információk beszerzése és továbbítása, közvetítés a Népszövetség és a magyar

⁴⁷ Bánffy Miklós jelentése Horthy Miklósnak. Budapest, 1922. december 19. 2. o. MNL OL K 64 7. cs. 41. t. 227 res.

⁴⁸ Bánffy Miklós jelentése Horthy Miklósnak. Budapest, 1922. december 19. 2. o. MNL OL K 64 7. cs. 41. t. 227 res.

⁴⁹ Bánffy Miklós jelentése Horthy Miklósnak. Budapest, 1922. december 19. 12. o. MNL OL K 64 7. cs. 41. t. 227 res.

kormány és további magyar szervezetek között, illetve természetesen sajtótevékenység. Az újdonsült genfi képviselő a berni magyar követség szárnyai alatt jött létre. Vezetésével Réz Mihályt⁵⁰ bízták meg,⁵¹ akinek helyettese a berni követség sajtóelőadója, Baranyai Zoltán lett. A titkárság működési szabályzatát a képviselő vezetője, Réz Mihály írta meg, majd Baranyai Zoltán, valamint a berni magyar ügyvivő, Terjékfalvai Parcher Félix és Bánffy Miklós külügyminiszter véglegesítette.⁵² 1925-ben a magyar külügy meg kívánta emelni a genfi titkárság rangját, ezért a Réz Mihály halála óta a titkárságot egyedül, a berni követ segítségével irányító Baranyai Zoltán mellé egy magasabb rangú diplomatát helyeztek állandó jelleggel Genfben. Ez a diplomata a miniszter rezidenciájában kapott Verseghy Nagy Elek lett,⁵³ akinek érkezésével párhuzamosan a képviselő egy reprezentatívabb helyre is költözött.⁵⁴ Egy évvel később Verseghy Nagy helyére a párizsi magyar követség diplomatája, a kiváló francia kapcsolatokkal rendelkező Hevesy Pál került, szintén miniszterrezidenciájában.⁵⁵

Ez és az ehhez hasonló, a többi állam is általánosan sok esetben létrehozott titkárság vagy konzulátus adott tehát helyet a Népszövetségen kívüli hivatásos diplomatáknak, akik hagyományosan általában az arisztokrácia, vagy a gazdag nagypolgárság soraiból kerültek ki. Ők voltak ugyanis azok, akik elég tehetősek voltak az azzal járó reprezentáció biztosításához, és akik családjaik, iskoláztatásuk és érdekeltségeik révén megfelelő nemzetközi kapcsolathálóval rendelkeztek ahhoz, hogy kormányuk akarataról meg tudják győzni a megfelelő személyeket. A Népszövetség mellett azonban „nemcsak hivatalos személyek vannak akkreditálva, hanem egyes félhivatalos személyek is, u. n. 'observateur'-ök, akiket nehéz volna a diplomaták közé sorolni, kihagyásuk pedig személyes érzésükben érintené őket”.⁵⁶

Ezek a titkárságok igyekeztek év közben a lehető legtöbb információt beszerezni a Népszövetség munkájával kapcsolatban, ők fogadták és segítették a Közgyűlések üléseire érkező állami delegációkat, – amelyeknek gyakran maguk is tagjai voltak – úgy a tájékozódásban, mint a szükséges látogatások és megbeszélések megszervezésében. Bánffy Miklós külügyminiszter 1922-ben így írt egyik genfi útjáról:

„Megérkezésem után azonnal érintkezést kerestem az egyes hatalmak képviselőivel és a Népszövetség főtitkárságának vezető állásban levő hivatalnokaival. [...] Tőlük [...] értékes utasításokat és tanácsokat kaptam. Politikai barátaim [...] egybehangzó tanácsa

⁵⁰ Réz Mihály jogász professzor, 1920–1921 között a Népszövetség mellett működő magyar képviselő vezetője volt. Bővebben lásd: VARGA, 2000.

⁵¹ Gratz Gusztáv, magyar külügyminiszter levele Eric Drummondhoz. 1921. február 11. LNA R 574, 11/8609x/5742.

⁵² Baranyai Zoltán levele Parcher Félixhez. Genf, 1921. május 21. MNL OL K 107 1. s. 2. t. 45.

⁵³ Walko magyar külügyminiszter levele Eric Drummondnak. Budapest, 1925. május 27. LNA R 574, 11/8609x/5742.

⁵⁴ Baranyai Zoltán levele Walko Lajosnak. Genf, 1925. május 30. MNL OL K 107 1. cs. 2. t. 4.

⁵⁵ Walko magyar külügyminiszter levele Eric Drummondnak. Budapest, 1926. július 24. LNA R 574, 11/8609x/5742 Vö. Az MTI jelentése. 1926. július 27.

⁵⁶ Baranyai Zoltán jelentése a Külügyminisztériumnak. Genf, 1930. február 28. MNL OL K 107 64. cs. 62. t. 190.

és saját véleményem szerint is a legfontosabb volt a Kis-Entente várható támadásainak valami módon elébe vágni, s azok alapját eleve megingatni.”⁵⁷

Az ilyen típusú kapcsolatfelvétel tudatos és központilag is támogatott mivoltát mutatja a berni követ, Parcher Félix néhány sora:

„Nagyméltóságod velem közölni méltóztatott, hogy [...] feltétlenül kívánatos, hogy a magyar követségek a működésük körébe tartozó azon egyénekkal, akik a Nemzetek Szövetsége Tanácsának ülésein részt szoktak venni, valamint mindazokkal is, akik a Nemzetek Szövetségének közgyűlésein fontosabb szerepet játszanak, minél bizalmasabb viszonyt tartsanak fenn. Nagyméltóságod egyben utasítani is méltóztatott, hogy az említett kategóriákba sorolható egyénekkal társadalmi érintkezést felvegyem és [...] jelentsem, hogy [...] az illetőkkel magyar vonatkozású ügyek tekintetében mennyiben találhatunk megértésre.”⁵⁸

A Népszövetségen kívüli érintkezés kulcsfontosságú volt tehát, amit a tanulmány elején bemutatottak is indokoltak. Emellett természetesen a közgyűlések, tanácsi és bizottsági ülések menetéről és az azok között lefolyt megbeszélésekről is igyekeztek minél megbízhatóbb információkhoz jutni, ahogy azt is folyamatosan térképezték fel, hogy ki milyen kapcsolathálóval rendelkezik, és így milyen nem hivatalos befolyással rendelkezik. Hevesy erről egy Walko Lajos külügyminiszternek küldött bizalmas jelentésében például ezt írta:

„A tanácsülés egész folyamán itt tartózkodott ezenkívül Dufour-Féronce⁵⁹ úr is, a Főtitkárság újonnan kinevezett másod-főtitkára [...] Dufour ugyan látszólag nem fontos hatáskört vesz át (Cooperation Intellectuelle, Bureaux Internationaux)⁶⁰ de tudnunk kell, hogy a Főtitkár minden politikai természetű ügynél a helyetteseknek: Avenol úrnak⁶¹ és a két másod-főtitkárnak: Attoliconak⁶² és Dufournak a nézetét kikéri, ami alkalmat nyújt nekik politikai érvényesüléshez is. [...] Dufour ideérkezése után hivatalosan felkeresett és vele a lezajlott tanácsülés folyamán többször is összejöttem. [...] A tanácsülés folyamán a német delegáció tagjaival sűrűn érintkeztem, Schubert államtitkár igen

⁵⁷ Bánffy Miklós jelentése Horthy Miklósnak. Budapest, 1922. december 19. 4. o. MNL OL K 64 7. cs. 41. t. 227 res.

⁵⁸ Parcher Félix levele Budapestre. Bern, 1928. május 4. MNL OL K 107 5. cs. 9. t. 605-607.

⁵⁹ Albert Dufour-Féronce 1919-től kezdve volt a német külügyminisztérium alkalmazottja. A londoni német követségen eltöltött éveket követően, 1927 és 1932 között a Népszövetség három főtitkár-helyettesének egyike lett. Részt vett az UNESCO elődszervezetének tekinthető Szellemi Együtműködés Nemzetközi Bizottságának (Commission Internationale de Coopération Intellectuelle) megalapításában. Lásd: *UNESCO Archives AtoM Catalogue*.

⁶⁰ Ez a Főtitkárságon belüli szellemi együttműködés és nemzetközi hivatalok osztályát jelentette.

⁶¹ Joseph Avenol (1879–1952) francia diplomata. Első igazán jelentős pozícióját a francia pénzügyminisztériumban töltötte be. Ezt követően 1923-tól kezdve a Népszövetség egyik főtitkár-helyettese lett. Kiemelt feladata az első világháború utáni pénzügyi rekonstrukció koordinációja volt. Drummond távozását követően, 1933. július 1. és 1940. augusztus 31. között Avenol töltötte be a Népszövetség főtitkári posztját. Lásd: Avenol, é. n.

⁶² Bernardo D. Attolico olasz diplomata, a Népszövetségben a leszerelésért felelős főtitkár-helyettes volt. Lásd: *World Peace Foundation*, 1923.

behatóan személyesen, több ízben pedig Bülow és Boltze, Schubert megbízása alapján tájékoztattak a tárgyalások menetéről, sőt (számjeles) táviratokat is eredetiben felolvastak nekem.”⁶³

A fentiekből természetesen az is kiderül, hogy Hevesy – magyar főtítkársági munkatárs híján – maga is személyes kapcsolatain keresztül tudott a szükséges információk birtokába jutni. Habár láthattuk, hogy az elkövetkező években kísérletet tett magyar (Ottlik György és Baranyai Zoltán) szakemberek elhelyezésére a Főtítkárságon belül, annak kudarca után levonta a következtetést: a rendszert meg kell reformálni. Ezzel kapcsolatban a Közgyűlés 1929-es és 1930-as ülésein is felszólalt, és pontos reformjavaslatokat fogalmazott meg elsősorban a Titkárság gyakorlati működését illetően – kezdeményezéseinek azonban érdemi eredménye nem lett.⁶⁴

Eközben a közvélemény felértékelődött szerepe miatt a genfi titkárságok is igyekeztek a sajtót saját igazuknak megnyerni. Habár a magyar külügyet az 1920-as évek elejétől kezdve szervező és irányító Kánya Kálmán⁶⁵ is felmérte a sajtó jelentőségét, és ezért nagy hangsúlyt fektetett a sajtómunkára, Hevesy mégis úgy érezte, hogy

„a magyar külpolitikai szolgálat nem elég gyakran válaszol és igazít helyre helytelen cikkeket. Pedig ennek előnyei kézenfekvők. [...] Megjegyzem különben, hogy a 'Tribune de Genève'⁶⁶ tulajdonosa egy itteni bankár, akivel jó viszonyban vagyok. Egy hozzáintézett levelem következtében néhány hónappal ezelőtt itt járt hivatalomban és felajánlotta, hogy megfelelő cikket részünkről is elhelyez lapjában, mely inkább konzervatív lap. [...] észrevettem, hogy intervencióim a 'Tribune de Genève'-nél és a 'Pax' c. párizsi folyóiratnál nem maradtak eredmény nélkül. Ezek a lapok nem lettek ugyan azóta sem magyarbarátok, de durva támadásaikkal legalább az utóbbi hónapokon keresztül felhagytak.”⁶⁷

Genfről mint információs központról Vladár Ervin így írt:

„A nemzetek küzdelmének e színtere a Népszövetség palotája, valamint a tó tulsó partján, a közgyűlés céljaira rendszeren használt Salle de la Réformation helyiségei. De hadszíntérnek tekinthetők a különböző szállók is, számos előzetes és bizalmas eszmecserék

⁶³ Hevesy bizalmas beadványa Walko Lajos külügyminiszternek. (86/pol. szám. A német delegáció a Nemzetek Szövetsége Tanácsának decemberi ülésén.) Genf, 1926. december 13. MNL OL K 107 61. cs. 54/b.

⁶⁴ Lásd: Az MTI jelentése. Genf, 1929. szeptember 19. Vö. Az MTI jelentése. Genf, 1930. szeptember 24.

⁶⁵ A kortársak egyértelműen Kánya Kálmánnak és Khuen-Héderváry Sándornak tulajdonítják az önálló magyar külügy felállítását és kiépítését. Mind Kánya, mind Khuen-Héderváry hivatásos diplomaták voltak, akik Hevesyhez hasonlóan még a Monarchia idején kezdték meg a külügyi szolgálatot, és életük végéig a magyar külügy legfőbb irányítói közé tartoztak.

⁶⁶ A *Tribune de Genève* Genf egyik legfontosabb lapja, amelyről – Hevesy jelentése szerint – nyílt titok volt, hogy a háború alatt a francia külügy irányította, majd pedig a kisantant sajtóirodája (amihez a lengyelek is csatlakoztak) látta el pénzzel és propagandaanyaggal. Lásd: Hevesy Pál levele Walko Lajosnak. Genf, 1928. október 23. MNL OL K 107 43. cs. 37/2.

⁶⁷ Hevesy Pál levele Walko Lajosnak. Genf, 1928. október 23. MNL OL K 107 43. cs. 37/2.

*színhelyei, valamint azok a tanácskozótermek, amelyekben az Interparlamentáris Unió, a különböző gazdasági konferenciák, a Népszövetségi Ligák Uniója, a kisebbségi konferencia, valamint egyéb nemzetközi tudományos és kulturális szervezetek üléseznek. [...] A modern idők vértelen viadalában szükséges erények: a nyelvtudáson kívül a tényállás és előzmények teljes ismerete, kiváló szakértelem, taktikai érzék és mindenképp a ki-
küldött csoport tagjainak jól szervezett együttműködése.”⁶⁸*

Hasonló képet fest a városról Bánffy is, aki szerint *„Geneve a népszövetségi ülés tartalma alatt elsőrendű megfigyelő állomás, ahol a világpolitika szálai összefutnak: információk szerzésére felette alkalmas. Pacifista légköre megkönnyíti az államok közötti differenciák békés úton való elintézését.”⁶⁹* A fentiek miatt a magyar külügy hamar rájött, hogy még az olyan jelentéktelennek tűnő részletek is fontosak, mint hogy hol legyen elszállásolva a kiérkező delegáció:

„a Hotel de l’Ecube való elvonulás nagyon leszállítja a Miniszterelnök ottlétének értékét. [...] Az Ecuben egyetlen nekünk érdekes ember sem lakik s primitívsege egyáltalában nem vonz oda senkit. A Miniszterelnöknek nincs becsületes helyisége a hol fogadhatna valakit. Ha beszélni akar, a titkárok egy napig futkároznak, míg egy rendez-vous-t tudnak kieszközölni. Az ilyen bemandott formaszzerű találkozás, jóformán számos ‘audiencia’ közé beékelte ‘audiencia’ csak rövid lehet, órával a kézben. Míg a Bergues-ben, vagy Beau Rivage-ban, a hol a ‘nagy’ emberek szállnak meg, minduntalan egymásba botlik az ember, ebéd után egymás mellett feketekávézik stb. egy szóval diszkurzusra ezer alkalom van. Ezt az előnyt miért engedjük át ellenségeinknek?”⁷⁰

Korányi Frigyes körültekintő kérését megfogadták, a népszövetségi ülésekre érkező Bethlen ugyanis 1927-től kezdve valóban a Grand Hôtel Beau-Rivage-ban,⁷¹ vagy a Grand Hotel de la Paix-ben⁷² szállt meg.

A miniszterelnök személyes jelenléte nem volt ugyan általános, de gyakran megfordult itt – éppúgy, mint ahogy a többi állam részéről sem volt ritka a külügyminiszteri, miniszterelnöki, vagy elnöki szintű képviselő a kulcsfontosságú kérdések tárgyalásakor. A kiérkező felsővezetés azonban ezeket az alkalmakat nem csupán az üléseken használta ki, de magánbeszélgetések formájában is. Bethlen 1927 decemberében pár nap alatt így tudott tárgyalásokat folytatni a későbbi brit miniszterelnök Neville Chamberlainnal, a korábbi és későbbi francia miniszterelnök Aristide Briand-nal és a német külügyminiszter Gustav Stresemannel is. A tárgyalások egyaránt érintették a Népszövetség elé került ügyeket és más, titkos tapogatózásokat

⁶⁸ VLADÁR, 1930. 7–8.

⁶⁹ Bánffy Miklós jelentése Horthy Miklósnak. Budapest, 1922. december 19. 11. o. MNL OL K 64 7. cs. 41. t. 227 res.

⁷⁰ Korányi Frigyes bizalmas levele Kánya Kálmánnak. Párizs, 1925. július 30. MNL OL K 64 16. cs. 41. t. 271/res.

⁷¹ A Külügyminisztérium levele a genfi képviselőnek. Budapest, 1928. augusztus 6. MNL OL K 107 61. cs. 53/e.

⁷² Foglalás visszaigazolása a Grand Hotel de la Paix-től. Genf, 1927. november 24. MNL OL K 107 61. cs. 53/e.

is.⁷³ Bethlen pár nappal később tárgyalta Briand-nal és Stresemannal is, elsősorban az optánsügy kapcsán. Előbbi azt is kifejtette neki,

„hogy egy új constelláció Európában feltétlenül szükséges, mert Amerika túlerejével szemben egy pulverizált Európa meg nem állhat és ez a nyomás fogja kiváltani az egyes népek között a megértést és azokat az arrangement-okat, amelyek szükségesek egy ilyen megértés biztosítása érdekében. Ma kaotikus állapot van Európában és ez pénzügyi, gazdasági és ennek folytán szociális katasztrófához vezethet, amely csak úgy kerülhető el, ha Európa népei az ellentétek kiküszöbölése révén új organizációt tudnak a kölcsönös megértés alapján létrehozni. Ez jelenthet európai föderációt vagy mást, de ennek kell jönni 'c'est une chose fatale' [...].”⁷⁴

A Stresemann német külügyminiszterrel folytatott beszélgetésről készült feljegyzés szerint Bethlen közvetíteni kívánt Olaszország és Németország között. A genfi állomással kapcsolatban Stresemann problémásnak látta, hogy az olaszok lecsérték a német követeket olyanokra, akik nem tudnak szót érteni a németekkel *„ha pedig Genfben jön, hogy itt Grandival beszéljen, itt csak egy jogi megfigyelőt talál, akivel politikai kérdésekről beszélni nem lehet.”*⁷⁵

Vázlatosan és csak néhány példán keresztül, de láthatjuk, hogy a Genfben folyó munka hány és milyen szálon futott. A Népszövetséggel és szerveivel azonban nem csupán Genfben keresztül történt a kapcsolattartás: a genfi titkárság tudtával és informálásával ugyan, de a különböző magyar szervezetek is személyes érintkezésben álltak a Népszövetséggel. Baranyai Zoltán kifejezetten buzdította is őket arra, hogy vegyenek részt a Népszövetség nem politikai jellegű munkájában, és írjanak angol, vagy francia nyelvű memorandumokat a közgazdaság, a közlekedésügy, a vámügy, a statisztika, a nemzetközi jog, a jótékonyosság, a kisebbségi ügyek, a közegészségügy, a társadalmi kérdések (leánykereskedelem, ópium, kokain, pornográfia stb.), a szellemi munka nemzetközi együttműködése, az európai újjáépítés, a lefegyverzés és a nemzetközi intézmények témaköreiben.⁷⁶

A Népszövetség ez irányú tevékenysége és annak sikerei ugyanis ma is elvitathatatlanok, az így létrejött szervezetek sok esetben a mai napig – immár az ENSZ égisze alatt – léteznek.⁷⁷ Munkájukkal olyan bűnmegelőzési és bűnüldözési, valamint egészségügyi és egyéb hálózatokat, szervezeteket és működési mechanizmusokat alakítottak ki, amelyek lehetővé tették az országhatárokon átvélő problémák nemzetközi szinten történő kezelését. A Népszövetségen belül és mellett számos az oktatásért, kultúráért, egészségügyért stb. felelős szervezet is létrejött, amelyek

⁷³ Feljegyzés a gróf Bethlen Miniszterelnök Úrnak Chamberlainnel 1927. december 5-én, Genfben lefolyt beszélgetéséről. MNL OL K 64 26. cs. 41. t. 654 res. 559–563.

⁷⁴ Feljegyzés a gróf Bethlen Miniszterelnök Úr és Briand francia külügyminiszter között, Genfben, 1927. december 6-án lefolyt beszélgetéséről. MNL OL K 64 26. cs. 41. t. 655 res. 566–569.

⁷⁵ Feljegyzés (II) a gróf Bethlen Miniszterelnök Úr és Stresemann német külügyminiszter között, Genfben, 1927. évi december 6-án lefolyt beszélgetéséről. MNL OL K 64 31. cs. 41. t. 112. 10–14.

⁷⁶ Baranyai Zoltán feljegyzése. 189/pol.-1922. szám. Tárgy: A N. SZ. érintkezése a magyar közélettel. MNL OL K107 5. cs. 9. t. 618–620.

⁷⁷ Ilyen például a Szellemi Együttműködés Nemzetközi Bizottsága (Commission Internationale de Coopération Intellectuelle), az UNESCO elődszervezete.

nagy sikerrel működtek, és amelyek általában a Közgyűlés és a Tanács alá tartoztak. Ilyen volt többek között a Gazdasági és Szociális Szervezet (Economic and Social Organisation), a Kommunikációs és Áruforgalmi Szervezet (Communications and Transit Organisation), az Egészségügyi Szervezet (Health Organisation), Gyermekek- és leánykereskedelem elleni Tanácsadó Bizottság (Advisory Committee on the Traffic of Women and Children), Ópium és kábítószer ellenes Tanácsadó Bizottság (Advisory Committee on the Traffic in Opium and Dangerous Drugs), Menekültügyi Szervezet (Refugee Organisation) és a Szellemi Együttműködés Bizottsága (Committee on Intellectual Co-Operation) is.⁷⁸

A Népszövetség sokrétű tevékenységét és az amögött végig meghúzódó kettőséget Apponyi Albert 1930-ban így összegezte:

„[...] a Nemzetek Szövetségének nem politikai jellegű (humanitárius, szociális, egészségügyi stb.) tevékenysége teljes elismerést érdemel és mindenesetre szépen halad. A politikai tevékenység azonban – bár egyes eredmények ott sem tagadhatók – még erősen fertőzve vannak a háborús pártállások utóhatásától [...]. A háborúban győztes hatalmak befolyása dominál; a semlegesek, kevés kivétellel, az egyik vagy másik győztes nagyhatalom hatalmi körében állanak, igazán függetleneknek nem mondhatók. [...] Az intézmény jövője attól függ, hogy tud-e ebből az egyoldalúságból kibontakozni – de ettől függ egyáltalán az emberiség békés fejlődésének a lehetősége. E cél felé mindenesetre lehet a Nemzetek Szövetségének keretén belül haladni, kívül nem. Ezért is ott kell lennünk, mert hazánk sorsának békés úton való jobbrafordulása is csak ennek keretén belül remélhető.”⁷⁹

Összegzés

A 19. század végén és a 20. század elején a gondolkodásbeli és technikai átalakulások az élet minden területén meghatározóak voltak: átalakult az életmód, új eszmék és politikai mozgalmak nyertek teret, a technika gyors fejlődésével pedig nemcsak a hadászat, a közlekedés, vagy a termelés váltott léptéket, de telekommunikációs és információs robbanás is bekövetkezett. Felerősödött a tömeg ereje, megnőtt a közvélemény szerepe, a választójog és a politika alakítása iránti igény az egyik fő kérdés lett. Ennek a korszaknak a lecsapódása volt a nemzetközi kapcsolatok terén az első világháború után, a párizsi béketárgyalások során megszülető Nemzetek Szövetsége.

Láthattuk, hogy egy hasonló szervezet megalakítását sokan már évtizedek óta fontolgatták, és az első világháború szörnyűségei ezt a folyamatot gyorsították és erősítették fel. A Népszövetség a háború mint konfliktuskezelési módszer és a titkos diplomácia ellen jött létre. Célja az volt, hogy a korábbi hálózatokat egy nagy hálózati központba, egy szervezetbe kapcsolja, és a köztük húzódo feszültségeket ott oldja fel. Működésére egy olyan nemzetközi szervezetet kívántak létrehozni, ami nemzetközi hivatalnoki rétegből áll, és ami fórumot nyújt az államok közötti vitás kérdések nyílt megvitatásának és egy igazságos, a nemzeti érdekek felett álló

⁷⁸ SIOTIS, 1983. 28.

⁷⁹ VLADÁR, 1930. 10.

döntéshozatalnak. A szervezet erejét nem hadseregbe bízták, hanem az akkor kialakulóban lévő nemzetközi jogra, és a közvélemény visszatartó erejére.

Habár a megalakulást követően világszerte sokan hittek a szervezet sikerességében, végül mégsem így történt: a győztes nagyhatalmak által alapított és működtetett szövetség nem tudott valódi megoldásokat kínálni, és az igazán problémás kérdéseket megoldatlanul hagyta. Ez azt eredményezte, hogy a korábbi hálózatok nem számoltak fel, hanem tovább működtek a Népszövetségen belül, és felerősödtek azon kívül is. Az érdemi döntéshozatal sok esetben kikerült a Népszövetség kezéből, és bilaterális, vagy multilaterális, de csak a legkritikábban a Népszövetség segítségével létrehozott megállapodások kötöttek.

A szervezet politikai téren tehát semmiképp nem tartható sikeresnek. Mégis sokban volt jelentős és hozott újat: a korábbi, nemzetközi szervezetek felé mutató irányt testesítette meg az első, igazán nagy és jelentős nemzetközi szervezatként. Felépítésével és működésével olyan mai szervezeteknek adott – sokszor nem követhető, figyelmeztető – példát, mint az ENSZ vagy a NATO. Központja és az annak helyet adó Genf a világ egyik fő politikai találkozóhelye és információs centruma lett, valóban megkönnyítve ezzel a nemzetközi érintkezéseket és kapcsolatfelvételeket.

Nem véletlen tehát, hogy a Népszövetség közgyűléseire és egyéb üléseire érkező magyar delegáció tagjai – amelynek vezetője Apponyi Albert volt, de gyakran tagja volt Bethlen István és Kluen-Héderváry Sándor is – olyan politikusok, diplomáták és szakemberek voltak, akik nem csupán az üléseken tudták képviselni az országot, de háttérbeszélgetéseket is bármikor lefolytathattak.

A Népszövetség és szervei által megtestesített nemzetközi együttműködésből azonban leginkább azok az ágazatok profitáltak, amelyek kulturális, tudományos, egészségügyi, szociális, vagy bűnmegelőzési és bűnüldözési kérdésekre szakosodtak, és a Népszövetség kínálta fórumok segítségével a nemzeteken és államhatárokon átnyúló problémákra globális válaszokat tudtak kidolgozni. Ezek a szakosodott hálózatok és szervezetek átalakulva és fejlődve, de túlnyomórészt a mai napig működnek és szervezik a világ tudományos életét.

Felhasznált irodalom és rövidítések

Levéltári források

MNL OL	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
K 107	Népszövetségi képviselet és genfi konzulátus (1920–1945)
K 64	Politikai osztály rezervált iratai (1919–1943)
LNA	League of Nations Archives
R 574	Communications with the Hungarian Government
MTI	MTI hírarchívum 1920–1945
	Az MTI jelentése. H. n. 1926. július 27.
	Az MTI jelentése. Genf, 1929. szeptember 19.

Az MTI jelentése. Genf, 1929. szeptember 19.

Az MTI jelentése. Genf, 1930. szeptember 24.

OSZK Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár
Fond 1/1428. Balogh József hagyatéka.

Szakirodalom

AVENOL

é. n. AVENOL, Joseph Louis: 1921–1956 (*Sub-Fonds*). In: United Nations Catalogue – United Nations Archives Geneva.
(<https://biblio-archives.unog.ch/detail.aspx?ID=32540> – Utolsó letöltés: 2018. augusztus 24.)

BARROS

1983 BARROS, James: *The role of Sir Eric Drummond*. In: *The League of Nations in retrospect – La Société des Nations: rétrospective*. Ed.: N. N. Berlin–New York, W. de Gruyter; Geneva, United Nations Library, Geneva, 1983.

BECK

2005 BECK, Sanderson: *World Peace Efforts since Gandhi*.
(<http://www.san.beck.org/GPJ21-LeagueofNations.html> – Utolsó letöltés: 2013. április 5.)

DYKMANN

2015 DYKMANN, Klaas: How International was the Secretariat of the League of Nations? *The International History Review*, 37. (2015) 4. sz. 721–744.

UNESCO Archives AtoM Catalogue

1868–1945 Dufour Féronce, Albert. UNESCO Archives AtoM Catalogue. (<https://atom.archives.unesco.org/dufour-feronce-albert> – Utolsó letöltés: 2018. augusztus 10.)

FERGUSON

2019 FERGUSON, Niall: *The Square and the Tower. Networks and Power from the Freemasons to Facebook*. New York, Penguin Book, 2019.

HENIG

2010 HENIG, Ruth B.: *The League of Nations. Makers of the Modern World. The Peace Conferences of 1919–1923 and Their Aftermath*. London, Haus Publishing, 2010.

IRK

1926 IRK Albert: *A Nemzetek Szövetsége*. [h. n.], Danubia, 1926. (*Tudományos Gyűjtemény*, 24.)

KISSINGER

2008 KISSINGER, Henry: *Diplomácia*. 11. kiadás. Ford.: BAIK Éva – KÁLMÁN András – dr. MAGYARICS Tamás – RÓZSA György – SZABÓ Klára. Budapest, Panem Könyvkiadó, 2008.

MACMILLAN

2001 MACMILLAN, Margaret: *Béketeremtők*. Ford.: BARNÁ Judit. Budapest, Gabo, 2012.

MCCARTHY

2011 MCCARTHY, Helen: *The British People and the League of Nations: Democracy, Citizenship and Internationalism, c. 1918–1945*. Manchester, Manchester University Press, 2011.

ORTEGA

2003 ORTEGA Y GASSET, José: *A tömegek lázadása*. Budapest, Nagy Világ, 2003.

ROOSEVELT

1918 ROOSEVELT, Theodore: Largely about League and Law Lessons. *Kansas City Star*, (1918. december 1.)

SIOTIS

1983 SIOTIS, Jean: The Institutions of the League of Nations. In: *The League of Nations in Retrospect – La Société des Nations: rétrospective*. United Nations Library, Geneva, 1983.

SRODES

2012 SRODES, James: *On Dupont Circle – Franklin and Eleanor Roosevelt and the Progressives Who Shaped Our World*. Berkeley, CA, Counterpoint, 2012.

VARANNAI

2000 VARANNAI Zoltán: A nemzetiségi kérdés mint fajok harca: Réz Mihály nemzetiségpolitikai nézetei. *Európai utas*, 11. (2000) 4. sz. 52–53.

VLADÁR

1930 VLADÁR Ervin: *Mi is az a Népszövetség?* Budapest, Gergely R. Könyvkereskedése, 1930.

WALTERS

1952 WALTERS, F. P.: *A History of the League of Nations*. London–New York–Toronto, Oxford University Press, 1952.

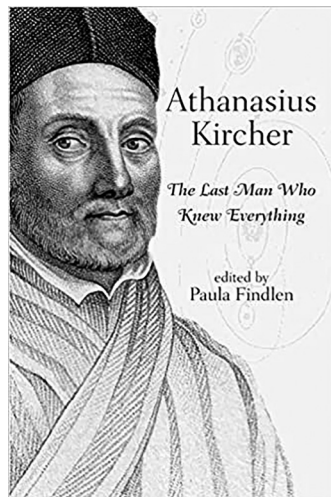
WORLD PEACE FOUNDATION

Handbook of the League of Nations, 1920–1923. [h. n.], World Peace Foundation, 1923.

Az utolsó ember, aki mindent tudott

Athanasius Kircher: The Last Man Who Knew Everything. Ed.: Paula Findlen. New York–London, Routledge, 2004. xii+465.

A *respublica litteraria* 17. századi működése, meghatározó tudós alakjai, tudománytörténeti kapcsolatainak feltárása és elemzése az elmúlt két évtized történeti kutatásainak középpontjába került. A *respublica litteraria* egyik kiemelkedő alakja, Athanasius Kircher (1602–1680) jezsuita tudós, polihisztor, a Collegio Romano vezetője, több mint harminc mű szerzője, amelyek témáikat tekintve érintették a hieroglifákat, az időmérést, magnetizmust, zenét, optikát, történelmet, csillagászatot, Kína és Egyiptom kultúráját, az egyetemes nyelvet, Noé bárkáját és Babel tornyát is. Innovatív tudós volt, ezt példázza többek között az, hogy a pestis eredetét nem az erkölcsei romlásban vagy csillagászati hatásokban kereste, ahogyan erről korábban vélekedtek, hanem a mikroorganizmusokban.¹ Feltaláló is volt, a nevéhez fűződik például egy *laterna magica*, napraforgó óra és beszélő szobrok építése is. Találmányai között voltak zenei és matematikai gépek is, amelyek megépítéséhez kombinatorikai ismereteket használt fel.² Mindezek tükrében nem meglepő a szerkesztő, Paula Findlen címválasztása.

Az Athanasius Kircherrel kapcsolatos tudományos érdeklődés az elmúlt évtizedekben periodikusan változott. Az 1990-es évek óta új szakaszba lépett, a kutatók újra felfedezték a témát, Kircher munkáinak és recepciójának értelmezési kereteit illetően pedig változást tapasztalhatunk. Paula Findlen ebből a szempontból is kiemelkedő kutatója a korszaknak és a jezsuita tudós életművének. Ezt bizonyítja könyveinek és tanulmányainak sora,³ valamint a tudományos világtól kapott elismerései is.⁴ A 2004-ben megjelent *The Last Man Who Knew Everything* lendületet

¹ BALDWIN, 2004.

² VOLLRATH, 2002. 119–136.

³ FINDLEN, 2009; FINDLEN, 2012; FINDLEN, 2013a; FINDLEN 2013b; FINDLEN, 2013c.

⁴ Nelson Prize for Best Article, Renaissance Society of America (1990); Research Award, UC Faculty Development (1992–1993); Howard Marraro Prize, American Catholic Historical Association (1995); Derek Price Prize, History of Science Society (1995); Pfizer Prize, History of Science Society (2004); Margaret W. Rossiter History of Women in Science Prize, History of Science Society (2004); Premio Galileo Galilei (2016).

adott a kutatók egy új generációjának, és arra ösztönözte őket, hogy a korábbi kutatások továbbgondolásaként újra felfedezzék Kirchert és munkásságát.

Az itt tárgyalt kötet a Stanford Egyetemen 2001 áprilisában rendezett konferencián elhangzott előadások írásos változatait foglalja magában, amely az „új” Athanasius Kircher bemutatására törekedett, és jelentősen hozzájárult a 17. századi jezsuita tudós munkásságának átértékeléséhez. A konferencia egybeesett Kircher születésének 400. évfordulójával, amelyet 2002–2003 során további események követtek Rómában, Palo Altóban, Chicagóban, New Yorkban, Madridban, Wolfenbüttelben és Fuldában. A Findlen által szerkesztett tanulmánykötet zárta a megemlékezések sorát, amelyben Kircher életének és munkásságának addig szinte feltáratlan aspektusai váltak vizsgálat tárgyává.

A tanulmánykötet egy részletes bevezetővel kezdődik Paula Findlen tollából, amely utal a könyv potenciálisan provokatív címére, és kérdéseket vet fel Kircher mindentudásával kapcsolatban. Az *utolsó ember, aki mindent tudott... vagy mégsem?* (*The Last Man Who Knew Everything... or Did He?*) című fejezetben részletes áttekintést kaphatunk arról, hogyan vált egy jezsuita pap korának világhírű tudósává, mindamelllett megismerjük kortársai kételyeit és véleményét a munkásságával kapcsolatban. Findlen kronológiai sorrendben mutatja be Kircher karrierjét, önreprezentációját és műveinek kiadási stratégiáját, írásainak széleskörű fogadtatását, valamint pozíciójának az 1670-es években kezdődő gyengülését. A tanulmánykötet az újra felfedezett jezsuita polihisztor munkáihoz és életéhez új megközelítést nyújt, s emiatt a mű – főként az angol nyelvterületen – gyakran hivatkozott alapművé vált a Kircher-kutatás számára.

A kötet felépítését tekintve öt szekcióra és 17 fejezetre oszlik, amelyekben a szerzők – köztük olyan neves professzorok, mint Martha Baldwin, Daniel Stolzenberg, Antony Grafton vagy Ingrid D. Rowland – betekintést nyújtanak Kircher életébe, tudományos tevékenységeibe és kapcsolatrendszerébe is. Findlen már a bevezetőben jelzi, hogy nem Kircher életrajzát kívánják megírni, hanem a hírnevét, megítélését vizsgálják, végigkísérve pályáját az ifjú tudóstól a hitelét veszített kutatóig, mindvégig reflektálva tudományos felfedezéseire és előrelépéseire.

A fejezetek többsége tárgyalja Kircher álláspontját a 16–17. századi tudományos vitákban; és rávilágítanak arra, hogy miben támaszkodott elődeire és mely területeken tekinthető újtónak a munkássága. Anthony Grafton Kirchert a régi, azaz a bibliai kronológia szempontjából vizsgálja, és rámutat, hogy milyen mértékben vette figyelembe, vagy hagyta figyelmen kívül az olyan 16. századi kronológusokat, mint Joseph Scaliger, Johannes Carion és Philipp Melanchthon. Ingrid Rowland írásában amellet foglal állást, hogy Kircher *panspermia*-konceptiója Giordano Bruno munkásságából ered, azonban a saját céljaihoz igazította azt, ezáltal elkerülve Bruno sorsát. Peter Miller Kircher idősebb kortársa, Peiresc munkásságában keresi a kopt tanulmányokkal kapcsolatos inspirációt és modellt. Azonban, ahogy Miller rávilágít, szakadék volt Peiresc és Kircher módszere és céljai között. Míg Peiresc a nyelvek történetét a civilizációk történetének tükréként fogta fel, Kircher szerint a nyelvek története az egyház történetével volt egyenlő. A tanulmányok alapján kirajzolódik tehát, hogy Kircher nem vett át teljes mértékben egyetlen módszert vagy ötletet sem, mindent a saját kérdéseire és vizsgált problémáira igazított.

A kérdések és problémák, amelyek Kirchert foglalkoztatták, egy római jezsuitaé voltak, életét és kutatásait a helyi, római kontextus és a globális jezsuita misszionárius projekt keretezték. A kötetben a közvetlen római kontextust Eugenio Lo Sardo és Antonella Romano tárgyalja, míg Martha Baldwin, Harald Siebert, és Angel Mayer-Deutsch Kircher európai hálózatának építését tárják fel. A kötetet záró négy tanulmány Kircher Kínával és az Újvilággal kapcsolatos munkáit követik nyomon. Ezekben a vizsgálódásokban, csakúgy, mint a kötet más tanulmányaiban, Kirchnernek a katolikus univerzalizmusba vetett hite jelenti a kulcsot a művei megértéséhez. J. Michelle Molina írása rámutat arra, hogy Kircher *China illustrata* című könyve, amelyet a jezsuita misszionáriusok közreműködésével írt, az Újvilágban született hagiográfiai szövegek narratív struktúrájára is hatást gyakorolt. A portrékra, metszetekre és a szövegekre hivatkozva Paula Findlen pedig egy mély elemzésben mutatja be, hogy Sor Juana Inés de la Cruz apáca művei hogyan tükrözik Kircher az Újvilágban gyakorolt kulturális és tudományos autoritását.

A kötet több fejezete is foglalkozik Kircher publikációs stratégiáival és a tudás-terjesztésre irányuló törekvéseivel. Harald Siebert a Collegium Revisorum által kiadott jelentések alapján ír azokról a módokról, ahogyan Kircher a személyes kapcsolatait és egyre növekvő hírnevét használta fel arra, hogy megkerülje a cenzúrát. Nick Wilding tanulmánya Kircher kriptográfiai munkásságával és az egyetemes nyelv ideáljával foglalkozik. A szerző emellett foglal állást, hogy Kircher aszerint adaptálta műveit, hogy megnyerje bizonyos támogatók érdeklődését, ezzel egy olvasóközönség-hálózat látszatát fenntartva. Több, Kircher munkásságát mélyen ismerő kutató is arra a következtetésre jutott, hogy döntései azzal kapcsolatban, hogy melyik könyvét, vagy akár fejezeteit kinek ajánlja, tudatos választás eredménye lehetett. A listán politikusok, nemesek, uralkodók vagy királyi családok tagjai is szerepelnek.

A tanulmánykötet egyik nagy erénye, hogy az egyes szövegek elemzése alapján kibontakozik Kircher kapcsolatrendszer. Kircher a kora újkor olyan meghatározó tudósaival állt kapcsolatban, mint Nicolas-Claude Fabri de Peiresc (1580–1637), aki mentora is volt, valamint Christoph Scheiner (1573–1655), Marin Mersenne (1588–1648), Pierre Gassendi (1592–1655) és Johannes Helveticus (1611–1687). Támogatói között tudhatta III. Ferdinánd (1637–1657) és I. Lipót (1658–1705) császárokat, Lipót Vilmos főherceget (1614–1662), X. Ince (1644–1655), VII. Sándor (1655–1667) és X. Kelemen (1670–1676) pápákat, ám rajtuk kívül számos más európai egyházi és világi főúr pártfogását is élvezte. Magyar kapcsolatait azonban alig említik, s ezek közül is elsősorban Nádasdy Ferencről írnak, amelynek hátterében többek között az állhat, hogy magyarországi kapcsolati hálójának részletes, alapos feltárása és az eredmények publikálása mind ez ideig nem történt meg, és Kiss Farkas Gábor 2005-ben megjelent tanulmánya is csupán irodalomtörténeti szempontból közelít a témához.⁵

A kötetben ikonográfiával foglalkozó szövegek is helyet kaptak. Ingrid Rowland például külön foglalkozik Athanasius Kircher *Ars Magna Sciendi* (1669) című művének borítójával, amelyen a bölcsesség perszifikációja látható felhőkön ülve, Kircher új szimbolikus nyelvét ábrázoló táblát tartva kezében. Ezek a modern

⁵ Kiss, 2005.

hieroglifák az összes, a világon létező keresztény és egyéb felekezetet voltak hivatottak egybeolvasztani. A Bölcsesség barokk trónja lábánál található felirat azonban egy történelmi nyelven, ógörögül olvasható („μηδὲν κἀλλιον ἢ πάντα εἰδέναι”, azaz „nincs annál gyönyörűbb, mint mindent tudni”). Ugyanezen felirat volt olvasható Kircher a Collegio Romanóban fenntartott múzeumában is. A múzeumot 1651-ben alapították a római szenátus titkára, Alfonso Donnini által a rendnek tett adományból, és Kircher munkásságának köszönhetően ez a kollekció, immáron a jezsuitákéval együtt, hamarosan a leghíresebb gyűjtemény lett Rómában és az egyik legjobb Európában. A múzeum húszéves (1651–1672) fennállása alatt a görög felirat az ötből a negyedik, a világegyetemet alkotó elemeknek (föld, levegő, tűz, víz, kvintesszencia) szentelt terem boltozatán volt olvasható.

Az egyes fejezetek reflektálnak a Collegio Romanóra is (Eugenio Lo Sardo *Kircher's Rome* című fejezete), amelynek tanáraként, később vezetőjeként Kircher komoly felelősséggel is bírt, hiszen az intézmény a jezsuita rend oktatási és kutatási központja volt. Ez a felelősség mutatkozott meg abban, hogy Kircher számos területen törekedett a tudása elmélyítésére, valamint a kapcsolatai építésére. Kircher első alkalommal a *Magnes Sive De Arte Magnetica Opus Tripartitum* (1654) című művében mutatta be világméretű információs hálózatát, amelynek létrehozásához elengedhetetlenek voltak a jezsuita rend és az Európát behálózó *respublica litteraria* erőforrásai. Ezzel Kircher kivívta azon kortársai elismerését, akik számára nem volt biztosított a hozzáférés ilyen mennyiségű információhoz.

Athanasius Kircher jezsuitaként, barokk polihisztorként és több mint harminc mű szerzőjeként törekedett a világmindenség megismerésére. A korához képest progresszív volt, rendszeresen kísérletekről és megfigyelésekről publikált, azonban több olyan elmélete volt, amelyek nem állták ki az idő próbáját, és amelyekkel kortársai is vitába szálltak. A jezsuita atya széleskörű érdeklődése és terjedelmes művei szinte végtelen lehetőséget nyújtanak arra, hogy betekintést nyerhessünk a 17. századi tudományos világba. Kircher az egyetemes nyelvet kutatta a hermetikus írások és a *prisca sapientia* által, mivel azt remélte, hogy a hieroglifák rejtélyének megoldásával megtalálhatja minden nyelv és kultúra alapját, ezáltal bebizonyítva egy egyetemes, eredeti vallás létezését, amely által a protestáns felekezetek visszatérhetnek a katolikus egyházba. Írásaiban és elméleteiben az arisztotelészi természetfilozófia, a reneszánsz platonizmus, a *Corpus Hermeticum* és a Lullius-féle kombinatorika is ötvöződik. Összefoglalásként elmondható, hogy a Paula Findlen által szerkesztett tanulmánykötet nagyon jó és tömör összefoglalója a Kircher-kutatások újabb irányának. Habár a könyv 2004-ben jelent meg, a mai napig releváns és megfelelő kiindulópont annak, aki szeretne többet megtudni a jezsuita tudósról, atyáról és a kapcsolatairól.

Csák Krisztina Csilla

Felhasznált irodalom és rövidítések

BALDWIN

- 2004 BALDWIN, Martha: „Pious Ambition: Natural Philosophy and the Jesuit Quest for the Patronage of Printed Books in the Seventeenth Century” In: *Jesuit Science and the Republic of Letters*. Ed.: FEINGOLD, Mordechai. Cambridge, MA–London, The MIT Press, 2003. 285–330.

FINDLEN

- 2009 FINDLEN, Paula: Living in the Shadows of Galileo: Antonio Baldigiani (1647–1711), a Jesuit Scientist in Late Seventeenth-Century Rome. In: *Conflicting Duties: Science, Medicine and Religion in Rome, 1550–1750*. Eds.: DONATO, Maria Pia – KRAYE, Jill. London, Warburg Institute; Torino, N. Aragno, 2009. 211–254.
- 2012 FINDLEN, Paula: Rethinking 1633: Writing about Galileo after the Trial. In: *Nature Engaged: Science in Practice from the Renaissance to the Present*. Ed.: BIAGIOLI, Mario – RISKIN, Jessica. London, Palgrave Macmillan, 2012. 205–226.
- 2013a FINDLEN, Paula: *Early Modern Things: Objects and Their Histories, 1500–1800*. London, Routledge, 2013.
- 2013b FINDLEN, Paula: Foreword: Early Modern Romans and Their Things. In: *A Gusto for Things: A History of Objects in Seventeenth-Century Rome*. Ed.: AGO, Renata. Chicago–London, University of Chicago Press, 2013.
- 2013c FINDLEN, Paula: What Counts: Books, Articles, and Productivity. *Perspectives on History. The Newsmagazine of the American Historical Association*, (2013. szeptember 1.) (<https://www.historians.org/publications-and-directories/perspectives-on-history/september-2013/what-counts-on-books-articles-and-productivity> – Utolsó letöltés: 2019. december 4.)

KISS

- 2005 KISS Farkas Gábor: „DIFFICILES NUGAE” Athanasius Kircher magyarországi kapcsolatai. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 109. (2005) 4–6. sz. 436–468.

VOLLRATH

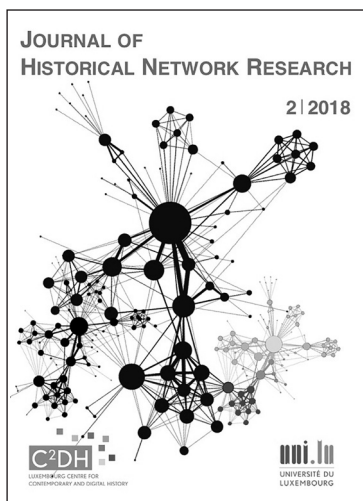
- 2002 VOLLRATH, Hans-Joachim: *Spurensuche. Wege zu Athanasius Kircher*. Dettelbach, Röhl, 2002.

Journal of Historical Network Research. 2. (2018) 170.

A 2017-ben indult *Journal of Historical Network Research* az első olyan tudományos időszaki kiadvány, amely a hálózatokat specifikusan, történelmi perspektívából vizsgálja. A nyílt hozzáférésű folyóirat célja, hogy teret biztosítson olyan tudományos közlemények megjelenésének, amelyekben a szerzők a kapcsolatháló-elemzés elméletét és módszertanát használják történelmi kutatásaikban. A folyóiratban megjelenő cikkek segítik a kapcsolatháló-elemzés módszertanának beépítését a történelem- és társadalomtudományokba. Ez egyben azt is jelenti, hogy a *Journal of Historical Network Research* elősegíti a történelemtudomány különböző területeiről érkező és eltérő kutatómódszertanokkal dolgozó kutatók közötti párbeszédet, illetve lehetőséget kínál

a történelmi kutatások módszertanának, megközelítésmódjának felfrissítésére. A folyóirat szerkesztői küldetésnyilatkozatukban egy olyan tudományos kiadvány elkészítését álmodták meg, amely találkozási pontja a hagyományos, források feltárásán alapuló történelmi kutatásnak és a sokkal elméletibb kapcsolatháló-elemzésnek. A folyóirat nyelve elsősorban az angol, de német és francia nyelven is megjelennek benne közlemények. A szerkesztőbizottság tagjai olyan kutatók, akik korábban már fontos cikkeket publikáltak a történelmi hálózatok kutatás témájában, kutatásaik pedig lefedik az összes történelmi időszakot az ókortól a jelenkorig. A szerkesztőbizottság mellett dolgozik továbbá egy tanácsadói bizottság is, amelynek tagjai a történelemtudományok és rokontudományainak nemzetközileg elismert elbírálói. Az ő munkájuk és a leadott kéziratok *peer-review* rendszerben történő elbírálása biztosítja a megjelent cikkek minőségét. Az alábbiakban a *Journal of Historical Network Research* második, 2018-ban megjelenő számát mutatom be.

A *Journal of Historical Network Research* hat, a vizsgált tematikában és korszakban igen eltérő tanulmányt vonultat fel. Az első közülük Bronagh Ann McShane¹ *Visualising the Reception and Circulation of Early Modern Nuns' Letters* című tanulmánya, amely a hálózatelemzés módszertanát a 17. századi, Brüsszelben élő angol bencés apácák levelezésének feltárásához használta fel. A szerző célja, hogy bemutassa, ez az új megközelítésmód mennyiben bővítheti a kora újkori vallásos

¹ Bronagh Ann McShane, társadalomtörténész. Az Írországi Nemzeti Egyetem posztdoktori kutatója. Kutatási területe a nők, a vallás és a professzionalizáció története a kora újkori Írországból és Európából.

közösségekről való ismereteinket és miben árul el újat a vallási viták főszereplőiről, illetve a vizsgált közösséget is mélyen érintő klauzúra problematikájáról. A tanulmány forrásanyagát a RECIRC projekt (*The Reception and Circulation of Early Modern Women's Writing, 1550–1700*) adatbázisa adja, és ahogy maga a projekt, úgy ez a szűkebb spektrumú tanulmány is a női levélírás kvantitatív analízisét tűzte ki céljául. Bronagh Ann McShane 405, 1609 és 1693 között keletkezett, a konvent tagjai által írt, illetve a konvent tagjairól szóló levelet használt fel tanulmányához. Kutatásának időzítése nem is lehetne jobb, hiszen, ahogy a szerző maga is írja, a történeti hálózat kutatás elterjedésével párhuzamosan az Angliából száműzött szerzetesrendek vizsgálata is a kutatók látószögébe került az elmúlt évtizedben. Ezek közül a szerzetesrendek közül az első, amely a reformáció után megvetette lábát a kontinensen, az 1598-ban Lady Mary Percy által alapított English Benedictine Convent of the Assumption of Our Blessed Lady rend volt. A tanulmányban vizsgált leveleket éppen Mary Percy és rendtársai írták Mechelen püspökeinek és a püspöki titkároknak. Ezen levelek többsége az 1620-as és 1630-as években a rendben felmerülő – elsősorban a klauzúra kérdése köré összpontosuló – vitákra reflektál. A kutatás első lépése a levelekben említett személyek és az ő írásaikra való reflektálás, illetve a levélírók személye alapján történő adatbázis készítése volt, amely lehetővé tette az ún. (be)fogadó-hálózat (*reception network*) elkészítését. McShane is elismeri, hogy erre az adatállományra bizonyos megkötések érvényesek. Egyrészt a szerző a kutatás során csak azokat a leveleket vette figyelembe, ahol volt nyoma a női szerzőkre, írókra való reflektálásnak (*reception evidence*), így tehát a tanulmány nem a rend teljes levelezését tárja fel. Másrészt a vizsgált levelek többségét az apácák küldték a püspököknek és a titkáraiknak, és minthogy a legtöbb esetben nem állnak rendelkezésre a válaszlevelek, az információáramlás erősen egyirányú képet mutat. A tanulmányban felvetett másik probléma az anonimitás vizualizációja (például, ha aláírás híján nem ismert a levél írójának személye), hiszen a mai napig nem született olyan megoldás, amely hasonló esetekben lehetővé tenné az anonim szereplők megjelenítését a hálózatokban. Összességében azonban McShane munkája világosan rámutat arra, hogy a kvantitatív hálózatelemzési módszerek akkor a legértékesebbek, amikor a kvalitatív kutatással kombinálják őket.

Andrew Jonathan Schauf² és Miguel Escobar Valera³ a *Searching for hidden bridges in co-occurrence networks from Javanese wayang kulit* című közös tanulmányukban arra vállalkoznak, hogy bemutassák, a kutatókat régóta foglalkoztató indonéziai *wayang kulit* (báb-árnyjáték) színházi hagyománya hogyan értelmezhető strukturális szempontból a hálózattudomány eszközeit felhasználva. Schauf és Valera a *Mahábhárata* hindu eposz jávai változatában szereplő karaktereknek egy súlyozott együtt-előfordulási hálózatát hozták létre, ahol a csomópontokat olyan metaadatokkal egészítették ki, amelyek az egyes szereplők törzsi hovatartozására, illetve történelmi eredetére utalnak. Ehhez a kutatáshoz a szerzők a *Mahábhárata* eposz korpuszhoz tartozó 23 népszerű történet (*lakon*) szereplőit használták fel.

² Andrew Jonathan Schauf a Nanyang Műszaki Egyetem munkatársa. Kutatásait az alkalmazott matematika és az integratív tudományok területén végzi.

³ Miguel Escobar Valera webfejlesztő, fordító és színháztudós. A Szingapúri Nemzeti Egyetem munkatársa. Főbb kutatási területe az indonéz színház és a digitális bölcsészet.

A digitális bölcsészet térhódítása már korábban rávilágított, hogy egyes történetek hálózatként való ábrázolása élesebben mutathatja be a történet szereplőinek helyét az elbeszélésben. A *Mahábhārata* történeteinek cselekménye elsősorban a *pándava* és *kaurava* felek ellentétére épül, azonban sok esetben nem egyértelmű a karakterek hovatarozása, ami az egyes szereplők kapcsolati hálójának elemzése során is kiderül. A történet ilyen, kézzelfoghatóbb ábrázolása tehát olyan dolgokra világít rá, amelyekre a hagyományos történeti kutatás nem adna lehetőséget. A tanulmány olyan szereplők vizsgálatát helyezi a középpontba, akik, ha nem is gyakran fordulnak elő a történetekben, speciális topológiai funkciót töltenek be más szereplők csoportjainak összekötésében, ezáltal hidat képezve közöttünk. Ilyen szereplői a *Mahábhārata* eposznak például a nők, akik, bár kis számban és viszonylag ritkán fordulnak elő a történetben, fontos szerepet töltenek be az egyes karakterek közötti összeköttetésekben. A tanulmány strukturális perspektívájából egy fikciós mű abból a szempontból is vizsgálható, hogy miként köti össze, vagy választja el a különböző szereplőit és társadalmi csoportjait. Schauf és Valera alapfeltevése, hogy a hálózattudomány által biztosított kvantitatív eszközök lehetővé teszik a *Mahábhārata* eposzban elmesélt rivalizálás komplexebb megismerését. A szerzők tanulmányukban a centralitás-számítási módok közül elsősorban a közöttség-centralitásra (*betweennes centrality*) és a közelség-centralitásra (*closeness centrality*) helyezik a hangsúlyt, hiszen ezek felhasználását tartják legalkalmasabbnak az együtt-előfordulási hálózatok vizsgálatához. Összességben elmondható, hogy a tanulmányban bemutatott módszerek alkalmazásával a *Mahábhārata* hagyomány újabb részletei ismerhetők meg, ám, ahogy azt a szerzők is elismerik, ezt az új módszertant csak a már létező megközelítésmódokkal ötvözve lehet teljes képet alkotni az indonéziai *wayang kulit* hagyományról.

Marek Jerzy Minakowski⁴ *Family Networks of an Emerging Jewish Intelligentsia (Cracow, 1850–1918)* című tanulmányában a krakkói zsidó értelmiséget vizsgálja a 19. század második felétől a 20. század elejéig. Minakowski a vizsgálatát az értelmiségi zsidókra szűkítette, akiket az ún. tömeg-genealógia (*mass-genealogy*) módszerével vizsgált. A tömeg-genealógia fogalmát maga Minakowski alkotta meg egy 2017-es társadalmi hálózatokkal foglalkozó konferencián. Minakowski elképzelése szerint a tömeg-genealógia egy olyan új diszciplína, amely a klasszikus genealógia, történeti demográfia és kapcsolatháló-elemzés kereszteződésében található. Családi szálakkal összekötött emberek (lásd genealógia) egész társadalmát vizsgálja (mint a demográfia) gráfokként (mint a kapcsolatháló-elemzés). A legfőbb különbség a tömeg-genealógia és a történelem segédtudományaként ismert hagyományos genealógia között az, hogy a tömeg-genealógia hálózatok szempontjából működik, az embereket (néha többszáz ezer embert egyszerre) egy hatalmas kapcsolatháló csomópontjaként látja, és az egész társadalomra koncentrálna, nem az egyénekre. Minakowski tanulmányában klasszikus forrásokat használ, elsősorban születési és házassági anyakönyvi kivonatokat, illetve a korszakból elérhető népszámlálások közül az 1921-es census adatait. Az ezek alapján felállított adatbázis összesen 83 ezer nevet tartalmaz; közülük 64 ezer olyan személyt takar,

⁴ Marek Jerzy Minakowski filozófus, történész, genealógus. Főbb kutatási területe a történelem segédtudományai és az informatika, valamint matematikai logika határterületei.

akik a 19. század folyamán születtek. Az adatbázis felállításának buktatóit a szerző is kiemeli tanulmányában, ugyanis a kiválasztott korszakban a zsidók többsége nem regisztrálta a házasságát. Ezt a hiátust azonban ellensúlyozza, hogy a Jagelló Egyetem zsidó származású hallgatóinak többsége hivatalosan nyilvántartott házasságból született. A 19–20. századi krakkói zsidóság tömeg-genealógiai vizsgálata tehát kivételes lehetőséget rejt egy új társadalmi osztály felemelkedésének feltárására, a korszakban ugyanis a hagyományosan kereskedőként és házalóként számon tartott zsidó társadalom ügyvédek és orvosok sorát kezdte kitermelni. A Jagelló Egyetem hallgatóiról fennmaradtak azok az adatok, amelyek alapján megragadható ennek a változásnak a dinamikája. Ismeretes, hogy az egyetem diákjai mit és mikor tanultak, hogy honnan származtak, vagy épp, hogy milyen volt a társadalmi helyzetük. A tanulmány külön kitér olyan aspektusok vizsgálatára, mint a diákok földrajzi származása, az értelmiségi családok vagyoni helyzete és társadalmi státusza, orvos- vagy épp jogászgenerációk megléte vagy hiánya, illetve a zsidó származású nők helyzete. Az elkészült tanulmány egy hosszabb kutatás aktuális fázisát mutatja be, de néhány fontos eredményt már így is hoz. Ezek közül a legfontosabb talán az a megállapítás, hogy a Jagelló Egyetem hallgatói közül a gazdag, Krakóban született zsidó származású diákoknak volt a legnagyobb esélye, hogy jogász- vagy orvosi képzésben doktori fokozatot szerezzenek. Ebben a tekintetben pedig megelőzték mind a keresztény, mind pedig a Krakón kívüli, vagy szegényebb sorból származó zsidó társaikat.

Maximilian Kaiser,⁵ Matthias Schlögl,⁶ Lejtovicz Katalin⁷ és Peter Alexander Rumpolt⁸ *Artist migration through the biographer's lens: A case study based on biographical data retrieved from the Austrian Biographical Dictionary* címmel egy olyan esettanulmányt készítettek, amelyben a digitális bölcsészet módszereit alkalmazták bibliográfiai kutatásokra. A kutatás alapját az *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950* – a továbbiakban ÖBL – című életrajzi lexikon adja. A tanulmány szerzői az Osztrák Tudományos Akadémia Új- és Jelenkortörténeti Kutatási Intézetében 2015 óta zajló *Mapping historical networks: Building the new Austrian Prosopographical, Biographical Information System* (APIS) című projekt keretében végzik munkájukat, amelynek célja az ÖBL új, digitális rendszerben való feldolgozása. Az itt tárgyalt esettanulmány is ebbe a kutatásba illeszkedik, és célja, hogy bemutassa az adatgyűjtés folyamatát a művészek életrajzában előforduló helynevek példáján keresztül. A szerzők emellett igyekeznek bemutatni a történeti hálózatkutatás használhatóságát életrajzi vizsgálatokban, ezáltal kidomborítva azt is, hogy a hálózatkutatás tudománya hogyan profitálhat az életrajzi adatok felhasználásából. A tanulmány a peregrinációk vizsgálatának régi hagyományát követve azon ÖBL-ben

⁵ Maximilian Kaiser művészettörténész, történész. Az Osztrák Tudományos Akadémia munkatársa. Főbb kutatási területei a történeti hálózatkutatás és a digitális bölcsészet.

⁶ Matthias Schlögl a bath-i egyetem Társadalom- és Politikatudomány Tanszékének doktorandusza. Jelenleg az APIS projekt munkatársa.

⁷ Lejtovicz Katalin szoftvermérnök és nyelvész, az ACDH (Austrian Centre for Digital Humanities) munkatársa.

⁸ Peter Alexander Rumpolt a Bécsi Egyetemen végzett elméleti és alkalmazott földrajz szakon. Kutatási területe a térbeli mobilitás, népességföldrajz és regionális demográfia. Az APIS projekt munkatársa.

szereplő művészek migrációját vizsgálja, akik tagjai voltak az 1861-ben alapított, Künstlerhaus (teljes nevén *Genossenschaft bildender Künstler Wiens*) nevű művészeti egyesületnek. Így szűkítve az ÖBL-ben szereplő művészek körét, a tanulmány írói összesen 506 személy életrajzára támaszkodhattak. Ezeket felhasználva a szerzők főként arra törekedtek, hogy a történeti migráció kutatáshoz új eszközöket kínáljanak. Ehhez több megközelítésmódot is bemutatnak tanulmányukban, egyrészt három művész életrajzát kiválasztva, mikroszinten vizsgálva a migráció lehetséges okait és irányait, másrészt a migrációs minták vizuális vizsgálatát, hálózatok, térképek és alluviális diagramok segítségével. Az új lehetőségek mellett a szerzők azonban bemutatják az új módszerek alkalmazásának nehézségeit is. Ezeknek többsége az életrajzi adatok forrásanyagából ered, amelyek a hálózatkutatás forrásbázisához képest jóval sokrétűbbek, így lehetnek levéltári iratok, újságok, folyóiratok, efemer kiadványok vagy tudományos művek is. Ezért a szerzők hangsúlyozzák, hogy az így kinyert adatok tökéletlenek lehetnek, ezért felhasználásuk előtt mindenképp figyelembe kell venni az eredetüket. Ugyanakkor az APIS projekt elvitathatatlanságát előnyé, hogy adatai alapján olyan makroperspektívából történő vizsgálatok válnak lehetségessé, amilyenek az elsődleges források hagyományos feldolgozása alapján elképzelhetetlenek lennének.

Anne Purschwitz⁹ *Netzwerke des Wissens – Thematische und personelle Relationen innerhalb der halleischen Zeitungen und Zeitschriften der Aufklärungsepoche (1688–1818)* című módszertani cikkében a Halléban 1688 és 1815 között megjelent 356 újság és folyóirat szisztematikus analízise alapján azt mutatja be, hogy milyen hálózatokat lehet, illetve hogyan érdemes felállítani egy adott nagy adatmennyiségből. A tanulmány egy kutatómódszertani jelentés a *Gesellschaftliche Wissensproduktion in der Aufklärung – Text- und netzwerkanalytische Diskursrekonstruktion. Die halleischen Zeitungen und Zeitschriften (1688–1815)* címet viselő projekt korai stádiumából. Fókuszában elsősorban nem a hallei időszaki kiadványok szövege áll, hanem a szövegeken túli személyek és intézmények vizsgálata. A szerzőt tehát elsősorban Halle mint a német felvilágosodás egy információs, illetve tudásközpontja foglalkoztatja, és legfőbb vállalása a korszakban észlelhető fejlődés, illetve alakulás okainak feltárása. A korszakban kialakuló modern sajtó a tudáscsere fontos intézményévé lépett elő, és növekedésével párhuzamosan az újságtípusok, témák és rovatok tekintetében is egyre inkább differenciálttá, fragmentálttá vált. Ez az információrobbanás rengeteg adatot szolgáltat a kérdés hálózatelméleti megközelítéséhez. Éppen ezért imponáló Anne Purschwitz azon törekvése, hogy a 356 kiadvány mindegyikét a lehető legátfogóbban vizsgálja, az újságkiadás minden szereplőjét (szerzők, szerkesztők, nyomdászok stb.) bevonva a kutatásba. Purschwitz célja tulajdonképpen a módszertanfejlesztés diszkurzív témák, folyamatok klasszifikálására és összehasonlítására, illetve olyan modellek alkotására, amelyek segítenek elhelyezni a vizsgált korszak ellentmondásait egy közös diszkurzív térben. Ehhez elsősorban bemutatja egy mediális forrásanyag strukturális keretfeltételek közötti vizsgálatának kísérletét, második lépésben pedig a metaadatok együttes vizsgálatával intézményi és személyes hálózatokat rekonstruál, vizualizál és interpretál.

⁹ Anne Purschwitz gazdaság- és társadalomtörténész. Jelenleg a halle-wittenbergi Luther Márton Egyetem munkatársa.

A szövegek kvalitatív elemzésének kombinálása a hálózat kutatás kvantitatív módszereivel pedig lehetőséget teremt a diskurzusok struktúráinak feltárására és az azokban résztvevő felek befolyásának megállapítására. A számos kérdést felvető és módszertanában is újító, több számítógépes szoftvert is felhasználó cikk végkövetkeztetése, hogy a felvilágosodás folyóiratait, újságait olyan nyílt hálózatként érdemes, sőt, kell értelmezni, ahol tartalmi és strukturális kapcsolatok egészítik ki egymást.

Kimmo Elo¹⁰ *Geospatial Social Networks of East German Opposition (1975–1989/90)* című tanulmánya azt mutatja be, hogy a történeti kutatásokban egyre gyakrabban használt forrásanyag, egy fényképkorpusz hogyan szolgálhat a kapcsolathálóelemzés alapjául. A tanulmány a kelet-németországi disszidens mozgalom regionális és interregionális hálózataira fókuszál. Kimmo Elo ezeknek a hálózatoknak a struktúráját és dinamikáját vizsgálja az 1982-es és 1983-as években, a Robert Havemann Társaság által megőrzött fényképes forrásanyag alapján. A tanulmány a kelet-német disszidensek migrációs mintáinak bemutatásán túl mikroszinten is tárgyalja a személyes mobilitás problematikáját Roland Jahn újságíró, disszidens térbeli hálózatainak elemzésével. A keletnémet disszidensek, különösen az ellenállás vezetői számára rendkívüli fontossággal bírtak a kapcsolati hálóik, ezért mindent megtettek azok megóvására és politikai akcióik, támogatóik dokumentálására. Ennek köszönhető a bőséges fényképanyag fennmaradása is. Kimmo Elo alapfeltevése, hogy egyes prominens disszidensek helyzetének nagyfokú megváltozása az adott személy térbeli kapcsolati hálóján is nyomot kell, hogy hagyjon. Ez egyben azt is jelenti, hogy a kapcsolatháló strukturális változásait vizsgálva azonosíthatóak olyan történelmi fordulópontok, amelyek mind ez ideig elkerülték a hagyományos módszerekkel dolgozó kutatók figyelmét. A tanulmány két fontos elméleti aspektust emel ki a disszidensek társadalmi kohéziójának vizsgálatához és megértéséhez. Az egyik, hogy a keletnémet disszidens mozgalom alapvetően kisszámú központi személy köré összpontosult, amit alátámaszt Roland Jahn kapcsolati hálójának analízise is. A másik, hogy a földrajzi közelség a legtöbb esetben a társadalmi közelséget is erősítette a disszidensek között. Nagyobb földrajzi távolságok esetén pedig kulcsszerep jutott az olyan mobilis disszidenseknek, mint amilyen Roland Jahn is volt, akik mediátorként kötöttek össze egymástól távoli régiókat. Kimmo Elo kutatásai alátámasztják és kiegészítik azt, amit a keletnémet disszidensek történetéről eddig tudtunk. A továbblépés és az ígéretes eredmények felhasználása előtt a szerző azonban javasolja az általa ismertetett módszertan korlátainak figyelembevételét. Ezek a hiányosságok főleg a rendelkezésre álló adatok esetlegességéből adódnak, azaz, hogy sem a fényképkorpusz, sem pedig a belőle kinyert metaadatok nem tekinthetők teljesnek. Mindez azt jelenti, hogy a forrásanyag megfelelő kezelése és a kapcsolathálóelemzés során kinyert eredmények kontextusban való értelmezése elengedhetetlenek az új megközelítésmódokkal dolgozó kutatók számára.

A *Journal of Historical Network Research* célja, hogy a történeti kutatás különböző területeiről érkező tudósokat egy közös platformon összekösse, a fentebb

¹⁰ Kimmo Elo társadalomtudós, a turkui egyetem szenior kutatója. Kutatásai az 1945 utáni európai integráció politikai jelenségei köré összpontosulnak, interdiszciplináris megközelítésmóddal.

bemutatott 2018-as számában a legmesszebbmenőkig megvalósult. A folyóirat cikkeinek szerzői között van társadalomtörténész, művészettörténész, genealógus, matematikus, színháztudós és szoftvermérnök is. Az eltérő diszciplínákból érkező kutatók a történeti hálózat kutatás izgalmas megközelítésmódjait mutatják be munkáikban. A kutatások nem csupán módszertanilag sokszínűek, de a vizsgált forrásanyag tekintetében is, hiszen, amint azt láthattuk, a kapcsolatháló-elemzés alapjául szolgálhatnak terjedelmes misszilisanyagok, korabeli folyóiratok, mitológiai történetek, születési és házassági anyakönyvek, életrajzi adatok, vagy éppen fényképkorpuszok is. A folyóiratban megjelent minden tanulmányra igaz, hogy eredményei bemutatása során azokra az újdonságokra helyezi a hangsúlyt, amelyeket a kapcsolatháló-elemzés módszerével sikerülhetett felfedezni. Az ismertett kutatások másik nagy érdeme, hogy szerzőik nem titkolták el az új módszertani megközelítések korlátait sem, megóvva a jövő történeti kapcsolatháló-elemzőit az esetleges buktatóktól. A tanulmányok végszava jórészt egybecseng: a hálózattelmélet és a kapcsolatháló-elemzés módszerei izgalmas, új perspektívákat kínálnak a történészek számára, ezeket a módszertani újításokat azonban csak a régi, hagyományos szemlélet és kutatás összevetésével, illetve együttes használatával érdemes alkalmazni.

Kovács Dóra

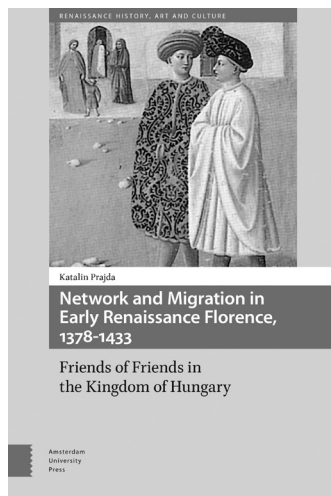
Katalin Prajda: Network and Migration in Early Renaissance Florence, 1378–1433. Friends of Friends in the Kingdom of Hungary. Amsterdam, Amsterdam University Press, 2018. 260.

Prajda Katalin 2018-ban megjelent kötetében a Magyarországon Ozorai Pipo néven ismertté vált Filippo Scolari, Luxemburgi Zsigmond országbárája rokonainak és barátainak hálózatát mutatja be, nagyrészt a Firenzei Állami Levéltárban (a könyvben bemutatott eredmények a szerző 2004 és 2017 közötti kutatómunkájának gyümölcsei), kisebb részben a Magyar Nemzeti Levéltárban, az MTA Kézirattárában, a Velencei Állami Levéltárban, a Vatikáni Titkos Levéltárban és más kisebb őrzőhelyeken végzett kutatásai alapján.

A kötet a bevezetőt követően öt fejezetből és a téma megértéséhez nélkülözhetetlen leszármazási táblákat tartalmazó függelékből áll. Ezen a struktúrán belül is kirajzolódik két jól elkülöníthető rész. A bevezető, az első és a második fejezet ugyanis olyan élesen elkülönül a többitől, hogy gyakorlatilag egy hosszú bevezetesként is értelmezhető, míg a harmadik, a negyedik és az ötödik fejezet témáját tekintve egységes, az új fejezetcímek a könnyebb áttekintést szolgálják.

Fontosnak tartom leszögezni, hogy noha Prajda jelen munkája elsődlegesen Filippo Scolari és családja kapcsolataival foglalkozik, az egész kötet alapja a hálózatok kutatás mint nézőpont és mint módszertan. A szerző a bevezetőben bemutatja a reneszánsz kori Firenze hálózatának kutatásával kapcsolatos historiográfiai hátteret, és kiemeli, hogy műve Peter Burke elitkutatásához hasonlóan propozográfiai jellegű, mivel a családtörténet tartalmaz olyan elemeket is, mint a származás, a politikai szerepvállalás stb. Ezt követően – szintén Burke alapján – vezeti be a centrum és periféria fogalmát, majd ezt vetíti rá a korabeli Magyarországra és Firenzére.

Az első fejezetben Prajda röviden ismerteti Firenze 1382 és 1434 közötti politikai berendezkedését, közigazgatását és adórendszerét, amikor a céhek nemcsak közvetve, hanem közvetlenül is jelentős szerepet játszottak a város irányításában, majd a kört fokozatosan tágítva mutatja be először a korban Európában élő firenzeieket, végül pedig a magyarországiakat. Ez a rész azért is fontos, mert a magyar történelemben esetlegesen kevésbé jártas olvasó ezen a ponton tudja „felvenni a fonalat”, a magyar kutató számára pedig a későbbiekben következő családtörténeti összefoglalók relevanciáját az itt leírtak bizonyítják. A szülővárosukból elvándorolt firenzeiekről tudjuk, hogy több helyen, így Avignonban, Bruges-ben, Velencében

és Bolognában saját konzulátust hoztak létre, és a toszkán kereskedők jelen voltak Magyarország mellett Angliában, Kasztíliaiban, Aragóniában és Lengyelországban is, akik nem mellesleg gyakran töltöttek be üzleti útjaik során követi szerepet is. Magyarországra vagy Bécsen, vagy pedig tengeren, Zengg felől érkeztek, és annak ellenére sikerült kiépíteniük egy európai szinten jelentős hálózatot, hogy maga Firenze nem volt kereskedelmi központ. Mindamellett az olasz bevándorlók jelenléte Magyarországon nem volt új jelenség, a forrásokban már a 13. század elejéről is találunk erre példát, a firenzei jelenlét pedig a 15. század első évtizedeiben akkora volt, hogy legalább tizenkét onnan származó kereskedelmi társaságot ismerünk. A fejezetet a korabeli firenzei–magyar kapcsolatok historiográfiájának áttekintése zárja.

A második fejezet a hálózat középpontjában álló Scolari-családot mutatja be, és miután ismertette korai történetét, kitérve itt a politikai nézetekre és szerepvállalásra is (kezdetben ghibellin, majd guelf), hat családtagot emel ki. Az első közülük természetesen a kereskedőből magyar báróvá váló Pippo di Stefano Scolari (Lo Spano) (1368/69–1426), aki tizenkét éves korában érkezett Magyarországra Luca del Pecchia kísérvőjeként. A gyermeket Kanizsai János egri püspök, későbbi esztergomi érsek vette szolgálatába, és tette simontornyai várnagyává; innen indult fényes karrierje. 1399-től körmöcbányai urburaispán, később a királyi sókamarák ispánja. Pályafutását továbbá az is előrelendítette, hogy ő segített kiszabadítani Zsigmondot az ellene összeesküvő nemesek fogságából. 1404-től volt temesi ispán, majd elkísérte a magyar királyt a konstanzi zsinatra. Ozorai András leányával, Borbálával kötött házasságot, így a magyar nemességhez immár családi kapcsolatok is kötődtek. 1416-ban kapott engedélyt a királytól az ozorai vár felépítésére.

Családtagjai közül a vele együtt Magyarországra érkező testvére, Matteo a legfontosabb, minthogy a két fivér közti „munkamegosztás” mindkét felet előnyös helyzetbe juttatta. Pippóval ellentétben Matteo visszatért Firenzébe, ahol feleségül vette a szintén kereskedőcsaládból származó Piera di Cantellino Infangatit, és ő továbbra is kereskedett, így fordulhatott elő az, hogy a Scolari-család üzletileg egyszerre volt jelen Magyarországon és Firenzében. Annak ellenére pedig, hogy Matteo soha nem vállalt közéleti szerepet, testvére révén mégis nemesként tekintettek rá. A Scolari család harmadik legfontosabb tagja Pippo és Matteo második unokatestvére, Andrea, aki Magyarországon egyházi karriert futott be. 1407-ben zágrábi püspök, két év múlva pedig – egy Zsigmond utasítása értelmében létrejött csere eredményeképp – Várad püspöke lett. Pippo Scolari 1426-ban bekövetkezett halála után örökösei unokaöcsei, Pippo, Giambonino és Lorenzo lettek, akiknek azonban már korántsem alakult a pályájuk az elhunythoz hasonlóan szerencsésen.

A harmadik, negyedik és ötödik fejezetben találjuk a rokoni-baráti családok részletes bemutatását mint a kötet új eredményeket bemutató részét. Ezen a téren maga a tartalomjegyzék is nagyban könnyíti az áttekintést, Prajda ugyanis amellett, hogy mindenhol bemutatja az összes lényeges rokont, külön kiemeli a legfontosabbat, így már az első pillantásra kirajzolódik előttünk Ozorai Pipo kapcsolati rendszere. Az egyes fejezeteket a Scolarikkal való kapcsolat különbözőzeti meg, és ennek kapcsán is a centrumtól halad a perifériák felé. Minden család ismertetése esetében először egy összefoglalót találunk a család történetéről, létszámbeli nagyságáról, Firenzén belüli lakhelyéről, a Scolarikhoz való kötődéséről stb., majd

a legfontosabb, legbefolyásosabb tagja(i) kerülnek bemutatásra. A harmadik fejezetben, ami egy rövid bevezetővel kezdődik a vérségi és házassági kapcsolatok korabeli szerepéről, a Scolari-rokonságot ismerhetjük meg, vagyis a Luxemburgi Zsigmond király bizalmasához vérségi vagy házassági kapcsolat útján kötődő tíz családot, a Buondelmonti/Montebuoni-, a Del Bene-, a Cavalcanti-, a Borghini-, a Guicciardini-, az Albizzi-, a Guadagni-, az Altoviti-, az Infangati- és a Della Renacsaládokat. A rokonok közül kiemelném Giovanni Montebuoni kalocsai érseket (1390–1447) és Luigi Guiccardini követet (1378–1441), aki a pápai udvar, Velence, Milánó stb. mellett Zsigmond király udvarában is megfordult, illetve Rinaldo és Luca Albizzit, akik 1426–27-ben szintén városukat képviselték Budán.

Ezt követően kerülnek bemutatásra a Scolarik üzleti tevékenységükből adódó „barátai”, a döntőrészt kereskedéssel foglalkozó, de társadalmi helyzetüknél fogva természetesen gyakran politikai tisztséget is vállaló tíz család, a Bardi, a Melanesi (Milanesi), a Falcucci, a Corsi, a Lamberteschi, a Cardini, a Cappont, a Fronte, a Strozzi és a Peruzzi. Végül – mint a kapcsolati háló periferiáját – a Scolarikhoz kötődő aranyműves Rustici-testvérpárt, az építész Brunelleschit és Amannatinit, illetve Masolino festőt ismerhetjük meg.

Míndez viszont annyira összetett anyag, hogy a megértéshez és a könnyebb használathoz az olvasó kénytelen egyidejűleg használni a függelékét is, amelyből a Filippo-rokonság családfái mellett a levéltári kutatómunka során felszínre került egyéb adatokat, például az egyes családokhoz köthető háztartások számát is megismerhetjük.

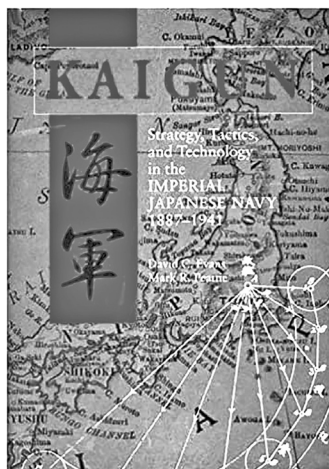
A kötet kiemelkedő értéke, hogy a magyar középkorkutatás számára fontos kérdést egy újszerű nézőpontból világítja meg, és újabb kérdéseket tesz fel, ezáltal beemelve Ozorai Pipót egy európai diskurzusba, hiszen az általa feltárt adatok egyszerre lehetnek lényegesek a Firenze helytörténetével kapcsolatos kutatásokhoz, vagy a családtörténészek számára, nem mellesleg pedig a kötet egy kiváló esettanulmányként tárja elénk, hogy hogyan kell elképzelnünk egy reneszánsz kori emigráns itáliai kereskedő már eleve meglévő családi és baráti kapcsolatainak hálózatát, és azt, hogy ennek a hálózatnak az egyes tagjai tudtak-e profitálni a külföldön befolyásossá váló rokonuk sikereiből, ha pedig igen, akkor hogyan. Ezen a ponton kell kiemelnem azt, hogy a szerző sikerrel használja a középkorkutatásban a hálózatelemzés módszertanát, sőt, tulajdonképpen maga a témaválasztás nem is kínált volna más lehetőséget. Végző soron a szerző a magyar kutatás figyelmét is felhívja néhány olyan szereplőre és családra, amelyek korábban nem kerültek a hazai medievisztika látókörébe. Annak ellenére viszont, hogy Prajda Katalin könyve a magyar kutatás számára is értékes adatokkal szolgál, az elsődlegesen megcélzott olvasói véleményem szerint elsősorban a szakma itáliai és nyugat-európai képviselői lehetnek.

Kriston Dorottya

Stratégiák, taktikák és technológiák a Japán Birodalmi Haditengerészetben

David C. Evans – Mark R. Peattie: *Kaigun: Strategy, Tactics, and Technology in the Imperial Japanese Navy, 1887–1941*. Annapolis, MD, Naval Institute Press, 2012. 696.

A japán haditengerészet szinte egy időben született meg a modern japán állammal 1868-ban. A Meidzsi-restauráció hatására a japán állam rádöbrent saját erejére. Fél évszázad alatt a szinte feudális állam felépített egy modern flottát, amely legyőzte Kínát, majd Oroszországot. Olyan erős és jelentős szerepe lett, hogy az első világháború után már minden kétséget kizárólag a harmadik legerősebb tengeri hatalommá vált. A két világháború közötti időszakot a washingtoni és londoni haditengerészeti fegyverzetellenőrző szerződések korlátozásai dominálták, ezért Japán lehetőségei és dinamikus haditengerészeti fejlődése egy időre megtorpant. Ám a kreativitásból kifogyhatatlan ország idővel a szerződésekre is talált megoldást: ha vízkiszorításban megkötötték a kezüket, akkor nagyobb kaliberű ágyúkat gyártottak, ha megtiltották a csatahajók építését, akkor csatahajó erősségű cirkálókat gyártottak, és megvalósították a repülőgéphordozó hajók hatékony használatát. A könyv végigkíséri a japán flotta organikus fejlődését hajók, technológiák és taktikák terén egészen Pearl Harbor megtámadásáig.

A kötet szerzői David C. Evans és Mark R. Peattie. David Evans az Egyesült Államok Haditengerészetének tartalékos hadnagya volt, később a richmondi egyetem művészeti és tudományos intézetének dékánja lett. Tudományos munkásságában behatóan tanulmányozta japán haditengerészetét a második világháború előtt és után is. Mark Peattie japanológus, a japán haditengerészet szakértője. A közös munkában mindkettejük szakértelme tisztán kirajzolódik. Míg Evans a katonai háttéréből kiindulva hatalmas hangsúlyt fektet a korban szolgáló tisztek visszaemlékezéseire és véleményére, addig ezt kiválóan egyensúlyozza Peattie ragaszkodása a korabeli forrásokhoz. Ennek a kettőségnek az eredménye egy olyan munka, amely egyszerre mutatja be a japán flotta elméleti és gyakorlati alkalmazását, valamint a különböző technológiák hatását.

A 700 oldalas kötet rendkívül hasznos és jó összefoglaló munka. A könyv címe önmagában rengeteget elárul a tartalomról: a *Kaigun* szó japánul flottát jelent, amely egyúttal utalás a régi flotta hatalmasságára és dicsőségére. Különböző szinteken ismerhetjük meg a japán haditengerészetet, továbbá láthatjuk a kölcsönhatásokat,

amelyek az innovációkat kísérik. Például, ha kifejlesztenek egy nagyobb kaliberű ágyút, ez megváltoztatja az egész flotta taktikáját, ami viszont megváltoztatja egy egész háború stratégiáját. Ezekről az organikus és szervesen összekapcsolódó folyamatokról csak úgy lehet konzekvensen és érthetően beszélni, ha utalunk a közöttük fennálló kapcsolatra.

A kötet címében megadott időintervallumot meglehetősen nehéz értelmezni. Az 1941-es évszám viszonylag könnyen feloldható, hiszem ebben az évben került sor Pearl Harbor megtámadására, az 1887-es dátum azonban már csak az avatottabb olvasó számára lehet egyértelmű. A Japán Birodalmi Haditengerészetet 1868-ban alapították a hadsereggel együtt, ez viszont kezdetben csak egy gyenge partiőrséget jelentett. Az 1877-es szacuma lázadás¹ leverését követően helyeződött a hangsúly a flottára. A meghívott francia haditengerészeti mérnök, Émile Bertin vezetésével 1885-ben egy új flotta építését hagyták jóvá, amely a francia Jeune École doktrínáját követte. Ez az első alkalom, hogy a japán flotta elkezd flottaként működni stratégiával és taktikával.

A könyv nagyjából a japán haditengerészet első fél évszázadát foglalja össze, azonban kimarad belőle a második világháború tárgyalása. Ez több szempontból is érthető, hiszen a szigetország második világháborús szerepléséről önmagában több könyv tárgya is lehetne, éppen ezért a szerzőpáros más megközelítésből veszi górcső alá a flottát. Bár a könyvben gyakoriak az utalások a második világháború időszakára, ezek általában csak statisztikai vagy gyakorlati példák egyes háború előtti elméletekre. A kötet lényegi tartalma 14 fejezetet ölel fel nagyjából 480 oldalban, amelyet egy 200 oldalas függelék egészít ki. A fejezetek többé-kevésbé kronológiai sorrendben mutatják be a flotta fejlődésének szakaszait, s időben előrehaladva egyre kisebb periódusokat vizsgálnak. Az első hat fejezet a japán flotta működését egészen a washingtoni haditengerészeti konferenciáig mutatja be, tehát nagyjából 33 évet fed le. A további 8 fejezet mindössze 20 évet foglal össze. A fő hangsúly tehát a két világháború közötti évekre került.

Az első fejezet röviden összefoglalja Japán történelmének 1000 évét, beleértve Szun-ce hatásait, a mongol inváziókat, a Wako kalózkodat, Korea megtámadását és Matthew C. Perry megjelenését. Nagy hangsúlyt kap a Japán nyitása után létrehozott flotta, a gyors átállás gőzmeghajtású hajókra, valamint a modernizáció kérdése, hiszen ezek lesznek a modern flotta alapjai. Továbbá a haditengerészeti vezérkar létrejöttét is megismerhetjük. Kimagaslóan fontosnak találom ezt a fejezetet, hiszen minden későbbi fejlesztésnek az itt felsoroltak képezték a magját. Erre az időszakra vezethető vissza az első hadikikötők létrehozása is, amelyek a második világháborúig működnek majd.

A következő fejezet az 1894–1895 közötti időszak első sikereit tárgyalja, és rövid betekintést nyújt az 1900-as évek haditengerészeti zűrzavarába, mikor egyrészt újra releváns taktikává vált az, hogy a hajókat görög stílusban egymásnak vezették, másrészt pedig felszínre került a rövid és hosszú hatótávolságú fegyverek

¹ A lázadás az utolsó és egyben legnagyobb fegyveres ellenállás volt, ami a Japán központosítás ellen tört ki, vezetője a korábbi Meidzsi-restauráció egyik legendás alakja, Saigo Takamori volt. A lázadás a sorozási törvény hatására tört ki, amely eltörölte a régi samuráj réteg utolsó privilégiumait. Ezt követően beszélhetünk csak egységes Japánról.

használatát övező vita is. Míg a nyugati hatalmak az elméleteken vitatkoztak, addig keleten a japán flotta francia módszereket használva győzte le a jóval erősebb kínai flottát. A fejezet fókusza az első kínai-japán háború és a Jalu folyói csata. A szerzők részletes térképek segítségével mutatják be a csata lefolyását, és vázolják továbbá az egyes hajók közötti technikai különbségeket.

A következő fejezetben a japán flotta drasztikus növekedését követhetjük nyomon 1895 és 1904, tehát a kínai és az orosz háború közötti időszakban. A fejezet kiválóan egyensúlyoz a haditengerészeti fejlesztések és diplomáciai események bemutatása között, hiszen ebben az időben történt a kínai háborút követő tripla intervenció Oroszország, Németország és Franciaország részvételével, valamint az angol-japán szövetség megkötése is. A modern flották szénhasználata jelentette Japán számára a legnagyobb kihívást, hiszen nyersanyagszegény országról van szó. A másik igen jelentős fejleményt pedig a hosszú hatótávolságú ágyúk használata és a T alakzat felvétele jelentette.² Mindezen újítások elmélete világszerte ismert volt, viszont a gyakorlatban egyedül Japán alkalmazta ezeket Oroszország és a balti flotta ellen. A modern tűzvezérlő módszerek megjelenése, továbbá a 19. század végi taktikai káosz³ kikristályosodása volt, amely a hosszú hatótávolságú fegyverek preferálását eredményezte. A fejezet fő erénye – a korábbihoz hasonlóan – a két szembenálló flotta részletes jellemzése, ami a későbbiek megértését is segíti.

A továbbiakban az orosz-japán háború eseményeit ismerhetjük meg a korábbi fejezetek módszertanát követve. Sok történész sikerként ítéli meg Port Arthur elfoglalását, ám arra nem térnek ki, hogy a japán flotta döbbenetes veszteségeket szenvedett saját elhibázott taktikái miatt. A csatában két csatahajó, négy cirkáló és további tíz hajó veszett oda, ami hatalmas érvágást jelentett a japánoknak. A csata és az ostrom körülményeit a kötet részrehajlás nélkül jellemzi, ezáltal egy sokkal árnyaltabb képet kaphatunk. Ezt követően a szerzők a csuzimai⁴ csatát mutatják be rendkívüli részletességgel; a hajónaplók segítségével percre pontosan rekonstruálható az események lefolyása. Kitérnek továbbá a japán flottán belüli kommunikációs stratégiákra is, ugyanakkor meglepően kevés teret szentelnek a csatában kiemelkedően fontos szerepet játszó rádió távíró bemutatásának.

A soron következő, ötödik fejezet azt taglalja, hogy Japán a kínai és orosz győzelmeket követően hogyan vált nagyhatalommá, továbbá, hogy a flotta ennek megfelelően hogyan vette át a csendes-óceáni védelmi flotta szerepkörét. Mivel Japán első világháborús szerepvállalása igen csekély volt, a következőkben a katonai doktrínákra és elméleti megközelítésekre fókuszálnak. A szerzőpáros bemutatja a japán flotta építési terveit a csatahajó-forradalom és a washingtoni haditengerészeti konferencia között. Mindkét dátum igen fontos, hisz a Dreadnought 1905-ös

² Az alakzat egy tengerészeti manőver, amelyben az egyik flotta taktikai előnyhöz jut azzal, hogy átszeli az ellenség vonalait, így az összes ágyú egyszerre tüzelhet, ehhez azonban nagyobb sebesség szükséges.

³ Az amerikai polgárháború során megjelent páncélozott hajók ellen lényegében nem volt ellen-szer. Több elméletet is kidolgoztak a legyőzésükre; ezek közül az egyik a páncélozott hajók felszerelése kosokkal és – az ókori taktikához hasonlóan – egymáshoz ütköztetése volt. Ezt az osztrák haditengerészet alkalmazta a lissai csatában az olaszok ellen.

⁴ Tsushima Hepburn-átírással.

megjelenése döntően megváltoztatta a csatahajók felépítését. Az új rendszerben a másodlagos fegyverek szerepe megszűnt, és csak azonos nagy kaliberű ágyúkat szereltek a csatahajókra, drasztikusan megnövelve ezzel a hosszú hatótávolságú tűzerőjüket. Ez a fejezet hasonlítja össze a japán és az amerikai hajóosztályok fegyverzetét, továbbá gyártásuk körülményeiről is részletes leírást adnak. Az első világháborús eseményekre csupán röviden térnek ki, hiszen Japán részvétele – az angol szövetség miatt – igen limitált volt.

A következő két fejezet a washingtoni haditengerészeti konferencia hatásait írja le, a hetedik fejezet inkább az eseménytörténetre és hajógyártásra, míg a nyolcadik fejezet a lehetséges új taktikákra koncentrál. Eddig az időszakig Japán nagyjából képes volt követni az amerikai csatahajógyártást: 1905 és 1922 között 14–17 arányban vezettek csak az amerikaiak, a háború végére az USA-ban viszont egy 50 csatahajó építéséről szóló törvény jelent meg, amit Japán már nem tudott volna követni, ahogyan az Egyesült Királyság sem, ezért az új fegyverkezési verseny elkerülése érdekében Washingtonban megegyeztek arról, hogy nem építenek vagy fejlesztenek új csatahajókat.

A fejezet bemutatja a megállapodás drasztikus hatását a japán haditengerészetre, amely számára rész megoldást jelent a tengeralattjárók alkalmazása, mely a Németországtól beszerzett és lemásolt *u-bootok* révén indul be, továbbá a csatahajó kaliberű fegyverekkel felszerelt 10.000 tonna vízkiszorítású – csatahajót helyettesítő – cirkálók bevetése is.⁵ A fejezet a londoni haditengerészeti konferenciáig követi az eseményeket, ahol egyrészt ismét limitálták Japán lehetőségeit a cirkálók használata terén is, másrészt megjelent a „nehéz-” és „könnyű-” cirkáló hajóosztály. A fejezet részletesen kitér a taktikai és technológiai fejlesztésekre is, többek között az oxigénmeghajtású torpedó, az éjjellátók, valamint a víz alatti lövések alkalmazására.

A következő két fejezet a Japán haditengerészeti légierjét és annak kialakulását mutatja be az 1920 és 1941 közötti időszakban. Mivel a flottában nagy szerepet kaptak a csatahajók, így a hordozóknak csak másodlagos szerepet szántak, a csatahajók mennyiségének korlátozásával azonban egyre fontosabbá vált a repülőgéphordozók szerepe. A szerzők kitérnek továbbá a speciális legénység kiképzésére és alkalmazására is, valamint a haditengerészeti által használt különböző doktrínákra és taktikai megoldásokra is itt reflektálnak először. Részletesen megismerhetjük, hogy miként alakult a két flotta felépítése egészen 1941-ig. Szó esik továbbá Japán gigantikus 1941-es hajóépítési beruházásairól, köztük a Yamato és a Musashi építéséről is, amelyek a valaha épített legnagyobb csatahajók voltak.

A szerzőpáros két fejezetet szentelt a flotta ellátásának, a logisztika megszervezésének és a kereskedelmi flotta működésének bemutatására, s kitérnek a sorozásra és a haditengerészeti elitizmus hátulütőire is.⁶ Részletezik a hiányzó energiaforrások okozta problémákat, kifejtve, hogy az 1920-as és 1930-as években a folyamatosan fejlődő Japán gazdaságnak állandó szüksége volt a nyersanyagimportra.

⁵ Elemzik a tengeralattjáró-elhárítás kudarcait is, kitekintéssel a második világháború eseményeire.

⁶ A japán flotta például 1937-ben mindössze 134,000 fős legénységgel rendelkezett, ami 1942-re 430,000 főre duzzadt; mindez a kiképzési idő rövidülése miatt egyértelmű minőségvesztéset eredményezett.

Elsődlegesen vasból és olajból volt szükség behozatalra, ezeket Japán kezdetben az Egyesült Államokból importálta, a folyamatosan növekvő ellentét a két ország között viszont arra kényszerítette Japánt, hogy máshonnan szerezzen nyersanyagokat. A megoldást Mandzsúria és Szibéria, valamint Délkelet-Ázsia megszállásának terve jelentette.

A kötet zárófejezeteiben Evans és Peattie a Pearl Harbor elleni támadáshoz vezető utat mutatják be, amihez a kínai és délkelet-ázsiai események csak előkészületet jelentettek. Hangsúlyozzák többek között azt, hogy a haditengerészet és a politika összefonódása hogyan befolyásolta Japánt a második világháború előtt, illetve, hogy az egymást váltó admirálisoknak milyen hatása volt a doktrínák fejlődésére. A szerzők mérleget vonnak a korábban már megismert katonai doktrínák gyakorlati alkalmazásáról is.

Összefoglalásként elmondható, hogy a könyv kiválóan egyensúlyozik a technológia és stratégia fejlődésének bemutatása, valamint mindezek a háborúk során történő alkalmazásának elemzése közt. A korabeli haditengerészeti fejlesztések általános értelemben is megismerhetők, hiszen a bemutatott új technológiák többsége nem volt Japán-specifikus. Bár a második világháború csupán az előkészületek kapcsán, a kitekintéseken keresztül jelenik meg, mégis elengedhetetlen adalékokat tartalmaz azok számára is, akik a 20. század nagy katonai konfliktusának hátterét szeretnék megismerni japán szemszögből.

Szabó Levente

Abstracts

Fábián, Borbála

The network of street lighting in a Hungarian city in the second half of the 19th century

Street lighting in 19th-century Hungary was the privilege of cities. Since only a few maps were preserved which show the location of streetlamps, it is hard to reconstruct the complete network. The lists of streetlamps, which provide information about the location of the lamps are also few in number. From the city of Baja in Southern Hungary, four lists and a map are known from the second half of the 19th century. In the first, 1857 list 87 streetlamps are counted, whereas in 1863, with the introduction of oil lamps, their number rose to 200. The map was drawn around 1887 (onto a map made in 1860). The 202 lamps were put in similar places (and streets) as previously, in 1863. The four lists also reflect the changes in the structure of the city. The operation of the network was gradually expanded in time as well: in the 1850s, streetlamps were used only between November and March (in wintertime), whereas, with the introduction of oil lamps, it was possible to use them throughout the year. Streetlighting aimed to ease transport during the night and to enhance security in the city.

Kacziba, Péter

Centre and periphery in diplomatic relations

The article, by using the method of longitudinal sampling, aims to uncover the central and peripheric participants of the diplomatic sphere, as well as their order. The results are based on the modelling of the network of foreign representatives, the averaged degree centrality data of networks, and the presence of the sovereign states emerging in the examined period, showing a hierarchical system of diplomacy, in which the central states are those possessing the largest capacities, whereas, on the periphery, we can find geographically, politically and economically isolated countries. The article concludes that diplomacy is still one of the most important international spheres of interaction, in which efficient and active representation advances the central actors, all the while conserving the isolation of the representatives of the peripheric countries.

Kriston, Dorottya

News about Hungary in the diplomatic correspondence between Venice, Ferrara, Rome, and Mantua (1490)

By publishing excerpts from 28 letters written immediately after the death of King Matthias of Hungary (between 5 May and 13 December 1490), held in the Archives of Modena and Mantua, the study aims to highlight that examining the correspondence between the Italian city-states in periods when Italy was involved in Hungarian diplomatic matters can be fruitful to both *Hungarica* research and Hungarian studies in information history. Following the death of King Matthias, the news of the succession of the throne were important to Ferrara, Naples, Milan, Venice, and also to Mantua due to Matthias' active involvement in Italian politics and because of the bride of John Corvinus, Bianca Maria Sforza. The amount of Hungary-related news was unsteady, it varied from a couple of lines to complete reports. The reliability of the informants was also rather questionable. The article concludes that in Italy there was an information network that revolved around the news from Hungary, which not only transmitted new messages, but constantly reflected on older information by confirming, refuting, or complementing them.

Molnár, Péter

Kinship interactions: The route of news in the personal correspondence between Charles V, Ferdinand I, and Margaret of Austria from the middle of 1526 to the beginning of 1528

After the battle of Mohács, the Habsburgs found themselves at crossroads. While the head of the family, Charles, dwelling in Spain, would have preferred the successful ending of the war against the League of Cognac, Ferdinand, who ruled the Danubian provinces of the dynasty, wanted to avoid losing the crown of Hungary and Bohemia. Due to the long distance, Charles could influence his brother only by 'remote control.' Provided that the Habsburg brothers received their messages within 2–3 weeks – as András Giró-Szász stated – it is surprising to what extent did Ferdinand diverge from the expectations of his brother after the battle of Mohács. Upon examining the critical edition of the letters, we can conclude that the letters of Ferdinand reached Charles in two months on average, and this interval could increase since Ferdinand was delayed due to political reasons. A statistical analysis of the correspondence between Ferdinand and Margaret of Austria makes the study complete.

Nagy, Andor

The social network of peregrinating students from Braşov based on occasional prints (1650–1750)

The article examines the members of the Saxon patrician families of early modern Braşov who visited foreign universities between 1650 and 1750 and aims to

reconstruct their networks of relationship/friendship based on occasional prints. The study also highlights that only a systematic and thorough source research and the use of (more traditional) control sources can provide ample information in this respect. By using the methods of network analysis, the goal of the research is to reconstruct the relationship network of the peregrinating students from Braşov and emphasise the relevance of these results for the social history of the region.

Varga, Lujza

‘The bloodless battle of modern times’: Opportunities for advocacy at the centre of the League of Nations

The League of Nations was established to replace secret diplomacy and war as a method of conflict management, uniting all states: to connect former networks in a large centre and to resolve tensions between them. However, in the frame created by the League, personal networking continued to be as necessary as qualification and aptitude.

Hungary was admitted to the organization in September 1922 but had set up a Hungarian Secretariat alongside the League in February 1921 to carry out initiatives, to obtain and disseminate information on the League, and to mediate between the League and the Hungarian government. Thus, the enforcement of Hungarian interests took place through this office.

The other main line was the Hungarian delegation to the meetings of the General Assembly, which consisted of politicians, diplomats, and experts. They can be divided into four groups: the general delegates, who, in addition to Hungarian issues, were well acquainted with the operation of the League, its employees and the delegates of the other states; professionals who came to discuss a specific issue and thus had special knowledge and were acquainted with the international professional and political guard working on the topic; or, in special cases, the Prime Minister or Minister of Foreign Affairs. The fourth group consisted of cases where no discussion was expected at the meeting, in which case the Geneva or Bern leader was usually entrusted with the representation.

Vida, Bence

Connectivity and fragmentariness: the problems of reconstructing the social network of Miklós Bethlen, the Chancellor of Transylvania

The article presents the analytical methods of social networks through the correspondence network of Miklós Bethlen (1642–1716), the Chancellor of Transylvania. After surveying the historiography of Social Network Analysis, the study enumerates the most frequent themes which may bring up relevant problems for historical studies within the paradigm of network analysis. The applicability of centrality measures and the question of structural holes are discussed along with how a historian can grapple with the dynamics and temporality of social networks within the methodology of network analysis inspired by structuralism, which stresses the

processes of transition, focusing on the personal relationships between the individuals making up the network.

W. Somogyi, Judit

Cyphering groups in late medieval and early modern Italy

From the 14th century on, in the diplomatic practice of the Italian centres of power the practice of cyphering gradually became a commonly used method of written exchanges. Those who participated in these exchanges and were directly or indirectly responsible for producing the cyphered texts – to secure the safety of the information – consciously chose not to reveal their identities (and their relationships), therefore, identifying them poses numerous challenges. The article focuses on these enclosed cyphering groups, their structure, and operation, as well as the possibilities of identifying their members and their roles in producing cyphered messages, using 14th–16th-century code keys preserved in Italian archives, which provide information about the person and the activities of the members of the cyphering groups.

Szerzőink

Ronald L. Breiger • szociológus, hálózatkutató, az arizonai egyetem professzora

Csák Krisztina Csilla • történész, a római La Sapienza Egyetem PhD hallgatója

Fábián Borbála • történész

Kacziba Péter • történész, a PTE BTK Politikatudományi és Nemzetközi Tanulmányok Tanszékének adjunktusa

Kovács Dóra • történész, az ELTE TDI Művelődéstörténeti Doktori Programjának PhD hallgatója

Kriston Dorottya • olasz-történelem szakos tanár, a PPKE Irodalomtudományi Doktori Iskola PhD hallgatója

Molnár Péter • történész, az ELTE BTK Középkori Történeti Tanszékének adjunktusa

Nagy Andor • történész, az Eszterházy Károly Egyetem Történelemtudományi Intézetének tudományos segédmunkatársa

Mark A. Pachucki • szociológus, a massachusettsi egyetem docense

Szabó Levente • történész, a SZTE Történelemtudományi Doktori Iskolájának PhD hallgatója

Varga Lujza • történész, muzeológus, a PPKE Történelemtudományi Doktori Iskolájának PhD hallgatója és a Magyar Nemzeti Múzeum kabinetvezetője

W. Somogyi Judit • nyelvész, a PPKE BTK Romanisztikai Intézetének adjunktusa